

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ПАНЬКЕВИЧ РОМАН ВАСИЛЬОВИЧ

Прим. № _____

УДК 347.2/.3

ДИСЕРТАЦІЯ
ЗАХИСТ МАЙНОВИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ ДЕРЖАВИ І
ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД ЗА ЦИВІЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ
УКРАЇНИ

Спеціальність 081 – Право

Галузь знань 08 – Право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії з права

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ /Р. В. Панькевич/

Науковий керівник:

Дякович Мирослава Михайлівна,
доктор юридичних наук, професор

Львів – 2021

АНОТАЦІЯ

Панькевич Р.В. Захист майнових прав та інтересів держави і територіальних громад за цивільним законодавством України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії з права за спеціальністю 081 «Право». – Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2020.

Актуальність дослідження зумовлена потребою розгляду невирішених питань, пов'язаних із способами та засобами захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад як суб'єктів цивільних правовідносин, а також особливостями цивільно-правової відповідальності за порушення їх майнових прав та інтересів у договірних та недоговірних відносинах.

Результатом дослідження є розробка рекомендацій у правозастосовній діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, їхніх посадових та службових осіб, спрямованих на захист майнових прав та інтересів держави і територіальних громад за цивільним законодавством України, а також пропозиції внесення змін та доповнень до чинного законодавства України.

Розділ I *«Теоретико-правові проблеми захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад за цивільним законодавством України»* складається з трьох підрозділів та присвячений аналізу загальної характеристики майнових прав та інтересів держави і територіальних громад. Розглянуто поняття, форми здійснення охорони і захисту майнових прав та інтересів, удосконалено визначення поняття майнового інтересу держави і територіальних громад, проаналізовано методологічні засади захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад.

Розділ II *«Способи захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад»* складається з п'яти підрозділів. У ньому визначено

особливості застосування таких способів захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад, як визнання права, визнання правочину недійсним та застосування наслідків його недійсності, відновлення становища, яке існувало до порушення, зміна та припинення правовідношення, визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб.

У даному розділі аргументовано, що визнання права як спосіб захисту має бути застосований як основний, у разі невизнання або оспорювання іншою особою права власності держави або територіальної громади на спірне майно. Визначено умови, за яких слід застосовувати віндикацію. Автором обґрунтовано необхідність скасування запису про державну реєстрацію прав за попереднім власником у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно у випадку задоволення віндикаційного позову.

Розроблено пропозиції удосконалення нормативно-правової бази регулювання відносин у сфері захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад.

Розділ III *«Цивільно-правова відповідальність за порушення майнових прав та інтересів держави і територіальних громад»* складається з двох підрозділів, у яких аналізуються особливості цивільно-правової відповідальності в договірних та недоговірних, зокрема деліктних зобов'язаннях. Автором рекомендовано органам державної влади та місцевого самоврядування, з метою належного захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад внаслідок вчинення цивільного правопорушення у договірних відносинах, перед зверненням до суду з позовною заявою, з'ясувати фактичну можливість боржника виконати зобов'язання, причини невиконання ним свого обов'язку та вжиті ним заходи для належного виконання. У зв'язку з цим, доцільною видається претензійна робота з досудового врегулювання спору.

Дисертація є одним із перших в Україні комплексних досліджень проблем захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад за цивільним законодавством України, на основі якого обґрунтовано нові наукові положення та

розроблено пропозиції з удосконалення правового регулювання відповідних суспільних відносин. За результатами дослідження сформульовано та обґрунтовано низку концептуальних положень, що характеризуються науковою новизною і мають важливе теоретичне та практичне значення, а саме:

вперше: 1) доведено, що учасники цивільних відносин, якими відповідно до ч. 2 ст. 2 Цивільного кодексу України є держава Україна і територіальні громади як суб'єкти публічного права, виступають рівноправними (горизонтальними) учасниками цивільних правовідносин, а відтак на них поширюються положення статті 15 ЦК України «Право на захист цивільних прав та інтересів». У зв'язку з цим обґрунтовано доцільність вживати у зазначеній статті кодексу термін «учасник цивільних відносин», а не «особа», оскільки терміном «особи» можна означити лише фізичних і юридичних осіб; 2) аргументовано, що визнання права як способу захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад є самостійним способом їх захисту, що застосовується для підтвердження існуючих прав, в тому числі у разі втрати документа (на сьогодні – це правовстановлюючий документ, що відображає відповідні права держави і територіальної громади на нерухоме майно та фіксується в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно), який засвідчує це право та за допомогою якого держава і територіальна громада доводить наявність свого права й, відповідно, відсутність такого права в іншій особі; 3) обґрунтовано, що при пред'явленні органами державної влади та місцевого самоврядування позовів про витребування майна з чужого незаконного володіння або усунення перешкод в користуванні та розпорядженні майном, першою та обов'язковою позовною вимогою (обов'язково зазначається в позові як перша вимога) має бути вимога про визнання права власності на таке майно за державою або територіальною громадою; 4) встановлено, що в Цивільному кодексі України у статті 651 йдеться про загальні підстави зміни або розірвання договору (за згодою сторін; у разі істотного порушення умов договору; у разі односторонньої відмови від договору, якщо це передбачено самим договором, або законом; в інших випадках, встановлених договором або законом), а у статті 652 ЦК України – встановлено спеціальну (виняткову) підставу – у зв'язку з істотною зміною обставин, якими

сторони керувалися при укладенні договору та обґрунтовано здійснити законодавчу кореляцію цих норм; 5) обґрунтовано необхідність законодавчого закріплення положення про те, що змінюючи або розриваючи договір, укладений за участю держави або територіальної громади, в судовому порядку необхідно враховувати інтереси сторін договору, забезпечуючи справедливий баланс між сторонами, керуючись принципами законності та розумності; 6) висловлена пропозиція про доцільність органам державної влади та місцевого самоврядування, з метою належного захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад внаслідок вчинення цивільного правопорушення у договірних відносинах, перед зверненням до суду з позовною заявою, з'ясувати фактичну можливість боржника виконати зобов'язання, причини невиконання ним свого обов'язку та вжиті ним заходи для належного виконання. У зв'язку з цим, необхідною видається претензійна робота з досудового врегулювання спору, враховуючи положення ст. 16 ЦПК України та ст. 16 ГПК України про те, що сторони вживають заходів для досудового врегулювання спору за домовленістю між собою або у випадках, коли такі заходи є обов'язковими згідно із законом.

Удосконалено: 1) положення про те, що майнові права можна визначити не тільки як особливий об'єкт цивільних прав, який може виступати об'єктом цивільного обороту та предметом цивільно-правових договорів, але й як суб'єктивні права учасників правовідносин, пов'язані з володінням, користуванням та розпорядженням майном, а також майновими вимогами; 2) аргументацію висновку, що визнання права власності за своєю правовою природою є самостійним способом захисту, оскільки має низку власних специфічних ознак, які вирізняють її з-поміж інших речових способів захисту права власності. Зокрема, цей спосіб захисту, як правило, не пов'язаний із безпосереднім порушенням права особи; при визнанні права судом, він лише констатує факт належності такого позивачу, а на відповідача ніяких обов'язків не покладає; цей спосіб застосовується у разі відсутності між позивачем та відповідачем зобов'язально-правових відносин; 3) наукове обґрунтування, що органам державної влади та місцевого самоврядування перед зверненням до суду з позовом про визнання правочину недійсним та застосування

наслідків недійсності правочину необхідно встановлювати наступні обставини: чи має місце порушення у зв'язку з укладенням правочину прав та охоронюваних законом інтересів держави або територіальної громади, а не лише формальне порушення закону; чи був відповідний орган стороною такого правочину; чи перебуває спірне майно – предмет правочину в сторони такого правочину (набувача); чи оспорюваний правочин є єдиним щодо відчужуваного майна; чи є спірне майно в наявності, чи воно не знищене, або реконструйоване; чи не зазнало спірне майно будь-яких змін (щодо площі, конфігурації, властивостей та ін.); 4) правову позицію про доцільність застосування віндикації, як способу захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад, застосування якого судом буде підставою для здійснення державної реєстрації права власності на майно, що підлягає державній реєстрації, за власником (державою або територіальною громадою), а також підставою для скасування попередньої реєстрації (внесення запису про скасування державної реєстрації прав за попереднім власником).

Набуло подальшого розвитку: 1) наукове дослідження поняття інтересу, зокрема, майнового інтересу держави і територіальних громад, під яким розуміється самостійний правомірний об'єкт правової охорони і захисту, пов'язаний з правом власності, іншими майновими правами й обов'язками держави і територіальних громад, в основі якого завжди є потреба у здійсненні загальнодержавних та регіональних (економічних, соціальних та інших) дій, проєктів, програм, спрямованих на захист найважливіших сфер життєдіяльності суспільства; 2) наукове обґрунтування, що віндикацію доцільно застосовувати за наявності таких умов: позивачу належить право власності або інше речове право на спірну річ (майно), що підтверджується відповідними доказами; річ (майно) вибула з володіння власника поза його волею; об'єкт віндикації – річ (майно) є індивідуально визначеним; воно не знищене, є в наявності та не зазнало будь-яких змін (щодо площі, конфігурації, властивостей та ін.); таке майно знаходиться у володінні відповідача незаконно, без відповідної правової підстави, або коли правова підстава володіння згодом відпала; між сторонами відсутні зобов'язальні правовідносини; 3) доктринальне положення,

що цивільне законодавство України та зарубіжних країн передбачає можливість зміни та розірвання договору за взаємною згодою або за рішенням суду на вимогу однієї із сторін договору. Разом з тим, змінюючи або розриваючи договір на вимогу однієї із сторін, суд у кожному конкретному випадку перевіряє наявність істотного порушення умов договору; шкоди, завданої цим порушенням; її розмір; а також встановлює, чи дійсно сторона договору розраховувала на значно більше, ніж отримала у зв'язку з таким порушенням; 4) твердження щодо необхідності українським судам при вирішенні спорів про правомірність втручання держави під час захисту майнових прав та інтересів держави та територіальних громад у право приватної власності особи, неухильного дотримання як чинного законодавства України, так і практики ЄСПЛ.

Результати дослідження можуть бути використані при подальшому дослідженні відповідних проблем захисту майнових прав та інтересів держави та територіальних громад; для вдосконалення чинного цивільного законодавства у даній сфері; у правозастосовній діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, їхніх посадових та службових осіб, спрямованій на захист майнових прав та інтересів держави і територіальних громад за цивільним законодавством України; у судовій практиці національних судів цивільної та господарської юрисдикції у справах щодо захисту майнових прав; у договірній практиці суб'єктів цивільного права; у навчальному процесі при викладанні таких дисциплін, як «Цивільне право України», «Проблеми зобов'язального права», при підготовці та написанні підручників, навчальних посібників, науково-практичних коментарів до ЦК України; для проведення курсів лекцій, практикумів із зазначених дисциплін.

Ключові слова: майнові права та інтереси, способи захисту, зобов'язання, держава і територіальні громади, правочин, правовідношення.

Список публікацій здобувача, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Панькевич Р.В. Критерії правомірного втручання держави у право власності особи з урахуванням практики Європейського суду з прав людини // Часопис Київського університету права. 2017/1. С. 212-218.

2. Р. Панькевич. Майнові права та інтереси держави і територіальних громад: цивільно-правові аспекти // Підприємництво, господарство і право. 2017/7 (257). С. 20-25.

3. Панькевич Р.В. Правове регулювання захисту майнових прав та інтересів держави й територіальних громад у цивільному праві України // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки. 2018. Випуск 2. Том 1. С. 67-72.

4. Pankevych R. Protection of property rights and interests of territorial communities: civil-law aspect (Захист майнових прав та інтересів територіальних громад) // Visegrad Journal on Human Rights. 2018. № 3. P. 119-125.

5. Панькевич Р.В. Відновлення становища, яке існувало до порушення права, як спосіб захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад // Держава та регіони. Науково-виробничий журнал. Серія: Право. 2019 р. № 3 (65). С. 61-67.

6. Р. Панькевич. Зміна та припинення правовідношення як спосіб захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів держави і територіальних громад: порівняльно-правовий аналіз // Підприємництво, господарство і право. 2020/3 (289). С. 36-41.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Панькевич Р.В. Особливості правового регулювання захисту прав та інтересів держави і територіальних громад за цивільним законодавством України // *Сучасне державотворення та правотворення: питання теорії та практики: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, України, 9-10 грудня 2016 р.)* – Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2016. – С. 36-38.

2. Панькевич Р.В. Поняття майнового інтересу держави і територіальних громад у цивільному праві // Актуальні проблеми соціального права. Випуск 7. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми реалізації і захисту соціальних прав в Україні» 27 квітня 2018 року. – Львів, «ГАЛИЧ-ПРЕС», 2018. С. 204-208.

3. Панькевич Р.В. Застосування визнання права як способу захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад // *Актуальні проблеми приватного права*: матеріали XVII наук.-практ. конф., присвяч. 97-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова (Харків, 22 лют. 2019 р.). – Харків : Право, 2019. – С. 360-365.

4. Панькевич Р.В. Визнання права як спосіб захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад // *Сучасні тенденції розвитку юридичної науки та практики*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 15-16 березня 2019 року / ред. кол. Гриценко І. С., Мельник Р. С. та ін. К.: Видавничий дім «Гельветика», 2019. – С. 49-51.

5. Панькевич Р.В. Визнання правочину недійсним як самостійний спосіб захисту прав та інтересів держави і територіальних громад та наслідки його застосування // *Актуальні проблеми прав людини, держави та правової системи*: матеріали XVIII студентсько-аспірантської наукової конференції (18-19 квітня 2019 року). Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2019. – С. 82-85.

6. Панькевич Р.В. Визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб: цивільно-правовий аспект // *Верховенство права та правова держава*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 20-21 вересня 2019 р. – Ужгород: Ужгородський національний університет, 2019. – С. 50-53.

7. Панькевич Р.В. Особливості цивільно-правової відповідальності за порушення майнових прав та інтересів держави і територіальних громад у договірних відносинах // *Юридичні науки: проблеми та перспективи*: матеріали

міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 26-27 червня 2020 р. –
Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2020. – С. 57-61.

SUMMARY

Pankevych R.V. Protection of property rights and interests of the state and territorial communities under the civil legislation of Ukraine. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

A thesis for the degree of Doctor of Philosophy in Law in specialty 081 "Law". – Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, 2020.

The relevance of the study is due to the need to address unresolved issues related to ways and means of protecting property rights and interests of the state and local communities as subjects of civil law, as well as features of civil liability for violation of property rights and interests in contractual and non-contractual relations.

The result of the study is the development of recommendations in law enforcement activities of public authorities and local governments, their officials and officials aimed at protecting the property rights and interests of the state and territorial communities under civil law of Ukraine, as well as proposals for amendments to current legislation of Ukraine.

Section I "Theoretical and legal issues of protection of property rights and interests of the state and territorial communities under the civil legislation of Ukraine" consists of three divisions and is devoted to the analysis of the general characteristics of property rights and interests of the state and territorial communities. The concept, forms of protection and protection of property rights and interests are considered, the definition of the concept of property interest of the state and territorial communities is improved, methodological bases of protection of property rights and interests of the state and territorial communities are analyzed.

Section II "Methods of protection of property rights and interests of the state and territorial communities" consists of five divisions. It identifies the features of such methods of protection of property rights and interests of the state and territorial communities as recognition of the right, recognition of the transaction invalid and

application of the consequences of its invalidity, restoration of the situation that existed before the violation, change and termination of legal relations, illegal decisions, actions or omissions body of state power, body of power of the Autonomous Republic of Crimea or body of local self-government, their officials and officials.

This section argues that the recognition of the right as a means of protection should be used as the main, in case of non-recognition or challenge of another person's ownership of the state or territorial community on the disputed property. The conditions under which vindication should be used are defined. The author substantiates the need to cancel the record of state registration of rights of the previous owner in the State Register of Real Rights to Immovable Property in case of satisfaction of the vindication claim.

Proposals for improving the legal framework for regulating relations in the field of protection of property rights and interests of the state and territorial communities.

Section III "Civil liability for violation of property rights and interests of the state and territorial communities" consists of two divisions, which analyze the features of civil liability in contractual and non-contractual, including tort obligations. The author proposes to public authorities and local governments, in order to properly protect the property rights and interests of the state and territorial communities as a result of a civil offense in a contractual relationship, before going to court to clarify the actual possibility of the debtor to fulfill obligations, reasons for non-performance his duty and the measures taken by him for proper performance. In this regard, it seems appropriate to work on pre-trial settlement of the dispute.

The dissertation is one of the first in Ukraine complex researches of problems of protection of property rights and interests of the state and territorial communities under the civil legislation of Ukraine on the basis of which new scientific positions are substantiated and offers on improvement of legal regulation of the corresponding public relations are developed. Based on the results of the research, a number of conceptual provisions have been formulated and substantiated, which are characterized by scientific novelty and have important theoretical and practical significance, namely:

for the first time: 1) proved that the participants in civil relations, which in accordance with Part 2 of Art. 2 of the Civil Code of Ukraine is the state of Ukraine and

territorial communities as subjects of public law, are equal (horizontal) participants in civil relations, and therefore they are subject to Article 15 of the Civil Code of Ukraine "Right to protection of civil rights and interests." In this regard, it is reasonable to use the term "participant in civil relations" in this article of the Code, and not "person", as the term "persons" can be used only to describe individuals and legal entities; 2) it is argued that the recognition of the right as a way to protect property rights and interests of the state and territorial communities is an independent way to protect them, used to confirm existing rights, including in case of loss of the document (today - a title document reflecting the relevant rights state and territorial community on immovable property and recorded in the State Register of Real Property Rights), which certifies this right and by which the state and territorial community proves the existence of its right and, accordingly, the absence of such a right in another person; 3) it is substantiated that when filing lawsuits by state authorities and local governments to recover property from someone else's illegal possession or eliminate obstacles to the use and disposal of property, the first and mandatory claim (must be specified in the claim as the first requirement) there must be a requirement for recognition of the right of ownership of such property by the state or territorial community; 4) it is established that in the Civil Code of Ukraine Article 651 refers to the general grounds for change or termination of the contract (by agreement of the parties; in case of significant breach of contract; in case of unilateral withdrawal from the contract, if provided by the contract or law; in others cases established by the contract or the law), and in Article 652 of the Civil Code of Ukraine - established a special (exceptional) basis - in connection with a significant change in circumstances that guided the parties in concluding the contract and justify the legislative correlation of these rules; 5) substantiated the need to enshrine in law the provision that changing or terminating the contract concluded with the state or territorial community, the court must take into account the interests of the parties to the contract, ensuring a fair balance between the parties, guided by the principles of legality and reasonableness; 6) a proposal was made on the expediency of public authorities and local governments, in order to properly protect the property rights and interests of the state and territorial communities as a result of a civil offense in a contractual relationship, before going to court to clarify the actual possibility

of the debtor to fulfill obligations. the reasons for non-fulfillment of his duty and the measures taken by him for proper fulfillment. In this regard, it is necessary to claim the pre-trial settlement of the dispute, taking into account the provisions of Art. 16 GIC of Ukraine and Art. 16 of the Code of Civil Procedure of Ukraine that the parties take measures for pre-trial settlement of the dispute by agreement between themselves or in cases where such measures are mandatory by law.

Improved: 1) the provision that property rights can be defined not only as a special object of civil rights, which may be the object of civil turnover and the subject of civil contracts, but also as subjective rights of participants in legal relations related to possession, use and disposal of property, as well as property claims; 2) argumentation of the conclusion that the recognition of property rights by its legal nature is an independent method of protection, as it has a number of its own specific features that distinguish it from other material ways of protection of property rights. In particular, this method of protection is usually not directly related to the violation of an individual's right; when recognizing the right by the court, he only states the fact of belonging to such a plaintiff, and does not impose any obligations on the defendant; this method is used in the absence of a binding legal relationship between the plaintiff and the defendant; 3) scientific substantiation that public authorities and local governments before applying to the court to declare the transaction invalid and apply the consequences of the invalidity of the transaction must establish the following circumstances: whether there is a violation in connection with the transaction rights and legally protected interests of the state or territorial community, not just a formal violation of the law; whether the relevant authority was a party to such a transaction; whether the disputed property is the subject of a transaction in the parties to such a transaction (acquirer); whether the disputed transaction is the only one in relation to the alienated property; whether the disputed property is available, whether it has not been destroyed or reconstructed; whether the disputed property has undergone any changes (in terms of area, configuration, properties, etc.); 4) a legal position on the expediency of using vindication as a way to protect the property rights and interests of the state and territorial communities, the application of which by the court will be the basis for state registration of ownership of property subject to state

registration by the owner (state or territorial community), and also the basis for cancellation of preliminary registration (making an entry on cancellation of state registration of rights by the previous owner).

The following was further developed: 1) scientific research of the concept of interest, in particular, property interest of the state and territorial communities, which means an independent lawful object of legal protection and protection related to property rights, other property rights and obligations of the state and territorial communities, which is always based on there is a need for national and regional (economic, social and other) actions, projects, programs aimed at protecting the most important spheres of society; 2) scientific substantiation that vindication should be applied in the presence of the following conditions: the plaintiff has the right of ownership or other real right to the disputed thing (property), which is confirmed by relevant evidence; thing (property) fell out of possession of the owner against his will; object of vindication - the thing (property) is individually determined; it is not destroyed, is available and has not undergone any changes (in terms of area, configuration, properties, etc.); such property is in the possession of the defendant illegally, without a proper legal basis, or when the legal basis of possession subsequently disappeared; there are no binding legal relations between the parties; 3) the doctrinal provision that the civil legislation of Ukraine and foreign countries provides for the possibility of changing and terminating the contract by mutual consent or by court decision at the request of one of the parties to the contract. However, by amending or terminating the contract at the request of one of the parties, the court in each case checks for a material breach of contract; the damage caused by this violation; its size; and determines whether the party to the contract actually expected much more than it received in connection with such a breach; 4) allegations about the need for Ukrainian courts in resolving disputes about the legality of state intervention in protecting property rights and interests of the state and territorial communities in the right of private property, strict compliance with current legislation of Ukraine and the practice of the ECtHR.

The results of the dissertation research can be used in further research of relevant issues of protection of property rights and interests of the state and territorial communities; to improve the current civil legislation in this area; in law enforcement activities of state

authorities and local governments, their officials and officials, aimed at protecting the property rights and interests of the state and territorial communities under the civil legislation of Ukraine; in the case law of national courts of civil and commercial jurisdiction in cases concerning the protection of property rights; in the contractual practice of subjects of civil law; in the educational process in the teaching of such disciplines as "Civil Law of Ukraine", "Problems of Obligation Law", in the preparation and writing of textbooks, manuals, scientific and practical comments to the Central Committee Ukraine; for conducting courses of lectures, workshops on the specified disciplines.

Keywords: property rights and interests, methods of protection, obligations, state and territorial communities, transactions, legal relations.

List of publications of the applicant in which the main scientific results of the dissertation are published:

1. Панькевич Р.В. Критерії правомірного втручання держави у право власності особи з урахуванням практики Європейського суду з прав людини // *Часопис Київського університету права*. 2017/1. С. 212-218.

2. Р. Панькевич. Майнові права та інтереси держави і територіальних громад: цивільно-правові аспекти // *Підприємництво, господарство і право*. 2017/7 (257). С. 20-25.

3. Панькевич Р.В. Правове регулювання захисту майнових прав та інтересів держави й територіальних громад у цивільному праві України // *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2018. Випуск 2. Том 1. С. 67-72.

4. Pankevych R. Protection of property rights and interests of territorial communities: civil-law aspect (Захист майнових прав та інтересів територіальних громад) // *Visegrad Journal on Human Rights*. 2018. № 3. P. 119-125.

5. Панькевич Р.В. Відновлення становища, яке існувало до порушення права, як спосіб захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних

громад // *Держава та регіони. Науково-виробничий журнал. Серія: Право.* 2019 р. № 3 (65). С. 61-67.

6. Р. Панькевич. Зміна та припинення правовідношення як спосіб захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів держави і територіальних громад: порівняльно-правовий аналіз // *Підприємництво, господарство і право.* 2020/3 (289). С. 36-41.

Scientific works that certifying the approbation of the dissertation materials:

1. Панькевич Р.В. Особливості правового регулювання захисту прав та інтересів держави і територіальних громад за цивільним законодавством України // *Сучасне державотворення та правотворення: питання теорії та практики:* Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, України, 9-10 грудня 2016 р.) – Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2016. – С. 36-38.

2. Панькевич Р.В. Поняття майнового інтересу держави і територіальних громад у цивільному праві // *Актуальні проблеми соціального права. Випуск 7.* Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «*Проблеми реалізації і захисту соціальних прав в Україні*» 27 квітня 2018 року. – Львів, «ГАЛИЧ-ПРЕС», 2018. С. 204-208.

3. Панькевич Р.В. Застосування визнання права як способу захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад // *Актуальні проблеми приватного права:* матеріали XVII наук.-практ. конф., присвяч. 97-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова (Харків, 22 лют. 2019 р.). – Харків : Право, 2019. – С. 360-365.

4. Панькевич Р.В. Визнання права як спосіб захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад // *Сучасні тенденції розвитку юридичної науки та практики:* матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 15-16 березня 2019 року / ред. кол. Гриценко І. С., Мельник Р. С. та ін. К.: Видавничий дім «Гельветика», 2019. – С. 49-51.

5. Панькевич Р.В. Визнання правочину недійсним як самостійний спосіб захисту прав та інтересів держави і територіальних громад та наслідки його

застосування // *Актуальні проблеми прав людини, держави та правової системи: матеріали XVIII студентсько-аспірантської наукової конференції (18-19 квітня 2019 року)*. Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2019. – С. 82-85.

6. Панькевич Р.В. Визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб: цивільно-правовий аспект // *Верховенство права та правова держава: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 20-21 вересня 2019 р.* – Ужгород: Ужгородський національний університет, 2019. – С. 50-53.

7. Панькевич Р.В. Особливості цивільно-правової відповідальності за порушення майнових прав та інтересів держави і територіальних громад у договірних відносинах // *Юридичні науки: проблеми та перспективи: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 26-27 червня 2020 р.* – Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2020. – С. 57-61.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	21
ВСТУП.....	22
РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ МАЙНОВИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ ДЕРЖАВИ І ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД ЗА ЦИВІЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ.....	34
1.1. Загальна характеристика майнових прав та інтересів держави і територіальних громад	34
1.2. Поняття, форми здійснення охорони і захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад	50
1.3. Методологічні засади захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад.....	66
ВИСНОВКИ ДО І РОЗДІЛУ	77
РОЗДІЛ ІІ. СПОСОБИ ЗАХИСТУ МАЙНОВИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ ДЕРЖАВИ І ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД	78
2.1. Визнання майнових прав держави та територіальних громад.....	78
2.2. Визнання правочину недійсним та застосування наслідків його недійсності.....	90
2.3. Відновлення становища, яке існувало до порушення.....	106
2.4. Зміна та припинення правовідношення як способи захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів.....	117
2.5. Визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб.....	128
ВИСНОВКИ ДО ІІ РОЗДІЛУ	143
РОЗДІЛ ІІІ. ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ МАЙНОВИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ ДЕРЖАВИ І ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД	146
3.1. Цивільно-правова відповідальність в договірних відносинах.....	146

3.2. Особливості цивільно-правової відповідальності в деліктних зобов'язаннях.....	162
ВИСНОВКИ ДО ІІІ РОЗДІЛУ	175
ВИСНОВКИ.....	177
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	182
ДОДАТОК А. СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ТА ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ.....	217

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АРК – Автономна республіка Крим

ВП ВС – Велика Палата Верховного Суду

ВС – Верховний Суд

ВСУ – Верховний Суд України

ГК України – Господарський кодекс України

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

КМУ – Кабінет Міністрів України

Конвенція – Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод

КСУ – Конституційний Суд України

ЦК України – Цивільний кодекс України

ЦК УРСР – Цивільний кодекс Української Радянської Соціалістичної Республіки від 18.07.1963 р.

ЦПК України – Цивільний процесуальний кодекс України

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. В умовах сьогодення держава і територіальні громади є активними учасниками цивільних правовідносин в Україні. Перехід до ринкової економіки суттєво змінив систему економічних інтересів держави. Аналогічно це стосується і територіальних громад, які в процесі реформи децентралізації також стали активними учасниками цивільних майнових відносин. Держава не тільки є регулятором суспільних відносин, але й важливим суб'єктом цих відносин, зокрема, цивільно-правових, які складають частину економічних відносин. Держава виступає в тому числі і суб'єктом права власності. Якщо розглядати поняття державної власності через реалізацію прав людини, то під цим поняттям треба розуміти відносини між державою як суб'єктом власності і членами суспільства з приводу спільного володіння, користування та розпорядження об'єктами цієї власності.

При цьому, економічна безпека та незалежність держави перебуває у безпосередньому зв'язку з її майновим станом, а захист майнових прав та інтересів держави і територіальних громад мають бути пріоритетом розвитку будь-якої успішної країни, у тому числі України.

Відповідно до ст. 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Водночас, для здійснення вказаного конституційного обов'язку держава повинна мати, у тому числі, економічну спроможність, оскільки лише економічно сильна, з належними майновими ресурсами, держава, здатна утверджувати та забезпечувати права і свободи людини і громадянина.

Питання захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад становлять значну частину судової практики. Зазначимо, що в широкому розумінні в літературі до майнових прав відносять речові (включаючи право власності та речові права на чуже майно), зобов'язальні, виключні (майнові права інтелектуальної власності) та корпоративні права.

Однак, у правозастосовній діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування найбільш проблемними є питання захисту права власності держави і територіальних громад як суб'єктів цивільних правовідносин. Зокрема, чому і присвячене дослідження у моїй роботі.

Слід зауважити, що прогалини в законодавчому регулюванні відносин у сфері захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад спричиняють деякі труднощі у правозастосуванні. Актуальність теми дисертаційного дослідження обумовлена також необхідністю розгляду невирішених питань, пов'язаних із способами та засобами захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад як суб'єктів цивільних правовідносин, а також особливостями цивільно-правової відповідальності за порушення майнових прав та інтересів у договірних та недоговірних відносинах.

Вітчизняними і зарубіжними науковцями було здійснено низку досліджень, автори яких, поряд з розглядом загальних питань правового регулювання захисту цивільних прав та інтересів осіб, торкалися і проблем, пов'язаних із захистом майнових прав та інтересів. Відповідно, науково-теоретичною основою для дисертаційної роботи стали праці таких відомих вчених, як: М. М. Агарков, С. С. Алексєєв, Л. М. Баранова, С. М. Бервено, Т. В. Боднар, В. І. Борисова, М. І. Брагінський, С. М. Братусь, І. В. Венедіктова, В. В. Вітрянський, О. Б. Гнатів, О. В. Дзера, Ю. М. Дзера, А. С. Довгерт, М. М. Дякович, Ю. О. Заїка, І. С. Канзафарова, А. Г. Карапетов, В. М. Корецький, В. М. Коссак, О. О. Кот, О. О. Красавчиков, Н. С. Кузнєцова, В. В. Луць, Р. А. Майданик, Т. О. Нечитайло, Л. О. Отрадна, Р. В. Падун, І. М. Панченко, О. О. Первомайський, Т. М. Підлубна, Ю. Д. Притика, Я. М. Романюк, І. О. Ромащенко, З. В. Ромовська, Н. О. Саніахметова, І. В. Спасибо-Фатєєва, Р. О. Стефанчук, Є. О. Суханов, Г. П. Тимченко, Є. О. Харитнов, Я. М. Шевченко, Г. Ф. Шершеневич, О. С. Яворська, А. Г. Ярема, В. Л. Яроцький та ін. Проте, правові проблеми захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад за цивільним законодавством України залишаються невирішеними.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано відповідно до планової теми наукової роботи кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка «Проблеми уніфікації цивільного законодавства України з правом ЄС» (2016-2018 р.р., номер державної реєстрації 0116U001703) та «Новелізація цивільного та цивільно-процесуального права в умовах реформи судочинства» (2019-2021 р.р., номер державної реєстрації 0119U002358). Тему дисертації затверджено рішенням Вченої ради юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (протокол № 5 від 27 вересня 2016 р.).

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є теоретико-правове узагальнення способів, засобів, форм захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад як суб'єктів цивільних правовідносин, а також формулювання на цій основі науково обґрунтованих рекомендацій та пропозицій щодо вдосконалення ефективного захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад за цивільним законодавством України.

Для досягнення зазначеної мети були поставлені такі завдання:

- проаналізувати зміст майнових прав та інтересів держави і територіальних громад як суб'єктів цивільних правовідносин;
- з'ясувати особливості правового регулювання захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад;
- визначити поняття та правову природу майнових відносин, майнових прав та інтересів держави і територіальних громад, майна у цивільному праві України;
- проаналізувати практику застосування способів захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад;
- виявити особливості цивільно-правової відповідальності за порушення майнових прав та інтересів держави і територіальних громад в договірних та недоговірних відносинах;

- сформулювати теоретично обґрунтовані пропозиції з удосконалення правового регулювання захисту цивільних майнових прав та інтересів держави і територіальних громад в Україні.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають, тривають і припиняються в процесі захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад за цивільним законодавством України.

Предметом дослідження є положення чинного законодавства України, норми зарубіжного законодавства, правової доктрини, практики вітчизняних, зарубіжних та міжнародних судових інстанцій щодо захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад.

Методи дослідження. У ході роботи над дисертацією було застосовано комплекс методів наукового пізнання. Методологічну основу дисертаційного дослідження складає діалектичний метод пізнання суспільних явищ і процесів. Зокрема, за допомогою діалектичного філософсько-світоглядного підходу, досліджуємо різні державно-правові явища, наукові точки зору, викладені у правовій доктрині, а також чинне законодавство, яке визначає правове регулювання, способи захисту, цивільно-правову відповідальність за порушення майнових прав та інтересів держави і територіальних громад. Вивчаючи судову практику України та зарубіжних країн, з'ясовуємо особливості застосування окремих способів захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад в цивільному праві та розробляємо пропозиції внесення змін та доповнень до чинного законодавства України (підрозділи 1.1, 1.2, 2.1-2.5, 3.1, 3.2).

За допомогою системно-структурного методу ми розглядаємо основні способи захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад за цивільним законодавством України, виокремлюючи речово-правові та зобов'язально-правові способи захисту. Досліджуємо способи захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад у їхньому взаємозв'язку між собою і в системі захисту та охорони права власності в цілому, а також місце окремих способів захисту серед інших інститутів цивільного права України. Використовуючи вказаний метод, визначаємо місце та особливості цивільно-

правової відповідальності за порушення майнових прав та інтересів держави і територіальних громад в договірних та недоговірних, зокрема деліктних, відносинах (підрозділи 2.1-2.5, 3.1, 3.2).

Шляхом сходження від абстрактного до конкретного, від загального до часткового (дедукційно-логічний метод наукового пізнання), ми досліджуємо та визначаємо зміст таких понять, як «охорона та захист права власності», «майно», «майнові права та інтереси», «деліктна відповідальність», «майнова шкода» та інші, опираючись на знання та розуміння загальних понять про право власності, об'єкти цивільних прав, їх захист, цивільно-правову відповідальність (підрозділи 1.1, 1.2, 3.1, 3.2).

Серед формально-логічних методів слід відзначити метод аналізу та синтезу, за допомогою якого нами проаналізовано наукові погляди вчених- цивілістів з приводу змісту понять «охорона права», «захист права», «майно», «майнові відносини», «майнові права та інтереси», «майнова шкода», «цивільно-правова відповідальність» та ін., досліджено форми та способи захисту цивільних прав та інтересів держави і територіальних громад, особливості цивільно-правової відповідальності за порушення майнових прав та інтересів держави і територіальних громад в договірних та недоговірних відносинах (підрозділи 1.1, 1.2, 3.1, 3.2).

Порівняльно-правовий метод дозволив нам порівняти акти цивільного законодавства України та зарубіжних країн, зокрема, в частині особливостей застосування певних способів захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад, цивільно-правової відповідальності за їх порушення в іноземних країнах (підрозділи 2.1-2.5, 3.1, 3.2).

Використовуючи історико-правовий метод нами вивчаються способи захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад, заходи цивільно-правової відповідальності за попереднім цивільним та цивільно-процесуальним законодавством, яке діяло на теренах нашої держави. Також досліджуємо розвиток доктрини цивільного права з окреслених вище питань, починаючи з римського приватного права й до наших днів. Оцінюємо науково-правову думку українських

вчених-цивілістів, які присвячували свої праці питанням захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад (підрозділи 1.1, 1.2, 2.1-2.5, 3.1, 3.2).

За допомогою методу тлумачення з'ясуємо зміст та трактуємо юридичні терміни та поняття, положення ЦК України, як-от: майнові відносини, майно у цивільному праві України, майнові права та інтереси держави і територіальних громад, норми про захист та охорону майнових прав та інтересів держави і територіальних громад, цивільно-правову відповідальність та інші (підрозділи 1.1, 1.2, 3.1, 3.2).

Висновки і пропозиції, які містяться у дисертації, з урахуванням вимог стосовно визначеності, несуперечливості, послідовності й обґрунтованості суджень і здійснення в межах загальнотеоретичних і цивільно-правових конструкцій з використанням поняттєвого апарату відповідних галузей права, зроблені за допомогою методу догматичного (логічного) аналізу (висновки до розділу 1, розділу 2, розділу 3, висновки).

Нормативну та емпіричну базу дисертаційного дослідження становить Конституція України, Цивільний кодекс України, Господарський кодекс України, Цивільний процесуальний кодекс України, Господарський процесуальний кодекс України, Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні», інші чинні правові акти України, конституції та інші нормативно-правові акти іноземних держав, узагальнена практика діяльності судових органів України та Європейського суду з прав людини, порівняльний аналіз нормативно-правового регулювання та досвіду захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад у зарубіжних державах.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є одним із перших в Україні комплексних досліджень проблем захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад за цивільним законодавством України, на основі якого обґрунтовано нові наукові положення та розроблено пропозиції з удосконалення правового регулювання відповідних суспільних відносин.

За результатами дослідження сформульовано та обґрунтовано низку концептуальних положень, що характеризуються науковою новизною і мають важливе теоретичне та практичне значення, а саме:

вперше:

доведено, що учасники цивільних відносин, якими відповідно до ч. 2 ст. 2 Цивільного кодексу України є держава Україна і територіальні громади як суб'єкти публічного права, виступають рівноправними (горизонтальними) учасниками цивільних правовідносин, а відтак на них поширюються положення статті 15 ЦК України «Право на захист цивільних прав та інтересів». У зв'язку з цим обґрунтовано доцільність вживати у зазначеній статті кодексу термін «учасник цивільних відносин», а не «особа», оскільки терміном «особи» можна означити лише фізичних і юридичних осіб;

аргументовано, що визнання права як способу захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад є самостійним способом їх захисту, що застосовується для підтвердження існуючих прав, в тому числі у разі втрати документа (на сьогодні – це правовстановлюючий документ, що відображає відповідні права держави і територіальної громади на нерухоме майно та фіксується в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно), який засвідчує це право та за допомогою якого держава і територіальна громада доводить наявність свого права й, відповідно, відсутність такого права в іншій особі;

обґрунтовано, що при пред'явленні органами державної влади та місцевого самоврядування позовів про витребування майна з чужого незаконного володіння або усунення перешкод в користуванні та розпорядженні майном, першою та обов'язковою позовною вимогою (обов'язково зазначається в позові як перша вимога) має бути вимога про визнання права власності на таке майно за державою або територіальною громадою;

встановлено, що в Цивільному кодексі України у статті 651 йдеться про загальні підстави зміни або розірвання договору (за згодою сторін; у разі істотного порушення умов договору; у разі односторонньої відмови від договору, якщо це передбачено самим договором, або законом; в інших випадках, встановлених

договором або законом), а у статті 652 ЦК України – встановлено спеціальну (виняткову) підставу – у зв'язку з істотною зміною обставин, якими сторони керувалися при укладенні договору та обґрунтовано здійснити законодавчу кореляцію цих норм;

обґрунтовано необхідність законодавчого закріплення положення про те, що змінюючи або розриваючи договір, укладений за участю держави або територіальної громади, в судовому порядку необхідно враховувати інтереси сторін договору, забезпечуючи справедливий баланс між сторонами, керуючись принципами законності та розумності;

висловлена пропозиція про доцільність органам державної влади та місцевого самоврядування, з метою належного захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад внаслідок вчинення цивільного правопорушення у договірних відносинах, перед зверненням до суду з позовною заявою, з'ясовувати фактичну можливість боржника виконати зобов'язання, причини невиконання ним свого обов'язку та вжиті ним заходи для належного виконання. У зв'язку з цим, необхідною видається претензійна робота з досудового врегулювання спору, враховуючи положення ст. 16 ЦПК України та ст. 16 ГПК України про те, що сторони вживають заходів для досудового врегулювання спору за домовленістю між собою або у випадках, коли такі заходи є обов'язковими згідно із законом;

удосконалено:

положення про те, що майнові права можна визначити не тільки як особливий об'єкт цивільних прав, який може виступати об'єктом цивільного обороту та предметом цивільно-правових договорів, але й як суб'єктивні права учасників правовідносин, пов'язані з володінням, користуванням та розпорядженням майном, а також майновими вимогами;

аргументацію висновку, що визнання права власності за своєю правовою природою є самостійним способом захисту, оскільки має низку власних специфічних ознак, які вирізняють її з-поміж інших речових способів захисту права власності. Зокрема, цей спосіб захисту, як правило, не пов'язаний із безпосереднім порушенням права особи; при визнанні права судом, він лише констатує факт

належності такого позивачу, а на відповідача ніяких обов'язків не покладає; цей спосіб застосовується у разі відсутності між позивачем та відповідачем зобов'язально-правових відносин;

наукове обґрунтування, що органам державної влади та місцевого самоврядування перед зверненням до суду з позовом про визнання правочину недійсним та застосування наслідків недійсності правочину необхідно встановлювати наступні обставини: чи має місце порушення у зв'язку з укладенням правочину прав та охоронюваних законом інтересів держави або територіальної громади, а не лише формальне порушення закону; чи був відповідний орган стороною такого правочину; чи перебуває спірне майно – предмет правочину в сторони такого правочину (набувача); чи оспорюваний правочин є єдиним щодо відчужуваного майна; чи є спірне майно в наявності, чи воно не знищене, або реконструйоване; чи не зазнало спірне майно будь-яких змін (щодо площі, конфігурації, властивостей та ін.);

правову позицію про доцільність застосування віндикації, як способу захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад, застосування якого судом буде підставою для здійснення державної реєстрації права власності на майно, що підлягає державній реєстрації, за власником (державою або територіальною громадою), а також підставою для скасування попередньої реєстрації (внесення запису про скасування державної реєстрації прав за попереднім власником);

набуло подальшого розвитку:

наукове дослідження поняття інтересу, зокрема, майнового інтересу держави і територіальних громад, під яким розуміється самостійний правомірний об'єкт правової охорони і захисту, пов'язаний з правом власності, іншими майновими правами й обов'язками держави і територіальних громад, в основі якого завжди є потреба у здійсненні загальнодержавних та регіональних (економічних, соціальних та інших) дій, проєктів, програм, спрямованих на захист найважливіших сфер життєдіяльності суспільства;

наукове обґрунтування, що віндикацію доцільно застосовувати за наявності таких умов: позивачу належить право власності або інше речове право на спірну річ (майно), що підтверджується відповідними доказами; річ (майно) вибула з володіння власника поза його волею; об'єкт віндикації – річ (майно) є індивідуально визначеним; воно не знищене, є в наявності та не зазнало будь-яких змін (щодо площі, конфігурації, властивостей та ін.); таке майно знаходиться у володінні відповідача незаконно, без відповідної правової підстави, або коли правова підстава володіння згодом відпала; між сторонами відсутні зобов'язальні правовідносини;

доктринальне положення, що цивільне законодавство України та зарубіжних країн передбачає можливість зміни та розірвання договору за взаємною згодою або за рішенням суду на вимогу однієї із сторін договору. Разом з тим, змінюючи або розриваючи договір на вимогу однієї із сторін, суд у кожному конкретному випадку перевіряє наявність істотного порушення умов договору; шкоди, завданої цим порушенням; її розмір; а також встановлює, чи дійсно сторона договору розраховувала на значно більше, ніж отримала у зв'язку з таким порушенням;

твердження щодо необхідності українським судам при вирішенні спорів про правомірність втручання держави під час захисту майнових прав та інтересів держави та територіальних громад у право приватної власності особи, неухильного дотримання як чинного законодавства України, так і практики ЄСПЛ.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що результати дослідження можуть бути використані:

- у *правотворчій діяльності*, в якій можуть бути враховані запропоновані дисертантом зміни і доповнення до цивільного законодавства України;

- у *науково-дослідній діяльності* при подальшому дослідженні відповідних проблем цивільного права;

- у *правозастосовній діяльності* органів державної влади та місцевого самоврядування, їхніх посадових та службових осіб, спрямованій на захист майнових прав та інтересів держави і територіальних громад за цивільним законодавством України;

- у судовій практиці національних судів цивільної та господарської юрисдикції у справах щодо захисту майнових прав;

- у договірній практиці суб'єктів цивільного права;

- у навчальному процесі при викладанні таких дисциплін, як «Цивільне право України», «Проблеми зобов'язального права», при підготовці та написанні підручників, навчальних посібників, науково-практичних коментарів до ЦК України, Закону України «Про місцеве самоврядування», курсів лекцій, практикумів із зазначених дисциплін.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження виконано дисертантом самостійно. Основні теоретичні положення та розробки, що характеризують наукову новизну дослідження, теоретичне і практичне значення його результатів, одержані дисертантом особисто.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дисертації обговорювалися на засіданні кафедри цивільного права та процесу Львівського національного університету імені Івана Франка, а також у доповідях на наступних міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях: Міжнародна науково-практична конференція «Сучасне державотворення та правотворення: питання теорії та практики» (м. Одеса, України, 9-10 грудня 2016 р.), Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми реалізації і захисту соціальних прав в Україні» (м. Львів, 27 квітня 2018 р.), XVII Науково-практична конференція, присвячена 97-й річниці з дня народження д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова «Актуальні проблеми приватного права» (Харків, 22 лют. 2019 р.), Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні тенденції розвитку юридичної науки та практики» (м. Київ, 15-16 березня 2019 р.), XVIII Студентсько-аспірантська наукова конференція «Актуальні проблеми прав людини, держави та правової системи» (м. Львів, 18-19 квітня 2019 р.), Міжнародна науково-практична конференція «Верховенство права та правова держава» (м. Ужгород, 20-21 вересня 2019 р.), Міжнародна науково-практична конференція «Юридичні науки: проблеми та перспективи» (м. Запоріжжя, 26-27 червня 2020 р.).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження викладені у 13 публікаціях, а саме: у 6 наукових статтях, з яких 5 статей опубліковано у фахових виданнях, перелік яких затверджено МОН України, 1 статтю – у зарубіжному періодичному фаховому виданні, а також у 7 тезах доповідей на науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації зумовлені метою і завданнями дослідження. Дисертація складається з вступу, трьох розділів, які містять десять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатку. Загальний обсяг дисертації складає 219 сторінок, у тому числі список використаних джерел – 35 сторінок (335 найменувань) та додатки на 3 сторінках.

РОЗДІЛ І
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ МАЙНОВИХ ПРАВ ТА
ІНТЕРЕСІВ ДЕРЖАВИ І ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД
ЗА ЦИВІЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

1.1 Загальна характеристика майнових прав та інтересів держави і територіальних громад як суб'єктів цивільних правовідносин

Держава і територіальні громади виступають активними учасниками цивільних правовідносин. В науці цивільного права питання правового становища держави і територіальних громад, загалом, та захисту їх майнових прав та інтересів, зокрема, складають важливу частину вчення про суб'єктів цивільних правовідносин. Водночас, в українській правовій доктрині відсутні спеціальні дослідження з проблем захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад за цивільним законодавством, а також виокремлення цих проблем для таких учасників цивільних відносин як держава і територіальні громади, а тому вимагає детального вивчення.

З урахуванням вказаного, вбачається доцільним розглянути насамперед теоретико-правові підходи щодо загальної характеристики майнових прав та інтересів держави і територіальних громад як учасників цивільних правовідносин, з метою з'ясування змісту таких понять, як майнові права та майнові інтереси держави і територіальних громад та способів їх захисту.

Питання участі держави і територіальних громад у цивільних відносинах та захисту їх майнових прав були предметом наукових досліджень таких видатних вчених, як: С. С. Алексєєв, Ю. М. Андрєєв, Ю. Г. Басін, І. А. Бірюков, М. І. Брагінський, С. М. Братусь, І. В. Венедіктова, О. В. Дзера, Ю. М. Дзера, М. М. Дякович, Ю. О. Заїка, В. М. Коссак, Н. С. Кузнецова, В. В. Луць, Р. А. Майданик, О. І. Міхно, Т. О. Нечитайло, Т. М. Підлубна, І. В. Спасибо-Фатєєва, В. М. Шаповал, С. І. Шимон, О. С. Яворська та ін.

Слушною, на наш погляд, є думка, що майнові відносини пронизують практично всі сторони суспільного життя (економічні, юридичні, політичні та ін.). Суспільство об'єктивно включено у майнові відносини і не може існувати поза ними, тому пізнання майнових відносин вимагає проведення глибоких досліджень комплексного характеру [266, с. 3].

Насамперед зазначимо, що майнові правовідносини складають переважну частину предмета цивільного права та є врегульовані нормами права суспільні відносини, які відрізняюся від інших правовідносин специфікою об'єкта – майна, що відповідно до ст. 190 ЦК України є особливим об'єктом, яким вважаються окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки.

Український вчений Р. А. Майданик зауважує, що «традиційно вирішальне значення в сучасному цивільному праві мають цивільні майнові відносини, які складаються між людьми з приводу майна, результатів робіт, послуг, інших майнових благ. Проте майновими відносинами є не лише відносини, що прямо чи опосередковано пов'язані з категорією речей та майна в цивільному законодавстві, тобто матеріальних благ, здатних задовольняти особисті та виробничі потреби людей. Майновий характер мають відносини з приводу акцій як одного з видів майна. До майна може бути віднесено боргову вимогу, оскільки воно являє собою юридичну форму вираження певного матеріального блага, яке в такому випадку також є майном. При включенні до складу майна таких об'єктів, як підприємства, маються на увазі не лише сукупність речей – будівель, споруд, обладнання, але й зобов'язальні права та обов'язки підприємств, всі їх активи та пасиви. Майновими також визнаються відносини як щодо майна та майнових прав, так і з приводу надання послуг і виконання робіт» [110].

Автори коментаря ЦК України за редакцією В. М. Коссака звертають увагу на те, що «до майнових відносин належать відносини права власності та цивільного обігу. Відносини власності – це майнові відносини в статиці, зміст яких становлять права володіння, користування і розпорядження майном. Майновими є відносини товарно-грошового обігу, суть яких полягає у передачі прав на майнові блага. Вони мають товарно-грошовий характер» [133, с. 3].

Науковці І. А. Бірюков та Ю. О. Заїка визначають майнові відносини як конкретні вольові відносини з приводу належності, використання чи переходу нерухомого і рухомого майна та інших матеріальних благ від одного суб'єкта до іншого [17, с. 4]. Як зазначає у своїй статті Є. В. Гузь, майнові відносини – це вольові відносини з приводу речей та інших матеріальних благ, які визначають правомочності власника майна, пов'язані з володінням, користуванням, розпорядженням майном, за умови, що ці правомочності набуті на законних підставах [55, с. 112-118]. На думку вченого С. С. Алексєєва, майнові відносини слід вважати вихідним пунктом, відправною точкою подальшої еволюції норм цивільного права [2, с. 30].

В Конституції України та Цивільному кодексі України передбачено наявність у держави Україна певного майна, яке визначає її участь у цивільно-правових, зокрема майнових, відносинах. Суб'єктами майнових правовідносин є також територіальні громади і Автономна Республіка Крим, яка відповідно до ст. 134 Конституції України вирішує питання, віднесені до її відання. Автономна Республіка Крим не є ні державою, ні територіальною громадою, її статус визначений як автономія у складі України. Територіальна громада є первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій та повноважень, яка вирішує питання місцевого значення в межах Конституції і законів України [146, с. 21].

Відповідно до ч. 1 ст. 2 ЦК України учасниками цивільних відносин є фізичні особи та юридичні особи. Частина 2 вказаної статті зазначає, що учасниками цивільних відносин є: держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права.

На відміну від інших учасників цивільних відносин, правовий статус держави визначається спеціальною функцією, що обумовлена її участю у політичній системі суспільства, в якій держава виступає в якості суверену, політичної організації як суб'єкт політичних відносин, а також одночасно – як спосіб організації влади. Тому, саме в цій функціональній якості держава має більшу схожість з муніципальним утворенням, порівняно з іншими учасниками цивільних відносин, котре також є

суб'єктом політичної системи і способом організації, але вже на місцевому рівні. Однак, у межах політичної системи правовий статус держави та муніципального утворення суттєво різняться, враховуючи те, що через муніципальні утворення, реалізується місцеве самоврядування, яке займає проміжну позицію між громадянином та державою [66, с. 66-71].

Слід зазначити, що держава та територіальні громади для участі в майнових відносинах повинні мати відповідний обсяг правосуб'єктності, який включає в себе правоздатність, дієздатність та деліктоздатність. При цьому, правоздатність держави та територіальної громади суттєво відрізняється від правоздатності фізичної та юридичної особи.

У доктрині цивільного права склалися різні позиції щодо правоздатності держави. Так, у радянській теорії цивільного права вважалося, що цивільна правоздатність держави не може бути обмежена, а тому вона може здійснювати будь-які види діяльності. Близькою за змістом до цієї точки зору є позиція М. І. Брагінського, згідно з якою «Російська Федерація, суб'єкти федерації та муніципальні утворення володіють загальною правоздатністю, а значить вправі укладати будь-які цивільно-правові договори, крім випадків, коли інше передбачено законом» [25, с. 288]. Проте, як слушно зазначають Т. О. Нечитайло та В. В. Луць, в сучасних умовах дані твердження не знайшли підтримки в українській правовій думці [135, с. 61-65].

Інші цивілісти визначають правоздатність держави, як спеціальну. Наприклад, О. М. Клименко стверджує, що «правоздатність держави у цілому носить спеціальний, а не загальний (універсальний) характер, що становить визначену законом можливість бути суб'єктом цивільних прав та обов'язків, умовою реалізації якої (на відміну від інших осіб) є не індивідуальне волевиявлення, спрямоване на реалізацію суб'єктивного права, а обов'язок щодо виконання державних функцій, що у рамках позитивного права збігається з її суб'єктивним правом та означає міру можливої поведінки зобов'язаного державного суб'єкта» [90, с. 9].

Водночас, на думку О. О. Іванова, правоздатність держави не може бути загальною, оскільки природа держави не дозволяє їй набувати ряд прав та брати на

себе деякі обов'язки. Однак вона, як зазначає О. О. Іванов, «не може вважатися спеціальною, обмеженою лише тими можливостями, що прямо перелічені законом, оскільки держава, приймаючи закони, сама може встановити більш широкий обсяг правоздатності. Головною перешкодою такого розширення має стати громадянське суспільство, яке має вводити державу в певні рамки, вказуючи їй на цілі, на досягнення яких вона має спрямовувати свою діяльність. Тому правоздатність держави можна назвати цільовою, що випливає з тієї функції носія публічної влади, яку в інтересах усього суспільства виконує держава» [307, с. 175].

Заслуговує на увагу позиція Ю. М. Дзери, що «держава, беручи участь у приватноправових відносинах на рівних засадах поряд з іншими учасниками таких відносин (ст. 1 та ст. 2 ЦК України), хоча й не втрачає своїх владних повноважень, проте залишається одночасно носієм двох видів правосуб'єктності: адміністративної (публічної) та цивільно-правової (приватної)» [66, с. 68; 71].

І. В. Спасибо-Фатєєва стверджує, що для участі в цивільних правовідносинах держава має набути певної форми, притаманної суб'єктам приватного права. При цьому, як наголошує вчена, стати таким самим суб'єктом, якими є суб'єкти цивільного права – це єдина можливість для держави брати участь у цивільних правовідносинах. У той же час такий статус необхідний державі лише для цивільних правовідносин [271, с. 95-96].

Слід зазначити, що за цивільним законодавством України, участь у цивільних відносинах держави, Автономної Республіки Крим та територіальних громад як суб'єктів цивільного права, в цілому будується на єдиних принципах. Це пояснюється тим, що у сучасних умовах природа місцевого самоврядування, як зазначає В. М. Шаповал, «випливає з природи більш широкого явища – державного владарювання», у зв'язку з чим, місцеве самоврядування кваліфікується як децентралізована форма державного управління [308, с. 50]. Не є винятком у цьому сенсі й АРК, яка є однією з форм місцевого самоврядування, що слугує цілям децентралізації державної влади на рівень адміністративно-територіальних одиниць, які мають спеціальний статус [309, с. 151-155].

Враховуючи те, що за приписами ст. 1 ЦК України цивільні відносини (особисті немайнові та майнові) засновуються на юридичній рівності, вільному волевиявленні та майновій самостійності їх учасників, можемо стверджувати, що держава і територіальні громади також мають своє майно, що визначає їх участь у майнових відносинах.

Так, у державній власності є майно, у тому числі грошові кошти, яке належить державі Україна, а у комунальній власності є майно, у тому числі грошові кошти, яке належить територіальній громаді (ст. ст. 326-327 ЦК України). При цьому, як слушно зазначає О. М. Гнатів, держава як суспільно-політичний суб'єкт, потребує фінансових ресурсів, зокрема, для виконання своїх функцій. Розвиток економіки повинен забезпечувати постійне надходження таких ресурсів до державної скарбниці [329].

Аналізуючи майнові права та інтереси держави і територіальних громад у цивільних правовідносинах, найперше необхідно з'ясувати зміст таких понять, як майно (яке може бути у державній або комунальній власності), майнові права та майнові інтереси.

У ст. 177 ЦК України вказано, що об'єктами цивільних прав є речі, у тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні і нематеріальні блага.

Відповідно до ст. 190 ЦК України, майном як особливим об'єктом вважаються окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки. Майнові права є неспоживною річчю та визнаються речовими правами.

Господарський кодекс України в свою чергу містить визначення майна у сфері господарювання. Так, згідно з ч. 1 ст. 139 ГК України майном у цьому Кодексі визнається сукупність речей та інших цінностей (включаючи нематеріальні активи), які мають вартісне визначення, виробляються чи використовуються у діяльності суб'єктів господарювання та відображаються в їх балансі або враховуються в інших передбачених законом формах обліку майна цих суб'єктів [44].

Ще одне визначення поняття «майно» містить Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції, підписана від імені України 11.12.2003 у м. Меріда (Мексиканські Сполучені Штати) і ратифікована Верховною Радою України 18.10.2006 [88]. За цією Конвенцією «майно» означає будь-які активи, матеріальні або нематеріальні, рухомі або нерухомі, виражені в речах або в правах, а також юридичні документи або активи, що підтверджують право власності на такі активи або інтерес у них [92].

Незважаючи на те, що у такому розумінні термін «майно» вживається для цілей зазначеної Конвенції, тим не менше він має певне значення і для більш повного розуміння поняття майна як об'єкта універсального правонаступництва [37, с. 81].

Отже, у світлі міжнародного публічного права поняття «майно» розуміють у широкому значенні, яке є не лише «фізичною власністю». Таке тлумачення розглядають на основі міжнародної судової практики. Зокрема, Європейський Суд з прав людини в одному зі своїх рішень у справі Беєлер проти Італії від 5 січня 2000 року зазначив, що «поняття «майно» має автономне значення, яке не обмежується власністю на фізичні речі. Воно є незалежним від формальної класифікації в національному праві: деякі інші права та інтереси, що становлять активи, можуть розглядатися як право власності і, таким чином, як «майно» в контексті цього положення» [310, с. 270].

На це звертає увагу і Н. С. Кузнєцова, яка вказує: «Якщо традиційно інститут права власності в Україні, як і загалом у країнах континентальної системи права, розглядається як правовий масив, що регламентує права стосовно речей як об'єктів матеріального світу й цим практично обмежується, то в контексті ст. 1 Першого протоколу під майном розуміється низка інтересів економічного характеру. Крім рухомого та нерухомого майна, під захист ст. 1 підпадають інші матеріальні та нематеріальні права, зокрема акції, патенти, судові й арбітражні рішення, що передбачають відшкодування/компенсацію, право на пенсію, право землевласника на орендну плату, економічні права, пов'язані з веденням підприємницької

діяльності, право займатися професійною діяльністю, правомірні очікування щодо певного стану речей у майбутньому, право вимоги і навіть клієнтуру» [102, с. 24-25].

Про розуміння поняття «майна» у широкому значенні слушно зазначають також учасники міжнародної конференції, яка була проведена 22-23.10.2015 Верховним Судом України спільно з Київським національним університетом імені Тараса Шевченка, проєктом Європейського Союзу та проєктом Координатора проєктів ОБСЄ в Україні. На цій конференції було наголошено, що «Конвенція в ст. 1 Першого протоколу, практично в єдиному приписі, що стосується майна, об'єднує всі права фізичної або юридичної особи, які містять у собі майнову цінність. На відміну від традиційного розуміння інституту права власності, характерного для України, як і в цілому для держав континентальної системи права, ЄСПЛ тлумачить поняття «майно» (possessions) набагато ширше й у контексті ст. 1 Першого протоколу під «майном» розуміє не тільки «наявне майно» (existing possessions), але й цілу низку інтересів економічного характеру (активи (assets)). Крім рухомого та нерухомого майна, під захист ст. 1 Першого протоколу підпадають, зокрема, акції (і не лише в частині їх вартості, а й у частині прав щодо контролю над підприємством, які вони надають власнику), патенти, ліцензії, професійна клієнтура («добре ім'я»), матеріальна компенсація, присуджена судовим рішенням, право на пенсію тощо» [34].

Разом з тим, М. В. Бем вказує, що не можуть бути майном в розумінні статті 1 Протоколу № 1 до Європейської конвенції про захист прав та основних свобод людини: 1) сподівання на визнання існування права власності, яке давно було неможливо використовувати ефективно; 2) умовна вимога, яка втрачає силу внаслідок недотримання цієї умови; 3) право на набуття майна, наміри стосовно набуття власності [13].

Підсумовуючи вищевикладене, з урахуванням практики Європейського Суду з прав людини, зазначимо, що майном вважаються будь-які матеріальні або нематеріальні активи, виражені в речах або в майнових правах чи інтересах економічного характеру.

Аналізуючи зміст майнових прав та інтересів держави і територіальних громад в контексті нашого дослідження зазначимо, що майнові права можна розглядати як об'єкт цивільних прав, про що вказано у розділі III Книги першої ЦК України, так і як суб'єктивні цивільні права, які належать учасникам цивільних відносин.

Майнові права як суб'єктивні цивільні права держави і територіальних громад власне можуть бути об'єктом правового захисту. Питання захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад як суб'єктивних цивільних прав становлять значну частину правозастосування. Крім цього, у правозастосовній діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, а також судових органів, найбільш проблемними є питання захисту права власності держави і територіальних громад як суб'єктів цивільних правовідносин. З урахуванням цього, у нашому дослідженні особлива увага приділена саме вказаній проблематиці.

У широкому розумінні в літературі до майнових прав відносять речові (включаючи право власності та речові права на чуже майно), зобов'язальні, виключні (майнові права інтелектуальної власності) та корпоративні права.

Водночас законодавець визнає майнові права як об'єкт цивільних прав, які пов'язані з майном, річчю (ст. 190 ЦК України). Слід зазначити, що майнові права можуть бути предметом договорів купівлі-продажу та дарування (див. ст. ст. 656, 718 ЦК України). До договору купівлі-продажу майнових прав застосовуються загальні положення про купівлю-продаж, якщо інше не впливає зі змісту або характеру цих прав. Дарунком можуть бути майнові права, якими дарувальник володіє або які можуть виникнути у нього в майбутньому.

Поняття майнових прав розкрито також у ч. 2 ст. 3 Закону України «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні», відповідно до якої, майновими правами, які можуть оцінюватися, визнаються будь-які права, пов'язані з майном, відмінні від права власності, у тому числі права, які є складовими частинами права власності (права володіння, розпорядження, користування), а також інші специфічні права (права на провадження діяльності, використання природних ресурсів тощо) та права вимоги.

Крім цього, майнові права згадуються у ч. 1 ст. 6 Закону України «Про цінні папери та фондовий ринок», як вид корпоративних, та у ст. 424 ЦК України як майнові права інтелектуальної власності. Майнові права як предмет застави визначено Законом України «Про заставу» (ч. 1 ст. 2).

Відповідно до ч. 2 ст. 5 Закону України «Про іпотеку», предметом іпотеки можуть бути майнові права на об'єкт незавершеного будівництва. Іпотечний договір, предметом іпотеки за яким є майнові права на нерухомість, будівництво якої не завершено, посвідчується нотаріусом на підставі документів, що підтверджують майнові права на цю нерухомість. Аналогічна норма міститься в ч. 7 ст. 5 Закону України «Про іпотечне кредитування, операції з консолідованим боргом та іпотечні сертифікати».

Також предметом іпотеки за іпотечним договором визнаються майнові права на нерухомість, яка є об'єктом будівництва за Законом України «Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю» (ч. 1 ст. 10). Статтею 2 Закону України «Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень» майнові права і обов'язки визначено як рухоме майно.

Досліджуючи майнові права в системі об'єктів цивільних правовідносин та цивільного обороту, С. І. Шимон зазначає, що майнові права в системі об'єктів належать до підсистеми майнових благ (є видом майнових об'єктів), до групи майнових нематеріальних об'єктів, які входять до складу майна, іншими словами, майнові права є майновими нематеріальними об'єктами, що входять до складу майна [313, с. 845].

На думку О. І. Міхно, «майнові права як об'єкт цивільних правовідносин – це такі права суб'єктів цивільних правовідносин, які можна відділити від суб'єктів таких правовідносин, оскільки відсутній нерозривний зв'язок із їхньою особистістю, є оборотоздатними, мають грошове вираження, набуваються суб'єктами на підставі правочинів чи інших юридичних фактів» [130, с. 12]. Майнові права як об'єкт цивільних правовідносин вказаний автор класифікує на речові, зобов'язальні, корпоративні та виключні права.

О. С. Яворська зазначає, що, «відірвавшись від речі, право власності стає фікцією; майнові права не можуть бути й предметом купівлі-продажу – у таких випадках має місце відступлення права» [322, с. 228]. О. В. Дзера виключає майнові права з кола об'єктів права власності; інший підхід, вважає вчений, може призвести до юридичної помилки; «не можуть бути об'єктом права власності нереалізовані майнові права та невиконані договірні обов'язки (наприклад, несплачена винагорода за продане майно), а відтак вони можуть бути об'єктом зобов'язальних чи інших прав; об'єктами права власності можуть бути лише ті об'єкти цивільних прав, які мають речово-правовий характер, існують об'єктивно в тій чи іншій матеріалізованій формі, доступній для реального володіння, користування та розпорядження» [65, с. 653].

У судовій практиці України також сформувалося визначення поняття майнових прав. Так, за системного, цільового та комплексного аналізу судової практики України щодо розгляду спорів, пов'язаних із захистом майнових прав, можемо констатувати, що майнові права разом з будь-якими рухомими, нерухомими речами, грошима, цінними паперами вважаються об'єктами цивільного обороту (зокрема, див. рішення Верховного Суду України у справах №№ 6-100цс13 [201], 6-3129цс15 [202], 6-110цс13 [203] та ін.).

До прикладу, в постановках Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 24.06.2015 у справі № 6-318цс15, від 30.03.2016 у справі № 6-3129цс15 зроблено висновок, що «майновими правами визнаються будь-які права, пов'язані з майном, відмінні від права власності, у тому числі права, які є складовою частиною права власності (права володіння, розпорядження, користування), а також інші специфічні права та право вимоги. Майнове право, яке можна визначити як право очікування, є складовою частиною майна як об'єкта цивільних прав. Майнове право – це обмежене речове право, за яким власник цього права наділений певними, але не всіма правами власника майна, та яке засвідчує правомочність його власника отримати право власності на нерухоме майно чи інше речове право на відповідне майно в майбутньому» [204].

Разом з тим, автори коментаря ЦК України за редакцією О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, В. В. Луця, майнові права визначають як «...суб'єктивні права учасників правовідносин, пов'язані з володінням, користуванням та розпорядженням майном, а також з матеріальними (майновими) вимогами, що виникають між учасниками цивільного обігу з приводу розподілу цього майна та обміну (товарами, послугами, виконанням робіт, грошима тощо)» [134, с. 434].

Отже, майнові права можна визначити не тільки як особливий об'єкт цивільних прав, який може виступати об'єктом цивільного обороту та предметом цивільно-правових договорів, але й як суб'єктивні права учасників правовідносин, пов'язані з володінням, користуванням та розпорядженням майном, а також майновими вимогами.

І далі в нашому дослідженні увага приділена саме майновим правам держави і територіальних громад як суб'єктивним цивільним правам, які виступають об'єктом правової охорони та захисту.

Важливим є також поняття «інтерес», оскільки держава і територіальні громади як суб'єкти цивільних правовідносин безумовно мають свої, охоронювані законом, майнові інтереси. Будучи власниками певного майна, держава і територіальні громади зацікавлені в його збереженні та збільшенні.

Слід зауважити, що визначення поняття «інтерес» немає ні в ЦК України, ні в інших нормативно-правових актах. Цивільний кодекс України в ст. 15 лише вказує, що кожна особа має право на захист свого інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства.

Використовуючи історичний метод дослідження вказаного поняття, зазначимо, що правове закріплення латинського словосполучення *inter esse*, яке можна трактувати, як «перебувати між чим-небудь», «відрізнитися», «мати важливе значення», отримало ще в Стародавньому Римі. Уже потім це словосполучення перетворилося на юридичний термін *interesse*, що використовувався римськими юристами для назви плати, яка нараховується у вигляді відсотків, за надання позики. У другій половині XIII століття термін римського права *interesse* був використаний каноністами – творцями системи західноєвропейського канонічного права. Мета

використання цього терміна полягала в розмежуванні законної плати за надання позики та гріха лихварства [79, с. 45]. З канонічного права термін перекочував до німецької мови – виникло слово Interesse у значенні «користь, вигода» [127, с. 12].

У загальнодоступній вільній онлайн-енциклопедії всесвітньої мережі Інтернет «інтерес у праві» трактується як прагнення особи повніше задовольняти свої потреби і бажання, що прямо не формалізовано в конкретному суб'єктивному праві, проте не суперечить праву як такому [82].

На думку В. В. Собучева, діалектика інтересів особистості, суспільства, держави, яка існує з об'єктивною необхідністю регулювання суспільних інтересів, з одного боку, обумовлює по суті правову нормативність, яка виражається в сукупності певних правил поведінки, з іншого – її проблемності, які утворюють собою фактори, що в праві лише відбиваються поволі, але безпосередньо ним не регулюються [268, с. 142].

Водночас І. В. Венедіктова, досліджуючи категорію «інтерес», підкреслює, що «наукове пізнання категорії інтересу потребує певного методологічного підходу..., він має місце на всіх рівнях активності суб'єкта, виражається в практичних діях і організаційних структурах, що створюються суб'єктом як засіб реалізації його інтересів, а також у всіх сферах його діяльності» [31, с. 34]. Далі вказана авторка пише, що охоронюваний законом інтерес виступає регулятором суспільних відносин, а також певним каталізатором виникнення, зміни й припинення правовідносин у цивільному обороті [31, с. 73]. Такої ж думки Т. В. Дерюгіна, яка стверджує, що саме інтерес лежить в основі виникнення правовідношення [61, с. 165].

Як зазначає С. В. Михайлов, при знищенні речі право власності на неї захистити не можна, оскільки воно вже не існує, а захистити можна тільки інтерес цієї особи шляхом поновлення її майнового стану, що забезпечується позовом про відшкодування збитків. Якщо предмет знищений, то разом з ним зникає й суб'єктивне право, але інтерес у цьому предметі залишається, він не може припинитися разом з існуванням речі [127, с. 101].

Як зазначає Конституційний Суд України в рішенні від 01.12.2004 у справі № 18/рп/2004 за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень ч. 1 ст. 4 ЦПК України (справа про охоронюваний законом інтерес), «етимологічний зміст слова «інтерес» включає: а) увагу до кого-, чого-небудь, зацікавлення кимось, чимось; цікавість, захоплення; б) вагу; значення; в) те, що найбільше цікавить кого-небудь, що становить зміст чийхось думок і турбот; г) прагнення, потреби; д) те, що йде на користь кому-, чому-небудь, відповідає чийсь прагненням, потребам; вигоду, користь, зиск. У загальносоціологічному значенні категорія «інтерес» розуміється як об'єктивно існуюча й суб'єктивно усвідомлена соціальна потреба, як мотив, стимул, збудник, спонукання до дії; у психології – як ставлення особистості до предмета як до чогось для неї цінного, такого, що притягує. У юридичних актах термін «інтерес» з урахуванням його як етимологічного, так і загальносоціологічного та психологічного значення вживається в широкому чи вузькому значенні як самостійний об'єкт правовідносин, реалізація якого задовольняється чи блокується нормативними засобами. Інтерес може бути як охоронюваним законом, правоохоронюваним, законним, так і незаконним, тобто таким, що не захищається ні законом, ні правом, не повинен задовольнятися чи забезпечуватися ними, оскільки такий інтерес спрямований на ущемлення прав і свобод інших фізичних і юридичних осіб, обмежує захищені Конституцією та законами України інтереси суспільства, держави чи «всіх співвітчизників» або не відповідає Конституції чи законам України, загально визнаним принципам права» [240].

Водночас, зміст поняття «державний інтерес» розкрито в рішенні Конституційного Суду України від 08.04.1999 у справі № 1-1/99 за конституційними поданнями Вищого арбітражного суду України та Генеральної прокуратури України щодо офіційного тлумачення положень статті 2 Арбітражного процесуального кодексу України (справа про представництво прокуратурою України інтересів держави в арбітражному суді). Як роз'яснив Суд, «державні інтереси закріплюються як нормами Конституції України, так і нормами інших правових актів. Інтереси держави відрізняються від інтересів інших учасників суспільних відносин. В основі

перших завжди є потреба у здійсненні загальнодержавних (політичних, економічних, соціальних та інших) дій, програм, спрямованих на захист суверенітету, територіальної цілісності, державного кордону, гарантування державної, економічної, інформаційної, екологічної безпеки, охорону землі як національного багатства, захист прав усіх суб'єктів права власності та господарювання тощо. КСУ зазначив, що інтереси держави є оціночним поняттям та може збігатися повністю, частково або не збігатися зовсім з інтересами державних органів, державних підприємств та організацій чи з інтересами господарських товариств з часткою державної власності у статутному фонді. Проте держава може вбачати свої інтереси не тільки в їх діяльності, але й в діяльності приватних підприємств, товариств» [241].

На думку М. В. Руденка, під «інтересами держави» необхідно розуміти закріплену Конституцією та законами України, міжнародними договорами та актами систему основних цінностей у найважливіших сферах життєдіяльності українського народу та суспільства [254, с. 65].

Водночас, виходячи з системного аналізу положень Конституції України та Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», інтереси територіальної громади можна визначити як спільні, загальні інтереси жителів сіл, селищ та міст. Органи місцевого самоврядування від імені та в інтересах територіальних громад відповідно до закону здійснюють правомочності щодо володіння, користування та розпорядження об'єктами права комунальної власності, в тому числі виконують усі майнові операції, можуть передавати об'єкти права комунальної власності у постійне або тимчасове користування юридичним та фізичним особам, здавати їх в оренду, продавати і купувати, використовувати як заставу, вирішувати питання їхнього відчуження, визначати в угодах та договорах умови використання та фінансування об'єктів, що приватизуються та передаються у користування і оренду. Майнові операції, які здійснюються органами місцевого самоврядування з об'єктами права комунальної власності, не повинні ослаблювати економічних основ місцевого самоврядування, зменшувати обсяг та погіршувати умови надання послуг населенню [218].

Захист прав та інтересів, у тому числі майнових, місцевого самоврядування є важливою конституційно-правовою гарантією функціонування територіальних громад в Україні.

Що стосується поняття майновий інтерес, то таке широко використовується у правовідносинах страхування, зокрема, як предмет договору. Так, відповідно до ст. 1 Закону України «Про страхування», страхування визначається як вид цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів громадян та юридичних осіб у разі настання певних подій (страхових випадків) [226].

Майновим інтересом вважається правомірний інтерес фізичної або юридичної особи, пов'язаний з правом власності, іншими речовими (майновими) правами й зобов'язаннями, а також інтерес, спрямований на збереження й забезпечення життя, здоров'я, пов'язаний з працездатністю фізичної особи [323, с. 42-50].

У правовій доктрині майновим інтересом називають ще речовий інтерес, або інтерес у речових правовідносинах. Так, О. О. Юрченко розуміє під речовими інтересами «юридично забезпечене прагнення особи до набуття, поновлення або компенсації речового суб'єктивного права, що реалізується на власний розсуд, у межах, встановлених законом, і опосередковано захищається цивільно-правовими способами захисту, відмінними від речових» [320, с. 111]. У свою чергу І. В. Венедіктова вважає, що при речових інтересах, як правило, йдеться про охоронювані інтереси третіх осіб, які не є власниками, але для яких право власності особи є ядром реалізації їхніх охоронюваних законом інтересів [31, с. 140-141].

Слід зазначити, що в юридичній літературі зустрічається також думка, що речовий інтерес можна побачити й у не речових правовідносинах. Наприклад, Г. Г. Харченко відзначає, що у цивільному праві зараз все чіткіше проявляється тенденція, коли виникнення речових правовідносин пов'язують не з об'єктами щодо яких такі правовідносини можуть виникнути, а з ознаками, які їм притаманні, зокрема, щодо мети – привласнення (персоніфікація об'єкта, тобто його прив'язка до конкретної особи). Отже, жорстка прив'язка речових правовідносин лише до майнових, насправді, значно звужує зміст речових правовідносин по відношенню до

справжньої природи речового права, а відтак така прив'язка об'єктивно буде потроху втрачати свій сенс [233, с. 323-328].

На нашу думку, майновий інтерес є самостійним об'єктом правової охорони і захисту, пов'язаний з правом власності, або іншими майновими правами, в основі якого лежить прагнення задовольнити майнові потреби. При цьому, майновий інтерес є ширшим поняттям, аніж речовий інтерес, оскільки останній пов'язаний лише з правом власності та речовими правами на чуже майно, а майновий інтерес пов'язаний також і з зобов'язальними, виключними (майновими правами інтелектуальної власності) та корпоративними правами.

Підсумовуючи, пропонуємо наступне визначення поняття майнового інтересу держави і територіальних громад: це самостійний об'єкт правової охорони і захисту, правомірний, пов'язаний з правом власності, іншими майновими правами й обов'язками держави і територіальних громад, в основі якого завжди є потреба у здійсненні загальнодержавних та регіональних (економічних, соціальних та інших) дій, проєктів, програм, спрямованих на захист найважливіших сфер життєдіяльності суспільства.

1.2 Поняття, форми здійснення охорони і захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад

Основним Законом України встановлено, що Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава. Засади внутрішньої і зовнішньої політики базуються на безумовному додержанні Конституції України, забезпеченні в Україні прав і свобод людини і громадянина та гарантуванні прав і свобод, проголошених Конституцією України, на загально визначених принципах і нормах міжнародного права, забезпеченні соціальної спрямованості економіки України та сталого соціально-економічного розвитку України, зміцненні демократичних засад суспільного і державного життя, забезпеченні верховенства права, економічної і політичної незалежності держави, захисту її національних інтересів, утвердження

України як повноправного і авторитетного члена світового співтовариства. При цьому, внутрішня політика ґрунтується, зокрема на принципах пріоритетності захисту національних інтересів; верховенства права; рівності усіх суб'єктів права власності перед законом тощо [216].

Відтак, основним напрямком розвитку незалежної України є побудова громадянського суспільства в умовах демократичної, соціальної та правової держави.

На сьогодні особливої актуальності набуває питання захисту майнових прав та інтересів держави Україна, зокрема, у зв'язку з тимчасовою окупацією частини території України. З цією метою, Рада національної безпеки і оборони України прийняла ряд рішень, спрямованих на вжиття додаткових заходів щодо захисту майнових прав та інтересів держави Україна. До прикладу, рішенням РНБО України від 28.04.2017 «Про деякі заходи щодо захисту майнових прав та інтересів держави Україна у зв'язку із тимчасовою окупацією території України», уведеним в дію Указом Президента України від 07.05.2014, зобов'язано Кабінет Міністрів України невідкладно опрацювати механізм захисту майнових прав та інтересів держави Україна у зв'язку із тимчасовою окупацією території України; Міністерство юстиції України разом із Фондом державного майна України та іншими заінтересованими органами виконавчої влади, за участю органів місцевого самоврядування зобов'язано узагальнити й передати до Генеральної прокуратури України відомості, у тому числі відповідні підтверджуючі документи, про вартість майна та майнових прав держави Україна на тимчасово окупованій території України, про шкоду, завдану порушенням прав держави у зв'язку з тимчасовою окупацією території України та інше [225].

Враховуючи актуальність вказаного питання, проблема захисту майнових прав та інтересів держави та територіальних громад потребує детального вивчення. Чимало наукових досліджень присвячено порівняльному аналізу понять захисту та охорони цивільних прав та інтересів. Водночас, у науці цивільного права немає єдиних підходів до визначення вказаних категорій. У контексті нашого дослідження, насамперед, важливо з'ясувати співвідношення понять захисту та охорони права

взагалі і поширити отримані висновки на захист майнових прав та інтересів держави і територіальних громад як суб'єктів цивільних правовідносин зокрема.

Можна погодитися з думкою багатьох вчених, що поняття «охорона права» є більш широким, аніж «захист права». Наприклад, М. С. Малєїн розрізняв охорону та захист прав і вказував, що охорона прав – більш широке поняття, що включає всі юридичні правила з приводу певного блага, а під захистом права він розуміє заходи, передбачені в законі для тих випадків, коли право вже порушено [113, с. 192; 114, с. 18-19].

На думку вченого В. О. Тархова охорона кожного права існує постійно й має на меті забезпечити його здійснення, не допустити його порушення. Охорона забезпечується насамперед державою, яка передбачає суб'єктивні права та їх захист. Носій права і сам може вжити різних заходів охорони своїх інтересів: потурбуватися про охорону власних речей, забезпечити доказами кредиторські права (документи, свідки тощо). Важливо, щоб заходи самоохорони були законними. Необхідність вдатися до захисту права виникає лише при його порушенні, оспорюванні або загрозі порушення [276, с. 259-260].

Ю. К. Толстой та О. П. Сергєєв також наголошують на тому, що поняття «охорона права» ширше за поняття «захист права». При цьому, на думку вчених, охорона права в широкому значенні включає заходи не тільки правового, а й економічного, політичного, організаційного та іншого характеру, спрямовані на створення необхідних умов для здійснення суб'єктивних прав. До власне правових заходів охорони відносяться всі заходи, за допомогою яких забезпечується як розвиток правовідносин у їх нормальному, непорушеному стані (наприклад закріплення цивільної право- та дієздатності, установлення юридичних обов'язків тощо), так і відновлення порушених або оспорюваних прав та інтересів. У вузькому значенні «охорона» включає лише передбачені законом заходи, спрямовані на відновлення або визнання прав на захист у випадку їх порушення чи оспорювання [49, с. 240].

Науковець Е. П. Гаврилов пише, що охорона є встановленням загального правового режиму, а захист являє собою ті заходи, що використовуються у

випадках, коли права або охоронювані законом інтереси оспорені або порушені [36, с. 217].

Виходячи з того, що захист прав передбачає недопущення та запобігання їх порушенням, а у випадку порушення прав – їх поновлення і відшкодування завданої шкоди, З. В. Макарова доходить висновку, що поняття «захист права» є більш широким, ніж «охорона права» [111, с. 219].

М. І. Матузов наголошує, що загалом охорона та захист суб'єктивного права або охоронюваного законом інтересу – не одне й те ж саме: охороняються вони постійно, а захищаються тільки тоді, коли порушуються. Захист є моментом охорони, однією з її форм. Ці поняття не збігаються [117, с. 130-131].

Відомий правознавець С. С. Алексєєв розглядав захист як державно-примусову діяльність, скеровану на здійснення «відновлювальних завдань» – поновлення порушеного права, забезпечення юридичного обов'язку стосовно охоронюваного законом інтересу, який на відміну від суб'єктивного права, не має кореспондуючого йому обов'язку; захист мав би визначатися як державно-примусова діяльність, спрямована на забезпечення безперешкодної реалізації охоронюваного законом інтересу [3, с. 280].

На думку Т. М. Підлубної «захистом суб'єктивних прав та інтересів є правозастосовна діяльність, що здійснюється компетентним органом або безпосередньо управомоченою особою у випадках, визначених законом, з метою відновлення порушеного, невизнаного чи оспорюваного суб'єктивного права та інтересу» [152, с. 6]. З. В. Ромовська вважає, що «захистом є застосування міри державного примусу до особи, яка порушила чуже право або чужий інтерес» [253, с. 39]. У правовій літературі під захистом розуміються й такі юридичні засоби правоохоронного характеру, що застосовуються до порушника прав, інтересів та обов'язків безпосередньо стороною правовідносин як управомоченою особою без звернення за захистом до компетентних або громадських органів [321, с. 164].

М. О. Гуревич зазначає, що «будь-який захист має мету, предмет і практичне виправдання, якщо він здатен вчинити будь-яку дію, тобто зміцнити, поновити або забезпечити певне становище. Якщо будь-що не потребує ані укріплення, ані

поновлення, ані забезпечення, то захист би видався безцільним, безпредметним і даремним, як битва з вітряками. Це просте й загальне положення може застосовуватися і у сфері юридичного захисту. Тому правильно й беззаперечно, що при відсутності юридичного інтересу в процесі останній недопустимий» [56, с. 78].

На думку Ю. Д. Притики захист прав може бути визначений як юридична діяльність, спрямована на усунення перешкод на шляху здійснення суб'єктами своїх прав та припинення правопорушення, відновлення положення, що існувало до правопорушення. При цьому, визначення поняття захисту прав через поняття діяльності дає можливість точніше встановити підстави і мету захисту, проаналізувати окремі види дій (діяльності) із захисту прав, а також виявити взаємозв'язок їх та єдність [207, с. 16-17].

Я. М. Шевченко писала, що захист цивільних прав передбачає застосування цивільно-правових засобів з метою забезпечення цивільних прав та здійснюється за допомогою заходів матеріально-правового і процесуально-правового характеру. Як самостійне суб'єктивне право, захист цивільних прав містить ряд можливостей для суб'єкта, а саме: реалізувати право власними діями, вимагати відповідної поведінки від зобов'язаної особи, використати спеціальні засоби правоохоронного характеру для захисту права [316, с. 540-541].

Ю. В. Білоусов слушно звертає увагу на те, що ЦК України проводить класифікацію видів захисту залежно від суб'єкта його здійснення: судом (ст. 16 ЦК України), органами державної влади, органами влади АРК (ст. 17 ЦК України), органами нотаріату (ст. 18 ЦК України), самостійно (ст. 19 ЦК України). І вже серед судових форм захисту проводиться поділ залежно від способів захисту, хоч окремі з них можуть використовуватися не лише у судовому порядку. Так, наприклад, «у випадку захисту цивільного права в адміністративному порядку може застосовуватися така форма, як визнання незаконним рішення, дії чи бездіяльності нижчестоящого органу чи особи, нотаріальні органи шляхом вчинення виконавчого напису уповноважують органи виконання (державного виконавця) до примусового виконання обов'язку в натурі, відновлення становища, яке існувало до порушення та ін.» [298, с. 28].

Враховуючи вищезазначені думки вчених, слід відзначити, що охорона права є ширшим поняттям, аніж захист права, та забезпечує можливість його здійснення. При цьому, під охороною права слід розуміти не лише правові заходи, які спрямовані на його відновлення, або захист від правопорушення, але й інші заходи, які вживаються для створення необхідних умов для реалізації суб'єктивних прав.

А захист права застосовується з метою його відновлення у випадку порушення, невизнання або оспорювання, а також унеможливлення його порушення в майбутньому (превентивний захист). Так, згідно з ч. 2 ст. 386 ЦК України власник, який має підстави передбачати можливість порушення свого права власності іншою особою, може звернутися до суду з вимогою про заборону вчинення нею дій, які можуть порушити його право, або з вимогою про вчинення певних дій для запобігання такому порушенню.

Проаналізувавши положення ЦК України, можемо констатувати, що поняття «охорона права» зустрічається набагато рідше, аніж поняття «захист права». Так, відповідно до ст. 15 ЦК України кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання. Кожна особа має право на захист свого інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства.

При цьому, законодавець розмежовує поняття порушення, невизнання або оспорювання цивільного права. У науковій літературі також розмежовано вказані поняття. На думку Р. О. Стефанчука, «під порушенням права розуміється такий стан суб'єктивного права, за якого воно зазнало протиправного впливу з боку правопорушника, внаслідок чого суб'єктивне право уповноваженої особи зменшилося або зникло як таке. Порушення права пов'язане з позбавленням його носія можливості здійснити, реалізувати своє право повністю або частково. Невизнання права автор визначає як дії учасника цивільних правовідносин, який несе юридичний обов'язок перед уповноваженою особою, що спрямовані на заперечення у цілому або у певній частині суб'єктивного права іншого учасника цивільних правовідносин, унаслідок якого уповноважена особа позбавлена можливості реалізувати своє право. А оспорювання передбачає такий стан

цивільних правовідносин, за якого між учасниками існує спір з приводу наявності чи відсутності суб'єктивного права у сторін, а також належності такого права певній особі. Оспорене право ще не порушене, але виникає невизначеність у праві, зумовлена поведінкою другої сторони стосовно уповноваженого» [273].

Погоджуємось з думкою М. М. Дякович, яка вважає, що «захист прав спрямований на усунення будь-яких перешкод на шляху здійснення суб'єктами своїх прав і недопущення правопорушення, відновлення становища або ж тих прав, які існували до правопорушення». Однак, звернення за захистом є можливим не тільки у зв'язку з порушенням або оспорюванням права, а й у випадку його невизнання. Традиційно позови про визнання є засобом захисту ще не порушеного права [70, с. 28, 51].

Автори видання «Цивільно-процесуальне право» С. В. Сенік, Р. Я. Лемик визначають, що позови про визнання пред'являють у тих випадках, коли порушення права позивача немає, однак між сторонами виникли сумніви стосовно існування чи дійсності між ними відносин, які тягнуть правові наслідки. Мета такого позову – усунути сумніви щодо існування правовідносин [258, с. 28].

Як вбачається з детального аналізу ЦК України, охорона і захист майнових прав та інтересів здійснюється у порядку, визначеному законодавством, а якщо такий спеціальний порядок не визначений – на загальних підставах цивільного законодавства.

При цьому, захист цивільних, у тому числі майнових, прав та інтересів здійснюється у кожному конкретному випадку в одній із передбачених законом форм. Під формою захисту права В. М. Горшенев розумів, регламентований правом, комплекс особливих процедур, які здійснюються правозастосовними органами й самою уповноваженою особою у рамках правозахисного процесу та спрямовані на відновлення порушеного (оспорюваного) права [43, с. 233]. За визначенням В. В. Бутнева, формою захисту є «... комплекс внутрішньо погоджених організаційних заходів щодо захисту суб'єктивних прав та інтересів, які охороняються законом» [30, с. 10].

На думку Г. П. Тимченка, форма захисту права в цивільному судочинстві – це, «обумовлена законом, діяльність компетентних органів щодо захисту права, що полягає у встановленні фактичних обставин цивільної справи, застосуванні відповідних норм права, визначенні способів захисту права й винесенні рішення» [279, с. 211].

С. В. Курильов форми захисту цивільних прав і законних інтересів пропонував класифікувати «за характером зв'язку юрисдикційного органу зі сторонами спору, виділяючи при цьому: 1) вирішення справи за допомогою юрисдикційного акту однієї зі сторін спірних правовідносин; 2) вирішення справи за допомогою акту органу, що не є учасником спірних правовідносин, але пов'язаного з одним або обома учасниками спірного правовідношення певними правовими або організаційними зв'язками; 3) вирішення справи органом, що не є учасником спірних правовідносин і не пов'язаний з ними правовими або організаційними відносинами, крім процесуальних» [105, с. 162].

Є. О. Харитонов, залежно від природи юрисдикційного органу, що здійснює захист, форми захисту цивільних прав поділяє на: судовий захист (ст. 55 Конституції, ст. 16 ЦК України); адміністративний захист (ст. 17 ЦК України); захист нотаріусом (ст. 18 ЦК України); самозахист (ст. 55 Конституції України, ст. 19 ЦК України); захист за допомогою інших громадських, державних та міжнародних інституцій та їх органів [285, с. 183].

В свою чергу Ю. А. Дербакова, з урахуванням положень цивільного законодавства, виділяє такі форми захисту цивільних прав:

1) судовий захист (здійснюється національними судами, а також міжнародними судовими установами);

2) несудовий захист (здійснюється державними органами, органами місцевого самоврядування, громадськими та іншими організаціями, а також спеціально уповноваженими на те особами, наприклад, нотаріусами);

3) самозахист (здійснюється за допомогою дій, які вчиняються особою, права якої порушено або можуть бути порушені) [60, с. 133].

Український правознавець О. І. Мацегорін підкреслює, якщо спробувати узагальнити класифікації форм захисту суб'єктивних цивільних прав з урахуванням усіх існуючих поглядів, можна виокремити дві основні форми захисту залежно від суб'єктів їх здійснення: юрисдикційна та неюрисдикційна. Основна відмінність між ними полягає у тому, що захист прав та інтересів у юрисдикційній формі здійснюється уповноваженими державою на даний вид правозахисної діяльності органами із властивим кожному з них певним процесуальним порядком діяльності, а захист прав та інтересів у неюрисдикційній формі здійснюється в рамках матеріальних правовідносин і реалізується, як правило, самими учасниками правовідносин [118, с. 146].

Н. В. Безсмертна з використанням дихотомічного критерію виділяє дві основні форми: судова та позасудова [12, с. 174]. Разом з тим, найбільш згадуваним є поділ форм захисту на юрисдикційну та неюрисдикційну, критерієм чого є суб'єкт здійснення захисту [71, с. 872].

Так, А. Янчук зазначає, що «форма захисту відображає, яким чином уповноважена особа здійснюватиме належне їй право на захист – самостійно чи залучить до цього процесу певний уповноважений орган». Перша з двох наведених форм захисту одержала назву неюрисдикційної, друга – юрисдикційної форми захисту. При цьому спільною ознакою обох вказаних форм захисту є те, що здійснення права на захист у будь-якому разі ініціює саме носій порушеного суб'єктивного права [325, с. 66].

Водночас В. Л. Яроцький, на підставі аналізу особливостей неюрисдикційної форми захисту, дійшов висновку, що єдиним способом реалізації неюрисдикційної форми захисту є самозахист суб'єктивних цивільних прав [327, с. 64]. Такої ж думки дотримується А. Морозюк, який вважає, що виключно самозахист кваліфікується як неюрисдикційна форма захисту [131, с. 331].

Цікавим з даного приводу є бачення І. Ю. Ромащенко, який у своїй статті пропонує поділяти форми захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів на безпосередню та опосередковану, що є, на його думку, виправданим, оскільки відображає сутність самозахисту як такої форми захисту, яка

використовується внаслідок самостійних дій потерпілої особи та, відповідно, адекватно характеризує зміст інших форм захисту, за яких потрібне буде звернення потерпілої особи до органів чи осіб, уповноважених на захист цивільних прав [251, с. 111-112].

Аналізуючи главу 3 ЦК України можна виділити такі форми захисту цивільних прав та інтересів: судовий захист; захист цивільних прав та інтересів Президентом України, органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим або органами місцевого самоврядування; захист цивільних прав нотаріусом; самозахист цивільних прав.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що за чинним цивільним законодавством України право на захист особа здійснює на свій розсуд. На нашу думку, усі вищевказані класифікації форм захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів мають право на існування та можуть бути предметом окремих наукових досліджень. Водночас, на практиці особа, здійснюючи захист своїх прав та обираючи форму такого захисту, керується насамперед її ефективністю та результативністю. В контексті нашого наукового дослідження захист майнових прав та інтересів держави та територіальних громад реалізується насамперед у формі звернення уповноважених суб'єктів до судових органів. Отже, для нашого дослідження найбільш вдалим є поділ форм захисту цивільних прав та інтересів, за критерієм суб'єкта здійснення такого захисту, на юрисдикційну, яка включає судовий захист, захист цивільних прав та інтересів Президентом України, органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим або органами місцевого самоврядування, захист цивільних прав нотаріусом, та неюрисдикційну, яка включає самозахист цивільних прав.

Відповідно до ч. 1 ст. 2 ЦК України учасниками цивільних відносин є фізичні особи та юридичні особи (далі – особи). Частина 2 вказаної статті зазначає, що учасниками цивільних відносин є: держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права.

Звичайно, аналізуючи вказану норму ЦК України, ми можемо віднести державу та територіальні громади до спеціальних, або ж особливих суб'єктів права,

так званих, публічно-правових утворень. При цьому, слід пам'ятати, що фізичні та юридичні особи і публічно-правові утворення в цивільних правовідносинах знаходяться в рівному становищі, вони не мають владних повноважень один щодо одного.

Суб'єкти захисту цивільних прав та інтересів визначаються ст. 15 ЦК України. Законодавець у вказаній статті використовує термін «особа»: кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання (ч. 1); кожна особа має право на захист свого інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства (ч. 2). Натомість, не виокремлено суб'єктний склад учасників цивільних правовідносин. Якщо фізичних і юридичних осіб можна означити терміном «особи», то відповідно залишається питання щодо держави і територіальних громад.

Деякі вчені-цивілісти пояснюють таку редакцію вищевказаної норми тим, що держава і територіальні громади є суб'єктами не приватного, а публічного права. Участь у цивільних відносинах для них є не головним призначенням, а лише зумовлена певною ситуацією.

Проте, якщо застосовувати загальнонаукові та спеціальні методи пізнання, зокрема діалектичний метод, метод синтезу та аналізу, можна зробити висновок, що ст. 15 ЦК України вимагає законодавчого уточнення. Відповідно, пропонуємо замінити у ст. ст. 16-23 ЦК України слова «особа» на «учасник цивільних відносин», а відтак ст. 15 ЦК України «Право на захист цивільних прав та інтересів» викласти в наступній редакції:

1. Кожен учасник цивільних відносин має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання.

2. Кожен учасник цивільних відносин має право на захист свого інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства».

Відтак, стане зрозуміло, що право на захист своїх цивільних прав та інтересів має кожен учасник цивільних відносин, який зазначений у ст. 2 ЦК України [147, с. 132].

Найпоширенішою формою захисту цивільних прав та інтересів держави і територіальних громад як суб'єктів цивільних правовідносин є юрисдикційна, а саме судова, яка може здійснюватися способами, визначеними ч. 2 ст. 16 ЦК України: «визнання права; визнання правочину недійсним; припинення дії, яка порушує право; відновлення становища, яке існувало до порушення; примусове виконання обов'язку в натурі; зміна правовідношення; припинення правовідношення; відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; відшкодування моральної (немайнової) шкоди; визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб».

Слід зазначити, що вказаний перелік способів судового захисту не є вичерпним і, згідно з абзацом 12 ч. 2 ст. 16 ЦК України, суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом чи судом у визначених законом випадках.

При цьому, вищевказаний абзац було доповнено словами «чи судом у визначених законом випадках» лише 03.10.2017 Законом України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» [210].

Відповідно, ЦПК України в редакції 2004 року (до 03.10.2017) в ст. 4 «Способи захисту, які застосовуються судом» вказував, що здійснюючи правосуддя, суд захищає права, свободи та інтереси фізичних осіб, права та інтереси юридичних осіб, державні та суспільні інтереси лише у спосіб, визначений законами України. Захист цивільного права або інтересу іншим способом, зокрема встановленим сторонами у договорі, чи судом, процесуальний закон не передбачав.

Як наслідок, вимоги цієї статті та ст. 16 ЦК України стосовно того, що зазначені права та інтереси можуть захищатися лише способами, передбаченими законом або договором, призводили до відмови в захисті цих прав та інтересів у правовідносинах, для яких законом або договором не встановлено спосіб їх захисту.

Такого висновку дійшов Верховний Суд України у своєму аналізі практики застосування судами ст. 16 ЦК України та орієнтував суди в таких випадках виходити із загальних засад захисту прав, свобод та інтересів, визначених Конституцією України, Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод [4]. Саме такий концептуальний підхід до застосування судами положень ст. 16 ЦК України відображено, як зазначає Верховний Суд України, у його постанові від 21.05.2012 у справі № 6-20цс11 [184].

Водночас, вищезгадане положення матеріального закону щодо можливості захисту цивільних прав або інтересів, у спосіб, визначений не лише законами України, а й способом, що встановлений договором або законом чи судом, знайшло своє втілення в новій редакції ЦПК України від 03.10.2017 № 2147–VIII, у ст. 5 якого визначено, що «здійснюючи правосуддя, суд захищає права, свободи та інтереси фізичних осіб, права та інтереси юридичних осіб, державні та суспільні інтереси у спосіб, визначений законом або договором». Окрім цього, законодавець у ч. 2 вказаної статті передбачив, що «у випадку, якщо закон або договір не визначають ефективного способу захисту порушеного, невизнаного або оспореного права, свободи чи інтересу особи, яка звернулася до суду, суд відповідно до викладеної в позові вимоги такої особи може визначити у своєму рішенні такий спосіб захисту, який не суперечить закону» [305].

Слушною з даного приводу є думка судді Верховного Суду А. О. Лесько, яка підкреслює, що ст. 5 нового ЦПК України не обмежує суд у виборі способу захисту, прямо передбаченого законом, а дозволяє, виходячи з принципу верховенства права, визначити не тільки прямо передбачений в нормативному акті спосіб захисту порушеного права особи, а й спосіб захисту, який не передбачений законом, але не суперечить йому. При цьому слід враховувати, що суд в такому випадку не припуститься порушення передбаченого ст. 2 ЦПК України принципу диспозитивності (права особи на власний розсуд розпоряджатися своїми правами щодо предмета спору), оскільки буде діяти відповідно до викладеної в позові вимоги особи, яка звернулася до суду [108].

Порівнюючи норми попереднього Цивільного кодексу Української РСР від 1963 року з чинним, зазначимо, що ст. 6 передбачала можливість захисту лише цивільних прав, а не інтересів. Окрім цього, такі способи захисту, як визнання правочину недійсним та визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, у ЦК УРСР не передбачалися взагалі. Також не було положення щодо можливості суду захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом [304].

Отже, аналізуючи ст. 5 нового ЦПК України у взаємозв'язку з положеннями ст. 16 чинного ЦК України, приходимо до висновку, що з прийняттям Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 03.10.2017, законодавець привів у відповідність матеріальній та процесуальній закони та розширив процесуальні можливості суду реально захистити порушені, невизнані або оспорені права, свободи чи інтереси позивача.

За змістом ст. 2 ЦПК України завданням цивільного судочинства є «справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Суд та учасники судового процесу зобов'язані керуватися завданням цивільного судочинства, яке превалює над будь-якими іншими міркуваннями в судовому процесі».

Отже, реальний захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав та інтересів держави і територіальних громад є кінцевою метою розгляду і вирішення цивільних справ та основним завданням цивільного судочинства України.

Таким чином, слушною видається позиція вчених, які вважають, що інститут захисту цивільних прав є комплексним та міждисциплінарним, який має матеріально-правові та процесуальні аспекти [280, с. 12]. Особливість інституту способів захисту цивільних прав полягає в тому, що він знаходиться «на стику

матеріального й процесуального права» [78, с. 40]. Матеріальні та процесуальні норми, які регулюють способи, форми та порядок захисту, мають єдину мету – забезпечити повний, всебічний, швидкий захист суб'єктивного права і становлять єдиний комплексний інститут правового захисту [95, с. 216].

Досліджуючи у цьому підрозділі нашої дисертації форми та способи здійснення охорони і захисту цивільних прав та інтересів, окрему увагу слід приділити територіальним громадам, як активним учасникам майнових відносин, які теж мають право на захист своїх цивільних прав та інтересів.

Так, територіальні громади діють у цивільних відносинах на рівних правах з іншими учасниками цих відносин та набувають і здійснюють цивільні права та обов'язки через органи місцевого самоврядування у межах їхньої компетенції, встановленої законом (ст. ст. 169, 172 ЦК України).

У державно-правовому механізмі функціонування територіальних громад особлива роль належить правовим гарантіям захисту їхніх прав і законних інтересів [10, с. 55]. Судовий захист прав місцевого самоврядування є одним із принципів місцевого самоврядування в Україні, визначених Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» [218]. І якщо обмежується самостійність органів місцевого самоврядування (порушуються права територіальних громад), то будь-який мешканець муніципального утворення має право оскаржити таку дію (правовий акт) в суді, оскільки порушення прав місцевого самоврядування неминуче призводить до порушення прав кожного жителя відповідного муніципального утворення [259, с. 36].

Слушною є думка Барвіцького В.Ю., який у своїй статті зазначає, що права і законні інтереси територіальних громад можуть бути порушені внаслідок дій чи бездіяльності органів державної влади або органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, або внаслідок незаконних дій фізичних, юридичних осіб. Місцеві органи державної влади (місцеві державні адміністрації) або органи місцевого самоврядування, їх посадові особи не завжди можуть діяти, приймати рішення в інтересах територіальних громад. Підтвердженням цьому є і виокремлене положення щодо «посилення відповідальності представників органів місцевого

самоврядування, сільських, селищних, міських голів перед територіальними громадами, що їх обрали» серед основних засад внутрішньої політики у сферах розвитку місцевого самоврядування, закріплених у Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 01.07.2010 № 2411–VI [216]. З огляду на це, рішення вказаних органів і посадових осіб, які на думку територіальної громади є неконституційними або незаконними, можуть бути оскаржені ними в судовому порядку [10].

Окрім цього, судовий захист прав місцевого самоврядування гарантовано Конституцією України (ст. 145) та Європейською хартією місцевого самоврядування в ст. 11, де передбачено, що «органи місцевого самоврядування мають право використовувати засоби правового захисту для забезпечення вільного здійснення своїх повноважень і поважання принципів місцевого самоврядування, які утілені в конституції чи національному законодавстві» [72].

Як зазначає Ю. С. Педько, «аналіз характерних рис судового захисту прав місцевого самоврядування слід досліджувати виходячи з того, що цей інститут конституційного ладу можна розглядати в якості: 1) індивідуального і колективного права громадян на участь у вирішенні справ місцевого значення, яке закріплене в Конституції та профільних законах; 2) різновиду публічної влади, який реалізується як безпосередньо громадянами, так і через органи місцевого самоврядування; 3) специфічного виду соціального управління» [149, с. 628].

У захисті прав і законних інтересів територіальних громад беруть участь також асоціації органів місцевого самоврядування, передбачені Законом України «Про асоціації органів місцевого самоврядування» від 16.04.2009 № 1275–VI [208], які створюються, зокрема, з метою узгодження дій та об'єднання зусиль органів місцевого самоврядування щодо захисту прав і законних інтересів територіальних громад.

Серед всіх міжнародних судових установ, юрисдикція котрих визнана Україною, тільки Європейський суд з прав людини має право виносити рішення щодо захисту прав місцевого самоврядування, оскільки до компетенції інших судових установ належить здебільшого розгляд спорів між державами. Так,

Європейський Суд з прав людини у своїх рішеннях відмічав, що правоздатність зі звернення до суду щодо захисту місцевого самоврядування є невід'ємною складовою права громадян на участь у самоврядуванні. При цьому не має значення назва звернення: заява, петиція чи скарга. Слід звернути увагу, що ні цивільним, ні кримінальним, ні господарським процесами в Україні не передбачена спільнота людей як одна із сторін звернення до суду. Натомість, в міжнародному публічному праві така спільнота розуміється буквально – і як юридична особа, і як громадська організація, і як територіальна громада, або, принаймні її частина, і просто як група людей, об'єднана лише фактом скоєння проти них правопорушення [128, с. 67].

Разом з тим, не можна не погодитися із твердженням Ю. В. Білоусова про те, що доволі важливим аспектом адміністративної реформи, а також муніципальної як її складової, повинно бути реальне закріплення матеріально-правового та процесуального механізму захисту прав територіальної громади як специфічного суб'єкта правовідносин [16, с. 223].

Таким чином, судовий захист прав та інтересів, у тому числі майнових, місцевого самоврядування є важливою конституційно-правовою гарантією функціонування територіальних громад в Україні, який, проте, потребує подальшого законодавчого вдосконалення.

1.3. Методологічні засади захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад

Як відомо, будь-яке наукове дослідження починається з постановки наукової проблеми, визначення об'єкта і предмета дослідження й підбору адекватного обраному предмету набору дослідницьких методів [59; 116; 121].

Дослідження проблем захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад за цивільним законодавством України неможливий без використання методів наукового пізнання.

Перед тим, як перейти до аналізу теоретико-прикладних аспектів основних способів захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад як

учасників цивільних правовідносин, необхідно визначитися з методологією нашого наукового дослідження.

Основою розробки будь-якого наукового дослідження є методологія, тобто сукупність методів, способів, прийомів і їхня певна послідовність, прийнята при розробці наукового дослідження. Термін «методологія» в буквальному розумінні означає вчення про методи пізнання (від грец. *μολογία*) – вчення про методи, методики і засоби пізнання. Методологія – це схема, план розв'язку поставленого науково-дослідного завдання [122, с. 71].

У науковій літературі підкреслюється, що методологія – наука, що забезпечує пізнання і наукову діяльність. Її розвиток є однією із сторін вдосконалення наукового пізнання в цілому [57, с. 278]. Методологія права, розуміється як загальнонауковий феномен, що поєднує всю сукупність принципів, засобів і методів пізнання (світогляд, філософські методи пізнання і вчення про них, загально- та спеціально-наукові поняття і методи), вироблені усіма суспільними науками, у тому числі і комплексом юридичних наук, і що застосовуються у процесі пізнання специфіки правової дійсності, її практичного перетворення [87, с. 52].

Від чіткого визначення методологічної основи значною мірою залежить досягнення мети і завдань наукового дослідження, адже методологічні аспекти державно-правових досліджень складають те загальне питання, без вирішення якого не можна дійти результату у жодному напрямку чи галузі [277, с. 7-10].

Методологія виконує низку функцій, а саме: визначає способи здобуття наукових знань, які відображають динамічні процеси та явища; спрямовує дослідника на особливий шлях, на якому досягається певна науково-дослідницька мета; забезпечує всебічність і повноту отримання інформації, необхідної для пізнання процесу чи явища, що вивчається; сприяє поповненню новою інформацією фонду теорії науки; допомагає в уточненні, збагаченні, систематизації термінів і понять у науці; створює систему наукової інформації, що ґрунтується на об'єктивних фактах, і логіко-аналітичний інструмент наукового пізнання [311, с. 56].

Погоджуємося з позицією О. П. Дзьобаня та В. Л. Яроцького про те, що юридична методологія має важливе значення для дослідження цивільно-правової проблематики, адже виправдане застосування апробованого в юриспруденції методологічного інструментарію забезпечує найбільш якісне вивчення кожного окремого напрямку поставленої правником проблеми [67, с. 43-44].

В теорії держави і права під методологією юридичної науки розуміють «систему підходів, методів і способів наукового дослідження, теоретичні засади їх використання при вивченні державно-правових явищ. Основу методології юридичної науки становлять, зокрема:

- філософсько-світоглядні підходи (матеріалістичний чи ідеалістичний, діалектичний чи метафізичний, визнання чи заперечення об'єктивних соціальних, у т. ч. державно-правових, закономірностей та можливості їх пізнання, здобуття істинних знань про них);
- загальнонаукові методи, тобто такі, які використовуються в усіх або у більшості наук (наприклад, структурний, функціональний методи, сходження від абстрактного до конкретного; формально-логічні процедури – скажімо, аналіз, синтез і т. ін.);
- групові методи, тобто такі, котрі застосовуються лише у певній групі наук, наприклад, тільки у суспільствознавстві (скажімо, метод конкретно-соціологічного дослідження);
- спеціальні методи, тобто прийнятні для дослідження предмета якоїсь однієї науки: наприклад, в юриспруденції – з'ясування (тлумачення) юридичних норм, спеціальні прийоми узагальнення юридичної практики. Дослідницькі методи можна поділити також – дещо умовно – на емпіричні (спроби виявлення, фіксування, збирання, систематизації інформації про факти і явища) і теоретичні (спроби тлумачення, пояснення зібраних даних, побудови понять, концепцій, прогнозів тощо)» [317, с. 618].

Як слушно зазначає П. М. Рабінович, «всі названі групи методів безумовно необхідні для проведення повноцінного, всебічного, завершеного державно-правового дослідження; кожна з них може знадобитися на якомусь етапі

дослідження, тому вже навіть через це методологія має бути множинною, плюралістичною» [317, с. 618].

На думку Ю. С. Шемшученко та В. Ф. Погорілко, «у цій сфері сучасної української загальнотеоретичної юриспруденції вдалося подолати світоглядно-філософський монізм; відбулася плюралізація філософсько-правових підходів і концепцій. До головних тенденцій, які визначають сучасний стан методології праводержавознавства належать: антропологізація, глобалізація й деформалізація» [6, с. 68].

Методологічну основу нашої дисертації складає система вищезазначених методів. Насамперед, у процесі наукового дослідження ми використовуємо діалектичний філософсько-світоглядний підхід, за допомогою якого досліджуємо різні державно-правові явища, наукові точки зору, викладені у правовій доктрині, а також чинне законодавство, яке визначає правове регулювання, способи захисту, цивільно-правову відповідальність за порушення майнових прав та інтересів держави і територіальних громад. Вивчаючи судову практику України та зарубіжних країн, з'ясовуємо особливості застосування окремих способів захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад в цивільному праві та розробляємо пропозиції внесення змін та доповнень до чинного законодавства України.

В юридичній літературі, як правило, діалектика інтерпретується як методологічна функція законів та категорій діалектики (змісту та форми, сутності та явищ, необхідності та можливості, єдиного та загального) [88, с. 83-123; 136, с. 71-72]. Методологічна функція категорій та законів діалектики по відношенню до правової науки знаходить свій вираз у тому, що вони сприяють визначенню всезагальних сторін та зв'язків, пояснюють характер їх співвідношення і тим самим слугують відправним пунктом на шляху пізнання конкретного [275, с. 19-30].

Діалектичний метод дає можливість виявити в нормах чинного законодавства та судовій практиці суперечності, прогалини, аналіз яких служить джерелом розвитку, а також дозволяє з'ясувати шляхи і способи розв'язання цих суперечностей [39, с. 45-46].

Оскільки діалектичний підхід передбачає зв'язок теорії та практики, взаємодію внутрішнього та зовнішнього, суб'єктивного та об'єктивного, принцип детермінованості явищ [151, с. 60], ми аналізували теоретико-правові проблеми захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад як учасників цивільних правовідносин у взаємозв'язку із правозастосуванням, зокрема практичними способами захисту таких прав та інтересів, особливістю цивільно-правової відповідальності за порушення майнових прав та інтересів держави і територіальних громад у зобов'язальних правовідносинах. У свою чергу це дозволило нам визначити не лише теоретичні, але й практичні пропозиції щодо правозастосування у сфері захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад.

Загальні методи наукового пізнання, на відміну від спеціальних методів, використовуються впродовж всього дослідницького процесу, незалежно від галузі знань та особливостей дослідження [274, с. 90].

Слід зазначити, що в науковій роботі використовується комплексний підхід наукового дослідження з поєднанням різних методів, який дозволяє комплексно і системно дослідити проблематику захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад за цивільним законодавством України.

На думку С. Д. Гусарева, «комплексний підхід породжує такі конгломерати як системно-функціональний або структурно-функціональний. Комплексність методології пояснюється складністю науково-дослідницьких завдань та, як наслідок, передбачає появу комплексної наукової праці» [57, с. 35].

Серед загальнонаукових методів у дисертаційному дослідженні ми використовуємо, зокрема, системно-структурний метод.

Як слушно зазначає Н. М. Оніщенко, «використання системного методу в юридичній науці обумовлене загальною потребою аналізу і узагальнення складних соціально-правових явищ з урахуванням особливостей не тільки самого предмета дослідження, а й цілого ряду супроводжуючих понять, які впливають на всю систему розвитку певного явища. При визначенні поняття «система» необхідно

враховувати тісний взаємозв'язок з поняттями «цілісність», «структура», «зв'язки», «елементи», «відносини», «підсистеми» тощо» [137, с. 19-20].

Застосування системного методу при здійсненні пізнавального процесу, спрямованого на виявлення внутрішньо організаційних та функціональних властивостей правового явища, передбачає врахування таких аксіоматичних постулатів: об'єкти та предмети пізнання мають цілісний характер; ціле має властивості, що зводяться до суми властивостей його частин; елементи будь-якого об'єкта правового дослідження взаємопов'язані між собою так само, як і кожний правовий об'єкт пов'язаний з множиною інших об'єктів; функціонування та розвиток правового об'єкта, що досліджується, здійснюється в результаті взаємодії із зовнішнім середовищем при домінуванні внутрішніх закономірностей над зовнішніми [137, с. 18-23].

За допомогою системно-структурного методу ми розглядаємо основні способи захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад за цивільним законодавством України, виокремлюючи речово-правові та зобов'язально-правові способи захисту. Досліджуємо способи захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад у їхньому взаємозв'язку між собою та в системі захисту та охорони права власності в цілому, а також місце окремих способів захисту серед інших інститутів цивільного права України. Використовуючи вказаний метод, визначаємо місце та особливості цивільно-правової відповідальності за порушення майнових прав та інтересів держави і територіальних громад в договірних та не договірних, зокрема деліктних, відносинах.

Шляхом сходження від абстрактного до конкретного, від загального до часткового (дедукційно-логічний метод наукового пізнання), ми досліджуємо та визначаємо зміст таких понять, як «охорона та захист права власності», «майно», «майнові права та інтереси», «деліктна відповідальність», «майнова шкода» та інші, опираючись на знання та розуміння загальних понять про право власності, об'єкти цивільних прав, їх захист, цивільно-правову відповідальність.

Серед формально-логічних методів слід відзначити метод аналізу та синтезу, за допомогою якого нами проаналізовано наукові погляди вчених-цивілістів з

приводу змісту понять «охорона права», «захист права», «майно», «майнові відносини», «майнові права та інтереси», «майнова шкода», «цивільно-правова відповідальність» та ін., досліджено форми та способи захисту цивільних прав та інтересів держави і територіальних громад, особливості цивільно-правової відповідальності за порушення майнових прав та інтересів держави і територіальних громад в договірних та не договірних відносинах.

Зокрема, за системного, цільового та комплексного аналізу чинного цивільного законодавства України та зарубіжних держав, судової практики України, рішень Європейського суду з прав людини, а також правової доктрини визначено умови, за яких слід застосовувати віндикацію; визначено, що визнання правочину недійсним є самостійним способом захисту цивільних прав та інтересів, оскільки має низку власних специфічних рис, які вирізняють його з-поміж інших способів захисту; визначено критерії правомірного втручання держави у право приватної власності особи. Обґрунтовано, що визнання права, як способ захисту, має бути застосований як основний, у разі невизнання або оспорювання іншою особою права власності держави або територіальної громади на спірне майно.

Під час дослідження питань захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад нами використовується також соціологічний метод дослідження.

Соціологічна юриспруденція звертається до дослідження умов функціонування, дії права, процесу його реалізації, оскільки право існує не лише у вигляді норм, але і є інструментом досягнення соціальних цілей, існує у суспільстві, реалізується в діях суб'єктів тощо [57, с. 50].

Правозастосовна діяльність є різновидом соціальної, тому потребує соціологічного підходу до її аналізу. Соціологічний метод в процесі дослідженні правозастосування не можливо оминати, адже в межах цієї діяльності відбувається система соціально-комунікативних дій між суб'єктами, які спрямовані на встановлення, зміну або припинення відносин між людьми, а також на взаємодію між ними. Соціологічний підхід також виконує критичну функцію, за його допомогою виявляються існуючі у сфері правового регулювання недоліки,

невідповідність чинних правових норм умовам суспільного життя, необхідність внесення коректив у систему законодавства [57, с. 50-51].

У нашому випадку соціологічний підхід знаходить вираз у тому, що захист майнових прав та інтересів держави і територіальних громад розглядається ще й як соціальний процес, суб'єкти якого є учасниками суспільних, зокрема, цивільних відносин. У дисертації наведено чимало судової практики, аналізуються дії та рішення органів державної влади та місцевого самоврядування, а також поведінка учасників судових спорів. Як наслідок, автором запропоновано внесення змін у чинне законодавство для вдосконалення механізму цивільно-правового захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад.

Щодо спеціальних методів, тобто прийнятних для дослідження предмета якоїсь однієї науки, наприклад, в юриспруденції – з'ясування (тлумачення) юридичних норм, спеціальні прийоми узагальнення юридичної практики, зазначимо, що в дисертаційній роботі розкрито зміст та розтлумачено такі поняття, як майнові права та майнові інтереси держави і територіальних громад у цивільному праві. Запропоновано визначати майнові інтереси територіальної громади як спільні, загальні інтереси жителів сіл, селищ та міст, пов'язані з правом власності, іншими речовими (майновими) правами й зобов'язаннями територіальної громади, в основі яких завжди є потреба у здійсненні спільних дій, спрямованих на захист її матеріальних і фінансових ресурсів.

Шляхом узагальнення юридичної, зокрема, судової практики, приходимо до висновку, що здійснюючи захист майнових прав та інтересів держави або територіальної громади, органи державної влади та місцевого самоврядування не завжди правильно обирають належний спосіб захисту порушеного права. Зокрема, не враховують вимоги чинного цивільного законодавства та роз'яснення вищих судових інстанцій. У зв'язку з цим, дисертантом розроблено теоретичні концепції щодо дій органів державної влади та місцевого самоврядування при здійсненні захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад.

Окрім цього, шляхом емпіричних даних, отриманих у результаті безпосередньої участі автора дисертації в судових засіданнях зібрано та

систематизовано інформацію про найактуальніші та найпоширеніші судові спори за участю держави та територіальних громад. Вказане дало змогу визначити теоретико-прикладні проблемні питання захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад та надати пропозиції щодо їх вирішення, а також виробити пропозиції щодо вдосконалення чинного цивільного законодавства України, внесення до нього окремих змін.

Матеріали наукового дослідження та сформульовані у них висновки в перспективі можуть бути корисними для подальших наукових розробок та нормотворчої діяльності у сфері удосконалення цивільного законодавства.

Не менш важливими є такі правові методи наукового дослідження, як порівняльний, історико-правовий, формально-юридичний (догматичний, юридико-технічний), тлумачення тощо.

Порівняльно-правовий метод є доцільним для проведення низки науково-дослідних операцій, зокрема для зіставлення юридичних понять, явищ та процесів [15, с. 50].

Порівняльно-правовий метод дозволив нам порівняти акти цивільного законодавства України та зарубіжних країн, зокрема, в частині особливостей застосування певних способів захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад, цивільно-правової відповідальності за їх порушення в іноземних країнах. Зокрема, порівняльно-правовий аналіз цивільного законодавства зарубіжних країн дає підстави стверджувати, що іноземні суди, змінюючи або розриваючи договір, враховують інтереси як кредитора, так і боржника, забезпечуючи справедливий баланс між сторонами, керуючись при цьому принципами законності, розумності та свободи договору. Вважаємо, що вказані норми доцільно імплементувати у чинне законодавство України.

Крім цього, порівнюючи судову практику України та Європейського суду з прав людини у сфері захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад, а також випадки втручання держави у право приватної власності, в дисертації визначено критерії правомірного втручання держави у право власності

особи та сформульовано пропозиції щодо означеної мети шляхом доповнення чинного цивільного законодавства України.

Також за допомогою порівняльно-правового методу, з метою виявлення спільних та відмінних рис правового регулювання, ми порівнюємо між собою зміст та особливості основних способів захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад у цивільному праві України.

Сутність історичного методу полягає у пізнанні праводержавних подій, фактів, ідей (теорій), що мають часову і просторову визначеність у контексті їх виникнення, формування та розвитку, завданням цього методу є встановлення значення досліджуваного об'єкту для періоду функціонування, перспектив розвитку, зв'язок зі сучасністю. Історіософія сприяє осмисленню суб'єктом варіативності і наступності конкретних історичних форм права і держави, теоретичній систематизації загальних закономірностей їх зародження, становлення і подальшої еволюції [7, с. 12].

Історико-правовий метод забезпечує можливість дослідження захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад в історичній перспективі та оцінки його як результату тривалого розвитку науки цивільного права, а також дає змогу встановити закономірності та тенденції розвитку захисту права власності в цілому та окремих його елементів. Цей метод використовується з метою виявлення прогалин у чинному законодавстві щодо розгляду та вирішення спорів, що виникають щодо права власності, та їх усунення [39, с. 47].

Зокрема, в процесі дисертаційного дослідження нами вивчаються способи захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад, заходи цивільно-правової відповідальності за попереднім цивільним та цивільно-процесуальним законодавством, яке діяло на теренах нашої держави. Так, аналізуються положення Цивільних кодексів Української РСР від 16.12.1922 р. та 18.07.1963 р., Цивільного процесуального кодексу Української РСР від 18.07.1963 р., ЦПК України в редакції від 18.03.2004 р., які регулювали відносини права власності в цілому та вирішення спорів щодо захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад, зокрема.

Використовуючи історико-правовий метод досліджуємо розвиток доктрини цивільного права з окреслених вище питань, починаючи з римського приватного права й до наших днів. Оцінюємо науково-правову думку українських вчених-цивілістів, які присвячували свої праці питанням захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад.

У процесі юридичного захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад використовується також формально-юридичний метод (догматичний, юридико-технічний), як правило вживаний у теорії права і держави для вивчення «догм» права, його внутрішньої та зовнішньої форми поза зв'язком з економічними, політичними та іншими соціальними явищами. Сутність цього методу полягає у визначенні юридичних понять, виявленні зовнішніх ознак правових явищ, їх відмінності, установленні класифікацій, створенні логічних конструкцій на базі законодавчих (легальних) понять і визначень [91, с. 5].

Завдяки цьому методу ми дослідили теоретико-правові підходи щодо загальної характеристики майнових прав та інтересів держави і територіальних громад як учасників цивільних правовідносин, з'ясували правове регулювання захисту таких прав, охарактеризували окремі способи захисту майнових прав та інтересів, цивільно-правову відповідальність за порушення майнових прав та інтересів держави і територіальних громад в договірних та позадоговірних відносинах.

За допомогою методу тлумачення з'ясуємо зміст та трактуємо юридичні терміни та поняття, положення ЦК України, як-от: майнові відносини, майно у цивільному праві України, майнові права та інтереси держави і територіальних громад, норми про захист та охорону майнових прав та інтересів держави і територіальних громад, цивільно-правову відповідальність та інші.

Отже, можемо зробити висновок, що застосування перелічених вище методологічних підходів та методів наукового пізнання створило основу для проведення повноцінного, всебічного та завершеного науково-правового дослідження.

Висновки до I розділу

1. Держава та територіальні громади, як учасники цивільних правовідносин, мають необхідний обсяг правосуб'єктності, що дозволяє їм брати участь у майнових відносинах на рівних засадах поряд з іншими учасниками таких відносин.

2. З урахуванням практики Європейського Суду з прав людини, майном вважаються будь-які матеріальні або нематеріальні активи, виражені в речах або в майнових правах чи інтересах економічного характеру.

3. Майнові права можна визначити не тільки як особливий об'єкт цивільних прав, який може виступати об'єктом цивільного обороту та предметом цивільно-правових договорів, але й як суб'єктивні права учасників правовідносин, пов'язані з володінням, користуванням та розпорядженням майном, а також майновими вимогами.

4. Майновий інтерес держави і територіальних громад – це самостійний правомірний об'єкт правової охорони і захисту, пов'язаний з правом власності, іншими майновими правами й обов'язками держави і територіальних громад, в основі якого завжди є потреба у здійсненні загальнодержавних та регіональних (економічних, соціальних та інших) дій, проєктів, програм, спрямованих на захист найважливіших сфер життєдіяльності суспільства.

5. Методологічну основу нашої дисертації складає система методів наукового пізнання. В науковій роботі ми використовуємо комплексний підхід наукового дослідження з поєднанням різних методів, який дозволяє комплексно і системно дослідити проблематику захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад за цивільним законодавством України.

РОЗДІЛ II

СПОСОБИ ЗАХИСТУ МАЙНОВИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ ДЕРЖАВИ І ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД ЯК УЧАСНИКІВ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН

2.1. Визнання майнових прав держави та територіальних громад

Визнання права – спосіб захисту цивільних прав та інтересів, зокрема держави та територіальної громади, на сьогодні є доволі поширеним та актуальним у судовій практиці.

Слід звернути увагу, що цей спосіб досліджувався такими науковцями-цивілістами як С. М. Братусь, О. В. Бринцев, І. В. Венедіктова, О. В. Дзера, І. О. Дзера, М. М. Дякович, В. М. Коссак, Н. С. Кузнєцова, Р. А. Майданик, Р. В. Падун, І. М. Панченко, Т. М. Підлубна, О. П. Печений, Р. О. Стефанчук, Г. П. Тимченко, С. Я. Фурса, А. Г. Ярема та ін., однак універсального визначення поняття визнання права немає. Окрім цього, на сьогодні відсутні спеціальні наукові дослідження проблеми захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад шляхом їх визнання.

Системне дослідження способів захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад, з'ясування їх співвідношення і умов застосування неможливе без виявлення, врахування й узагальнення особливостей кожного з них.

У даному підрозділі нашого дослідження зупинимося детальніше на вказаному способі захисту майнових прав держави та територіальних громад. Насамперед зауважимо, у цивілістиці не вироблено єдиного розуміння досліджуваного способу захисту. Такий стан справ зумовлений тим, що сфера застосування і предмет визнання права достатньо широкі, тому виробити універсальне визначення цього способу захисту вбачається досить складним завданням. Наведені в юридичних джерелах його визначення далекі від досконалості, а відтак, у повному обсязі не враховують особливостей цього способу захисту [287, с. 285].

На думку М. М. Дякович, «необхідність підтвердження існування прав та обов'язків може спостерігатися у відносинах як між рівними суб'єктами, так і між суб'єктами, які перебувають у відносинах підлеглості, тому визнання права може застосовуватися у приватноправових відносинах і публічно-правових відносинах і служити способом вирішення як приватноправових, так і публічно-правових спорів» [70, с. 124].

Характерною ознакою визнання права, як відмічає С. М. Братусь, є те, що цей спосіб не створює нових матеріальних правовідносин [27, с. 70]. Т. Є. Абова зазначає, що «цей спосіб захисту є належним інструментом у випадках, коли необхідно зняти сумніви в належності права даному підприємству або визнати відсутність такого у його контрагента» [1, с. 121].

Підстави для висунення вимог про визнання права виникають тоді, коли наявність і зміст прав неоднаково усвідомлюються та оспорюються суб'єктами матеріально-правових відносин, відмічає О. П. Вершинін [32, с. 17]. З позовом про визнання права може звернутися будь-який учасник цивільних відносин, перелічений у ст. 2 ЦК України, в тому числі держава та територіальна громада.

У науковій літературі підкреслюється, що позов про визнання права може пред'являтися лише в тому разі, коли право ще не порушене. Можливість бути пред'явленим на захист не порушених, а оспорюваних суб'єктивних прав є характерною рисою визнання права, яке відрізняє його від інших способів захисту права [206, с. 131].

Натомість В. Л. Яроцький вказує, що «необхідність висунення вимоги про визнання права може виникнути у зв'язку із порушенням, оспорюванням права та невизнанням права іншими особам» [295, с. 144].

У свою чергу О. В. Бринцев зазначає, що «зміст визнання права становить підтвердження існування певного права, або підтвердження відсутності права, підтвердження існування обов'язку, правовідносин і т. ін. Підставами для застосування цього способу захисту права є порушення, оспорювання, невизнання права чи загроза вчинення таких дій у майбутньому» [28, с. 83]. Р. О. Стефанчук зазначає, що «переважною підставою для визнання права є його оспорення,

невизнання чи загроза вчинення вказаних дій, однак це не виключає можливості застосування цього способу захисту і у випадку порушення» [272, с. 195]. На наш погляд, визнання права в примусовому порядку судом може мати місце у всіх перелічених випадках.

У дисертаційному дослідженні Р. В. Падун під поняттям «визнання права» розуміє «судовий спосіб захисту цивільних прав та інтересів, який обов'язково потребує відображення в судовому акті, що підтверджує наявність існуючого суб'єктивного права, яке не визнають інші учасники (учасник) цивільних правовідносин» [140, с. 3].

На думку А. Г. Яреми, «характерною рисою захисту права шляхом його визнання є те, що цей спосіб не вносить будь-яких змін до існуючих правовідносин. Рішення суду про визнання права лише надає їм чітку визначеність. До того ж, ЦК України містить норми, які дають можливість шляхом визнання права захистити й цивільний інтерес. У разі визнання судом права у таких випадках, фактично, встановлюється те цивільне право особи, яке до цього не існувало, а виникає лише з моменту набрання рішенням суду про визнання права законної сили» [326, с. 36]. Йдеться про визнання права власності на самочинно збудоване нерухоме майно, в порядку спадкування тощо.

Як зазначає Т. М. Підлубна, визнання права як спосіб захисту є основою для інших однопорядкових явищ, носить універсальний характер і реалізується виключно у юрисдикційному порядку [152, с. 13]. Науковець І. О. Дзера пише, що «зазначений спосіб захисту, як правило, не пов'язаний із безпосереднім порушенням права особи, проте позов про визнання права також може поєднуватися з іншими позовами, наприклад, щодо вимог про захист права власності – з віндикаційним і негативним позовами чи з позовом про виключення майна з опису або звільнення з-під арешту» [291, с. 38].

Цікавою з даного приводу є думка В. Л. Скрипника, який пише, що «визнання права може поєднуватися із самозахистом. Невизнання права може бути зумовлено відсутністю необхідної інформації у особи, яка не визнає право. Таку ситуацію можуть спричинити зміни у суб'єктному складі цивільних правовідносин, акти

органів державної влади, рішення суду, за якими зацікавлена особа може бути наділена певними правами, про які не всім зацікавленим особам стало відомо» [264, с. 85].

Слушною видається позиція О. В. Бринцева, який пише, що «порушення права не може бути усуненим і відповідно право не може бути захищеним, а спір вирішеним, у разі застосування одного тільки способу визнання права. Але це не виключає можливості (а в деяких випадках і необхідності) застосування визнання права для захисту порушеного права. Цей спосіб може бути передумовою застосування інших способів та разом з ними захищати право шляхом його визнання і усунення його порушення» [29, с. 83].

Останнє актуальне для захисту майнових прав держави та територіальних громад. Цей спосіб захисту, як правило, застосовується у позовах органів державної влади або місцевого самоврядування в поєднанні з похідними позовними вимогами, такими як витребування майна від добросовісного набувача, або усунення перешкод у користуванні та розпорядженні своїм майном.

Л. В. Кузнецова зазначає, що інститут визнання права є одночасно і матеріальним, і процесуальним. В основному це зумовлено тією обставиною, що визнання права за формою – винятково юрисдикційний (судовий) спосіб захисту цивільних прав, а також тим, що воно має власну специфіку та давню історію, що надає йому можливість виокремитись у самостійне явище процесуального характеру [100, с. 20]. Вказану думку поділяє також Н. А. Френдій, який вказує на подвійну природу визнання права [284, с. 165].

Отже, визнання права можна визначити як один із самостійних способів захисту цивільних прав та законних інтересів, встановлений ЦК України, що полягає у підтвердженні існуючого права та застосовується у разі порушення, оспорювання, чи невизнання такого права.

В рамках нашого дослідження проаналізуємо визнання права як спосіб захисту саме майнових цивільних прав та інтересів держави і територіальних громад.

Конституцією України визначено, що «держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі

суб'єкти права власності рівні перед законом». Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. «Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним. Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості» (ст. ст. 13, 41).

У подальшому, новий ЦК України 2003 року закріпив конституційний принцип непорушності права на власність. Так, за цивільним законодавством України власникові належать права володіння, користування та розпорядження своїм майном, які він реалізує на власний розсуд (ст. ст. 317, 319 ЦК України). Однією із засад захисту права власності є забезпечення державою рівного захисту прав усіх суб'єктів права власності (ст. 386 ЦК України). Традиційно основними речовими засобами судового захисту права власності визнаються віндикаційний позов, негативний позов і позов про визнання права власності [50, с. 442-458].

Позов про визнання права власності подається тоді, коли в інших осіб виникають сумніви щодо належності майна, створюється неможливість реалізації права власності у зв'язку з наявністю таких сумнівів чи втратою належних правовстановлюючих документів. При цьому, позитивний ефект від застосування визнання права власності полягає в тому, що суд вносить ясність у взаємини сторін і усуває сумніви в правовому статусі суб'єктів правовідносин [69, с. 118].

На думку А. А. Єрошенко, під час задоволення позову про визнання права власності суд лише констатує факт належності позивачу згаданого права на спірне майно, а на відповідача ніяких обов'язків не покладає [74, с. 190].

Саме рішення суду по справі про визнання права власності усуває сумнів у наявності права та його обсязі, надає визначеності взаємовідносинам сторін і становить основу для здійснення правомочностей щодо володіння, користування і розпорядження майном [256, с. 35].

Як зазначає І. О. Дзера, «цей позов є речово-правовим способом захисту права власності, який застосовується у разі відсутності між позивачем та відповідачем

зобов'язально-правових відносин та має стосуватися індивідуально визначеної речі. Причому, на відміну від інших речово-правових способів захисту, вимога про визнання права власності може як застосовуватися самотійно, так і поєднуватися з іншими способами захисту права власності, наприклад, віндикаційним, негаторним позовами або з позовом про виключення майна з опису та/або звільнення з-під арешту» [62, с. 20]. Такої ж думки і С. Г. Певницький, який пише, що «позов про визнання права власності може бути як самотійним, так і складовою частиною комплексних позовів» [148, с. 36].

Водночас Р. Ш. Менглієв пише, що «визнання права дає підстави для пояснення багатьох положень, які відбуваються у повсякденному житті, коли порушується право власності і право володіння, але при цьому вони не підпадають ні під один із класичних способів захисту – віндикаційний чи негаторний позови» [120, с. 105].

Натомість І. В. Спасибо-Фатєєва зазначає, що «позови про визнання права власності супроводжуються й іншими позовними вимогами – про віндикацію шляхом виселення зі спірних приміщень тощо. Це й не дивно, оскільки якщо майно власника опиняється в іншій особі, то для його витребування власнику передусім слід довести своє право на таке майно» [301, с. 521].

Разом з тим, слушною, на нашу думку, є позиція вчених, які вважають, що позовна вимога про визнання права власності за своєю правовою природою є самотійною, оскільки має низку власних специфічних рис, які вирізняють її з-поміж інших речових способів захисту права власності [141, с. 9; 69, с. 117; 74, с. 189]. Наприклад, цей спосіб не вносить будь-яких змін до існуючих правовідносин; даний спосіб захисту, як правило, не пов'язаний із безпосереднім порушенням права особи; при визнанні права судом, він лише констатує факт належності такого позивачу, а на відповідача ніяких обов'язків не покладає; цей спосіб застосовується у разі відсутності між позивачем та відповідачем зобов'язально-правових відносин [142, с. 50].

Про самостійність такого способу свідчать також приписи ст. ст. 16, 392 ЦК України, які відносять визнання права до окремих способів захисту майнових цивільних прав та інтересів.

З урахуванням наведеного, пропонуємо таке визначення поняття визнання права як способу захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад – це самостійний спосіб захисту цивільних прав та інтересів, що застосовується для підтвердження існуючих прав та обов'язків, в тому числі у разі втрати документа, який засвідчує право, за допомогою якого держава і територіальна громада доводить наявність свого права й відповідно відсутність такого права в іншій особі.

У ст. 392 ЦК України передбачено, що «власник майна може пред'явити позов про визнання його права власності, якщо це право оспорується або не визнається іншою особою, а також у разі втрати ним документа, який засвідчує його право власності».

Також зауважимо, що визнання права власності як спосіб захисту передбачений не лише в ЦК України, але й у Цивільних кодексах Республіки Вірменія [46], Азербайджанської Республіки [45], Республіки Казахстан [47] та ін.

Проаналізувавши норму ст. 392 ЦК України, можемо констатувати, що остання не породжує, а підтверджує наявне в позивача право власності, набуте раніше на законних підставах, у тому випадку, якщо відповідач не визнає, заперечує або оспорує наявне в позивача право власності, а також у разі втрати позивачем документа, який посвідчує його право власності.

Опрацювавши судову практику України, зазначимо, що ціла низка правових позицій Верховного Суду України та Верховного Суду стосуються саме досліджуваних правовідносин. Йдеться, зокрема, про висновки, які викладені в постановках: від 07.10.2015 у справі № 6-1622цс15 [176], від 24.06.2015 у справі № 6-318цс15 [187], від 18.02.2015 у справі № 6-244цс14 [182], від 27.06.2018 у справі № 335/8927/15 [170], від 21.03.2018 у справі № 760/14438/15-ц [162], від 06.02.2018 у справі № 140/640/16-ц [164] та ін., де суди відзначають, що за правилами ст. 392 ЦК України позов про визнання права власності може бути пред'явлено, по-перше, якщо

особа є власником майна, але її право оспорується або не визнається іншою особою; по-друге, якщо особа втратила документ, який засвідчує його право власності.

Науковці Є. О. Харитонов та О. І. Харитонova вважають, що «позов про визнання права власності – це вимога власника майна про констатацію перед третіми особами факту наявності у нього права власності на спірне майно [285, с. 29].

На думку О. П. Сергєєва, «позов про визнання права власності – це недоговірна вимога власника майна про констатацію перед третіми особами факту приналежності позивачу права власності на спірне майно, не поєднана з конкретними вимогами про повернення майна чи усунення інших перешкод, не пов'язаних із позбавленням володіння» [48, с. 632].

Разом з тим, у таких визначеннях не враховано, що цей спосіб захисту може бути застосований і у випадку відсутності спору, а саме у разі втрати документа, який засвідчує право власності.

Отже, визнання права повинно мати тільки констатуючий характер. Виходячи з цього, однією з умов застосування визнання права буде наявність права на момент звернення з вимогою про визнання. Застосування даного способу захисту права власності можливо, коли саме право вже існує і необхідно лише судове підтвердження цього факту [69, с. 118].

Таким чином, визнання права власності можемо визначити, як самостійний спосіб захисту права власності, який полягає у підтвердженні судом у позовному провадженні наявності у власника (позивача) права на індивідуально-визначену річ. При цьому, з урахуванням цивільного законодавства та судової практики України, визнання права власності може виступати як єдиною і самостійною позовною вимогою, так і поєднуватися з іншими вимогами, наприклад, про витребування майна з чужого незаконного володіння, про усунення порушень права власності, не пов'язаних з порушенням володіння, про виключення майна з опису та ін.

Розглянемо як приклад судову справу, в якій визнання права власності виступало єдиною і самостійною позовною вимогою.

Так, у березні 2017 року керівник Харківської місцевої прокуратури № 5 звернувся до господарського суду Харківської області з позовом в інтересах держави в особі Міністерства інфраструктури України та Регіонального відділення Фонду державного майна України по Харківській області до приватного підприємства (далі – ПП) про визнання права власності на нерухоме майно за державою в особі Міністерства інфраструктури України. Прокурор, посилаючись на ст. 392 ЦК України, зазначив, що позов поданий у зв'язку з тим, що ПП не визнає право власності держави на нерухоме майно.

У даній справі судом з'ясовано, що статус спірного майна як державного вже було встановлено судовими рішеннями в інших справах, а саме було відмовлено у задоволенні позовів ПП про визнання його права власності на спірні об'єкти нерухомого майна. Вказавши на преюдиційний характер обставин, встановлених судовими рішеннями, що набрали чинності, суд, посилаючись на положення ст. 392 ЦК України дійшов висновку, що обставини відсутності права власності ПП на спірне майно були неодноразово встановлені судами, тому його заперечення є такими, що спростовуються матеріалами справи. Відтак, позов було задоволено повністю [238].

Таким чином, у наведеному прикладі суд підтвердив наявність у власника (держави) існуючого права на індивідуально-визначену річ – нерухоме майно, яке не визнавалося відповідачем, та захистив майнове право держави лише шляхом його визнання.

Досліджуючи визнання права як способу захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад, необхідно зауважити, що в судовій практиці на даний час переважають віндикаційні та негаторні позови, а також позови про скасування державної реєстрації права власності на спірний об'єкт, а не самостійні позови про визнання права, чи їх поєднання.

Так, органи державної влади та місцевого самоврядування у своїх позовах здебільшого ставлять лише вимоги про витребування майна від добросовісного набувача та скасування державної реєстрації права власності на спірний об'єкт.

Зазначене пояснюється зокрема позицією Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, яка викладена у постанові № 5 від 07.02.2014 «Про судову практику в справах про захист права власності та інших речових прав». У пунктах 19, 23 вказаної постанови зазначено, що «застосовуючи положення ст. 387 ЦК України, суди повинні виходити з того, що власник має право витребувати своє майно від особи, яка незаконно, без відповідної правової підстави заволоділа ним і в якій майно фактично знаходиться та є індивідуально визначеним. Відповідно до ст. 387 ЦК України та ч. 3 ст. 10 ЦПК України особа, яка звернулася до суду з позовом про витребування майна із чужого незаконного володіння, повинна довести своє право власності на майно, що знаходиться у володінні відповідача» [228].

З урахуванням зазначеної позиції Пленуму, органи державної влади та місцевого самоврядування не вважають за необхідне у своїх позовах додатково ставити вимогу про визнання права, оскільки на їх переконання, це й так зрозуміло, що власником спірного майна є держава або відповідна територіальна громада та й указаний факт буде доводитися ними при розгляді судом позовної вимоги, наприклад, про витребування майна. Окрім того, це пояснюється економією бюджетних коштів, оскільки за кожну позовну вимогу необхідно сплачувати судовий збір окремо.

На нашу думку, такий спосіб захисту як визнання права має бути застосований як основний, у разі невизнання або оспорювання іншою особою права власності держави або територіальної громади на спірне майно, у тому числі, коли особа незаконно, без відповідної правової підстави заволоділа ним і в якій майно фактично знаходиться, або чинить перешкоди у користуванні чи розпорядженні майном. Адже, щоб витребувати майно в іншої особи, яка ним володіє, або усунути перешкоди в користуванні майном, насамперед необхідно довести своє право власності на нього і відповідно відсутність такого права в іншої особи, тим самим зняти усі сумніви щодо належності майна. А це в свою чергу можна досягти лише шляхом використання такого способу захисту як визнання права, оскільки інші способи захисту, наприклад, припинення дії, яка порушує право, або відновлення

становища, яке існувало до порушення, мають допоміжний характер, які підсилюють і доповнюють основний спосіб захисту – визнання права [144, с. 362].

Отже, пропонуємо при пред'явленні органами державної влади та місцевого самоврядування позовів про витребування майна з чужого незаконного володіння, або усунення перешкод в користуванні та розпорядженні майном, ставити першою позовну вимогу про визнання права власності на таке майно за державою або територіальною громадою. Відтак, суд належно захистить майнові права та інтереси держави або територіальної громади способами, встановленими законом, оскільки у випадку прийняття рішення про визнання права власності, у відповідача не буде жодних сумнівів щодо законності витребування у нього спірного майна та передачі такого державі чи територіальній громаді.

Аналізуючи судову практику зазначимо, що, заявляючи позовну вимогу про витребування майна, органи державної влади та місцевого самоврядування не завжди правильно обирають належний спосіб захисту свого порушеного права. Зокрема не враховують, що за змістом роз'яснення, яке міститься в п. 10 постанови Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» [230], позов про визнання права власності на майно (стаття 392 ЦК України) є належним способом захисту, якщо позивач вимагає залишення у нього майна, відчуженого третьою особою за договором, учасником якого він не був, і *це майно ще не вибуло з його володіння*.

Для прикладу пропонуємо розглянути рішення у судовій справі № 464/231/17. Львівська міська рада звернулася з позовом до приватного нотаріуса П., С., М., Г. про витребування майна з чужого незаконного володіння та скасування державної реєстрації права власності. Позовна заява мотивована тим, що 05.05.2016 приватним нотаріусом зареєстровано за відповідачами право власності на нежитлове приміщення. Підставою виникнення права власності у відповідачів нотаріус зазначив договір купівлі-продажу приміщення, згідно з яким продавцем виступав Р., який набув його на підставі розпорядження Галицької районної адміністрації

Львівської міської ради. Водночас, судом встановлено, що таке розпорядження не видавалось, з даного приводу поліцією відкрито кримінальне провадження.

У вказаній справі відповідачі посилалися на те, що спірне нежитлове приміщення ніколи не перебувало у віданні чи власності міської ради, позивачем не доведено, що він є власником спірного майна, а тому відсутні підстави для задоволення позову.

Проте судом було встановлено, що спірне приміщення належить на праві власності Львівській міській раді з 15.05.2015, що підтверджується свідоцтвом про право власності на нерухоме майно та витягом з Державного реєстру речових прав на нерухоме майно. Окрім того, весь цей час *міська рада володіла спірним приміщенням та здавала його в оренду*.

Попри це, 03.03.2016 до Державного реєстру прав на нерухоме майно приватним нотаріусом внесено відомості про право приватної власності Р. на підставі не існуючого розпорядження районної адміністрації, що на думку суду, є порушенням ст. 27 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень». Відтак, суд зазначив, що спірне майно, яке належить територіальній громаді м. Львова вибуло поза волею власника та керуючись ст. ст. 16, 386, 388 ЦК України, задовольнив позов повністю [243].

Однак суд, встановивши, що міська рада володіє спірним приміщенням та здає його в оренду, прийшов до хибного висновку, що таке вибуло з володіння власника (територіальної громади), адже насправді майно не вибувало з його фактичного володіння.

Враховуючи те, що відповідачі не визнавали та ставили під сумнів право власності територіальній громаді на спірне майно, а такий факт доказувався міською радою при розгляді судом позовних вимог про витребування майна з чужого незаконного володіння та скасування державної реєстрації права власності, належним способом захисту у наведеному випадку, на нашу думку, мала б бути позовна вимога про визнання права власності за територіальною громадою, а не витребування майна та скасування державної реєстрації.

З урахуванням раніше наведених висновків у нашому дослідженні щодо самостійності визнання права, як способу захисту права власності, зазначимо, що обґрунтованішим буде формулювання у позовах органів державної влади та місцевого самоврядування не тільки вимог про витребування майна від добросовісного набувача, або усунення перешкод у користуванні та розпорядженні своїм майном, але й, за наявності правових підстав, такої самостійної вимоги як визнання за державою або відповідною територіальною громадою права власності на майно. У такому разі, захист цивільних майнових прав та інтересів держави і територіальних громад буде ефективнішим.

2.2. Визнання правочину недійсним та застосування наслідків його недійсності

Правочин є найбільш розповсюдженою підставою виникнення цивільних прав та обов'язків. За своєю правовою природою він є юридичним фактом – дією особи, спрямованою на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків (ст. 202 ЦК України).

Спори щодо визнання недійсними правочинів продовжують залишатися одними з найпоширеніших категорій спорів. Серед них актуальними є судові справи, що стосуються застосування наслідків недійсності правочинів, вчинених, зокрема, органами державної влади та місцевого самоврядування.

Слід звернути увагу, що різні аспекти проблеми визнання правочину недійсним досліджувалися такими науковцями-цивілістами, як С. В. Герасимовським, І. В. Давидовою, О. І. Длугош, М. М. Дякович, М. О. Жорнік, С. М. Івановою, В. М. Коссаком, Н. С. Кузнєцовою, Р. А. Майдаником, О. В. Перовою, А. В. Петровським, Я. М. Романюком, І. В. Рущак, О. В. Семушиною, Р. О. Стефанчуком, А. О. Штаньком та іншими, однак єдиного узагальненого вирішення вона не має і все ще залишається дискусійною.

У даному підрозділі нашого дослідження пропонуємо зупинитися детальніше на вказаному способі захисту в контексті майнових прав та інтересів держави і територіальних громад.

Зважаючи на те, що більшість правочинів вчиняється щодо майна, що належить особам на праві власності, цей спосіб захисту можна назвати договірним зобов'язально-правовим способом захисту права власності [40, с. 126].

Визнання правочину недійсним є самостійним і не тотожним іншим способам захисту майнових цивільних прав та інтересів (відновлення становища, яке існувало до порушення права, припинення дії, яка порушує право, припинення правовідношення тощо) способом захисту, метою застосування якого є припинення регулятивної сили правочину як юридичного факту, тобто визнання його таким, що не породжує юридичних наслідків (анулювання цивільних прав та обов'язків, що виникли у сторін при вчиненні правочину або припинення їх на майбутнє, якщо за недійсним правочином права й обов'язки передбачалися лише на майбутнє), для недопущення розвитку на підставі правочину відповідних йому правовідносин, а також встановлення заборони на виконання правочину [314, с. 126, 127].

У цивільному законодавстві України визначено презумпцію правомірності правочину, якщо його недійсність прямо не встановлена законом або якщо він не визнаний судом недійсним (ст. 204 ЦК України). Отже, усі правочини, крім нікчемних, є правомірними, а нікчемність правочину прямо встановлена законом.

Відповідно до ч. 3 ст. 215 ЦК України, «якщо недійсність правочину прямо не встановлена законом, але одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом, такий правочин може бути визнаний судом недійсним (оспорюваний правочин)». Отже, умовою визнання правочину недійсним є наявність у законі відповідної підстави визнання його недійсним. Водночас, згідно з ч. 1 ст. 215 ЦК України підставою недійсності правочину є недодержання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог, які встановлені ч.ч. 1-3, 5 та 6 ст. 203 цього Кодексу.

У ст. 203 ЦК України перелічено загальні вимоги, додержання яких є необхідним для чинності правочину, а саме: «зміст правочину не може суперечити

цьому Кодексу, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам; особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності; волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі; правочин має вчинятися у формі, встановленій законом; правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним; правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей».

Разом з тим, слід врахувати, що однією з обов'язкових умов визнання договору недійсним є порушення у зв'язку з його укладенням прав та охоронюваних законом інтересів позивача. Якщо за результатами розгляду справи факту такого порушення не встановлено, а позивач посилається на формальне порушення закону, суд не має правових підстав для задоволення позову. На це звертав увагу Верховний Суд України в постанові від 25.12.2013 у справі № 6-94цс13 [188].

Отже, необхідно розмежовувати види недійсності правочинів: нікчемні правочини – якщо їх недійсність встановлена законом (ч. 1 ст. 219, ч. 1 ст. 220, ч. 1 ст. 224 тощо), та оспорювані – якщо їх недійсність прямо не встановлена законом, але одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує їх дійсність на підставах, встановлених законом (ч. 2 ст. 222, ч. 2 ст. 223, ч. 1 ст. 225 ЦК тощо). Відмінність оспорюваних правочинів від нікчемних полягає в тому, що вони припускаються дійсними, такими, що породжують цивільні права та обов'язки [4].

Можемо погодитися з думкою І. М. Ткаченко, що «нікчемний та оспорюваний правочин це різні правові поняття. Вони мають достатньо відмінностей, знання яких дозволяє швидко та правильно визначити вид недійсного правочину та, у зв'язку з цим, підготувати правову стратегію захисту й відновлення порушеного права в суді» [281, с. 377].

Отже, нікчемний правочин є недійсним через невідповідність його вимогам закону та не потребує визнання його таким судом. Оспорюваний правочин може бути визнаний недійсним лише за рішенням суду.

Вказане узгоджується з правовою позицією Великої Палати Верховного Суду, викладеною в постанові від 04.06.2019 у справі № 916/3156/17, де вказано, що «визнання нікчемного правочину недійсним за вимогою його сторони не є належним способом захисту прав, оскільки не призведе до реального відновлення порушених прав позивача, адже нікчемний правочин є недійсним у силу закону. За наявності спору щодо правових наслідків недійсного правочину, одна зі сторін якого чи інша заінтересована особа вважає його нікчемним, суд перевіряє відповідні доводи та в мотивувальній частині судового рішення, застосувавши відповідні положення норм матеріального права, підтверджує чи спростовує обставину нікчемності правочину» [157].

Важливим є те, що реальний захист майнових прав та інтересів держави і територіальних громад насамперед залежить від наслідків недійсності правочину.

На думку Я. М. Романюка, «у контексті захисту цивільних прав та інтересів, способом захисту є не лише визнання правочину недійсним (нікчемним), а й застосування правових наслідків недійсності (нікчемності) правочину. Останні за своєю правовою природою можуть бути тотожними зі способами захисту, визначеними у ЦК України» [248, с. 14].

Загальним наслідком недійсності правочину є реституція. Правові наслідки недійсності правочину передбачено у ст. 216 ЦК України, де вказано, що «недійсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю. У разі недійсності правочину кожна із сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування».

І. В. Рушак пише, що «реституція, визначена у цивільному законодавстві як загальний наслідок недійсності правочинів, у редакції ст. 216 ЦК України має певні прояви: 1) повернення отриманого у натурі; 2) при неможливості повернення у натурі – відшкодування вартості того, що одержано за цінами, які існують на момент відшкодування» [255, с. 15]. Як відзначає М. В. Сидоренко, про необхідність

повернення речі або її компенсації внаслідок учинення недійсного правочину, такі наслідки мають бути розглянуті як безпосередній результат визнання правочину недійсним [261, с. 130].

На думку А. П. Сергєєва, «реституція застосовується лише тоді, коли сторонами угоду виконано хоча б частково. Якщо ж сторони до виконання угоди не приступили, справа обмежується констатацією її недійсності, що варто розцінювати як заборону на її виконання» [260, с. 375].

Реституція виступає наслідком факту визнання правочину недійсним або констатації недійсності правочину (в разі нікчемності правочину) і заходом, спрямованим на приведення майнового стану сторін недійсного правочину до початкового стану, тобто такого, який вони мали до вчинення правочину [250, с. 23].

З метою забезпечення правильного та однакового застосування судами законодавства при розгляді цивільних справ про визнання правочинів недійсними Пленум Верховного Суду України надав відповідні роз'яснення, які викладені у постанові № 9 від 06.11.2009 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» [230]. У п. 10 вказаної постанови зазначено, що «реституція як спосіб захисту цивільного права (ч. 1 ст. 216 ЦК України) застосовується лише в разі наявності між сторонами укладеного договору, який є нікчемним чи який визнано недійсним. У зв'язку з цим вимога про повернення майна, переданого на виконання недійсного правочину, за правилами реституції може бути пред'явлена тільки стороні недійсного правочину».

Згідно з роз'ясненнями Пленуму ВСУ, «норма ч. 1 ст. 216 ЦК України не може застосовуватись як підстава позову про повернення майна, переданого на виконання недійсного правочину, яке було відчужене третій особі. Не підлягають задоволенню позови власників майна про визнання недійсними наступних правочинів щодо відчуження цього майна, які були вчинені після недійсного правочину. У цьому разі майно може бути витребувано від особи, яка не є стороною недійсного правочину, шляхом подання в'їдикаційного позову, зокрема від добросовісного набувача – з підстав, передбачених ч. 1 ст. 388 ЦК України». Зазначена правова позиція викладена також у постанові ВСУ у справі № 3-103гс11.

У випадках, коли в позовах поєднуються або помилково заявляються вимоги про віндикацію та реституцію, суд повинен самостійно визначити, яку вимогу по суті (а не за формою) пред'являє позивач, і, відповідно, застосовувати належні норми законодавства [4].

Вказана позиція Верховного Суду України знайшла свою підтримку й на доктринальному рівні. Так, О. Б. Гнатів пише, що «застосування реституції та повернення майна за недійсним правочином, можливо тоді, коли предметом спору є правочин за участю власника й першого покупця (набувача). У разі порушення права власності слід визнавати недійсним лише перший правочин, унаслідок якого порушено право власності. Видається правильним, якщо справа стосується договору, укладеного самим власником, то його відносини з контрагентом за договором мають договірний (зобов'язальний) характер, отже, і спосіб захисту повинен бути зобов'язальним (наприклад, визнання договору недійсним і застосування реституції як наслідку його недійсності). Але, якщо контрагент власника за недійсним договором у подальшому відчужив одержане від власника за цим договором майно третій особі, то у відносинах з набувачем власник може використати лише речово-правові способи захисту (наприклад, витребування майна з чужого незаконного володіння), оскільки вони (власник і нинішній володілець) не перебували в договірних (зобов'язальних) відносинах один з одним» [40, с. 128].

Також Я. М. Романюк та Л. О. Майстренко вказують, що на практиці часто трапляються випадки, коли один і той же об'єкт права власності відчужується за кількома договорами, укладеними один за одним, і таким чином послідовно й почергово відбувається перехід права власності на об'єкт до декількох суб'єктів. Тому не слід забувати, що реституція – це спеціальний зобов'язальний спосіб захисту права власності, який може застосовуватися лише у випадку, коли предмет недійсного правочину станом на час вирішення відповідного питання перебуває в тієї сторони недійсного правочину, якій він і був переданий. Якщо ж після вчинення першого правочину сторона, яка набула майно, передала його іншій, третій особі, можливість здійснення реституції за наслідками визнання недійсним першого

правочину юридично та фактично втрачається. У такому разі може йтися про віндикацію як спосіб захисту права власності особи – власника майна [250, с. 24].

Разом з тим, одночасне пред'явлення позовних вимог про витребування майна з чужого незаконного володіння (віндикація) та про визнання недійсним правочину із застосуванням реституції є помилковим, оскільки вказані позовні вимоги є взаємовиключними, а рішення, яким одночасно будуть задоволені такі вимоги, призведе до конфлікту інтересів та неможливості одночасного виконання цих вимог, адже виконання однієї вимоги виключає можливість виконання іншої (постанови Верховного Суду України від 17.02.2016 у справі № 6-2407цс15 [179] та від 18.01.2017 у справі № 6-2723цс16 [181]).

Враховуючи викладене, рекомендуємо органам державної влади та місцевого самоврядування перед зверненням до суду з позовом про визнання правочину недійсним та застосування наслідків недійсності правочину встановлювати наступні обставини: чи має місце порушення у зв'язку з укладенням правочину прав та охоронюваних законом інтересів держави або територіальної громади, а не лише формальне порушення закону; чи був відповідний орган стороною такого правочину; чи перебуває спірне майно – предмет правочину в сторони такого правочину (набувача); чи оспорюваний правочин є єдиним щодо відчужуваного майна, чи були наступні відчуження; чи є спірне майно в наявності, чи воно не знищене, або реконструйоване; чи не зазнало спірне майно будь-яких змін (щодо площі, конфігурації, властивостей та ін.).

Отже, тільки з'ясувавши усі перелічені вище умови виникають правові підстави для пред'явлення органами державної влади та місцевого самоврядування позову про визнання правочину недійсним та застосування реституції, або ж віндикації.

Таким чином, обираючи досліджуваний спосіб захисту, необхідно детально проаналізувати фактичні обставини справи та правочини, на підставі яких відбулася зміна власника об'єкта нерухомого майна. Водночас, здійснюючи захист майнових прав та інтересів держави або територіальної громади, органи державної влади та

місцевого самоврядування не завжди правильно обирають належний спосіб захисту свого порушеного права.

Для прикладу розглянемо рішення у судовій справі № 455/764/14-ц. У травні 2014 року Івано-Франківський прокурор з нагляду за додержанням законів у війсьній сфері звернувся в суд з позовом в інтересах держави в особі Міністерства оборони України та Концерну «Військторгсервіс» до ОСОБА_1, третя особа: Фонд державного майна України, у якому просив визнати за державою Україна в особі Міністерства оборони України право власності на нежитлове приміщення (будівлю), загальною площею 1716 кв.м., зобов'язати ОСОБА_1 повернути до державної власності в особі Міністерства оборони України вказане спірне нежитлове приміщення.

Позовні вимоги прокурор обґрунтував тим, що вищезазначене нерухоме майно є власністю держави в особі Міністерства оборони України та знаходилося на праві господарського відання концерну «Військторгсервіс». У подальшому Рівненською біржею «П» проведено публічні торги з продажу спірної нерухомості та на підставі вказаних публічних торгів між ОСОБА_1 (покупець) та державою в особі Міністерства оборони України в особі філії концерну «Військторгсервіс» (продавець) укладено договір купівлі-продажу спірного приміщення.

Підставою проведення публічних торгів та укладення договору купівлі-продажу стало звернення начальника філії концерну «Військторгсервіс» ОСОБА_2 з необхідними документами до Рівненської біржі «П», однак ОСОБА_2 звернувся до біржі без достатніх на те повноважень, а тому позивач вважає, що дане майно вибуло з володіння власника (держави) поза його волею і має бути повернуто в судовому порядку.

Рішенням суду першої інстанції, яке залишено без змін Вищим спеціалізованим судом України з розгляду цивільних і кримінальних справ, відмовлено у позові повністю. Судом касаційної інстанції вказано, що відчуження спірного об'єкта державної власності відбулося з порушенням вимог «Порядку відчуження об'єктів державної власності», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 06.06.2007 № 803, зокрема без згоди та/або погодження на

відчуження майна суб'єкта управління та Фонду державного майна України, відтак укладений сторонами договір відповідно до положень статей 215, 216 ЦК України підлягає визнанню недійсним.

Суд касаційної інстанції зазначив, що обираючи спосіб захисту порушених прав, прокурор в обґрунтування цього позову посилався на положення статей 392 та 388 ЦК України, вважаючи, що спірне майно вибуло з володіння власника, яким є держава в особі Міністерства оборони України, поза його волею внаслідок укладеного договору купівлі-продажу, а тому просив зобов'язати ОСОБА_1 повернути його до державної власності в особі Міністерства оборони України. З урахуванням вказаного, апеляційний суд дійшов правильного висновку про відмову в задоволенні позову, оскільки обраний прокурором речово-правовий спосіб захисту порушеного права (віндикація), не відповідає встановленим обставинам справи та відповідним їм правовідносинам, оскільки Міністерство оборони України та його уповноважений орган концерн «Військторгсервіс», які вважають себе власником майна і перебувають в зобов'язальних правовідносинах з відповідачем, можуть захистити своє порушене право шляхом пред'явлення вимог зобов'язального характеру (наприклад про визнання договору недійсним та застосування наслідків недійсного правочину) [283].

Отже, у наведеному прикладі прокурору слід було обрати не речово-правовий спосіб захисту порушеного права (визнати право власності та витребувати майно з чужого незаконного володіння), а зобов'язально-правовий, а саме – визнання правочину недійсним із застосуванням реституції. У такому разі ОСОБА_1, згідно з вимогами ч. 1 ст. 216 ЦК України, зобов'язана була б повернути державі в особі Міністерства оборони України в натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування.

Аналізуючи досліджуваний спосіб захисту в судовій практиці, зазначимо, що визнання правочину недійсним застосовується у позовах органів державної влади або місцевого самоврядування як єдина і самотійна позовна вимога, так і

поєднується з іншими вимогами, наприклад, про визнання права власності, про витребування майна з чужого незаконного володіння та ін.

Водночас, деякі науковці вважають, що визнання правочину недійсним не є самостійним способом захисту цивільних прав та інтересів, а є окремим випадком відновлення становища, яке існувало до порушення права як способу захисту, оскільки збігається з ним за правовою сутністю [50, с. 342; 289, с. 349].

Інші науковці, наприклад Р. О. Стефанчук, вважають, що для таких висновків немає достатніх підстав. З цього приводу вчений зазначає, що, «безперечно, відповідно до ч. 1 ст. 216 ЦК України у разі недійсності правочину кожна зі сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на його виконання, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування. Це ніби, з одного боку, і зближує вказані способи, а з другого – визнання правочину недійсним не так має на меті здійснити двосторонню реституцію (повернути сторони у попереднє становище), як передусім визнати його таким, що не породжує правових наслідків, тобто припинити протиправну дію правочину. Двостороння реституція – це лишень наслідок визнання правочину недійсним, наслідок усунення його неправомірності, наслідок припинення його протиправного існування. А це вже, швидше, споріднює такий спосіб захисту, як визнання правочину недійсним із припиненням протиправної дії, якою порушується право. Вказана логіка й обумовлює перебування зазначеного способу саме у класифікаційній групі, яка об'єднує ті способи захисту, що спрямовані на припинення порушення права» [272, с. 201].

С. М. Іванова також вважає безпідставним ототожнення таких способів захисту, як відновлення становища, що існувало до порушення права, та визнання правочину недійсним. На її погляд, «визнання правочину недійсним є правовою підставою пред'явлення вимог про відновлення становища, яке існувало до порушення права (тобто до виконання недійсного правочину). Вчинивши недійсний правочин, сторони можуть не виконувати його, і в такому випадку не буде підстав

для пред'явлення вимог про реституцію, відсутнім буде і власне порушення права». С. М. Іванова робить припущення, відповідно до якого «ототожнення визнання правочину недійсним і відновлення становища, яке існувало до порушення права, ґрунтується на тому, що в судовій практиці тривалий час не допускалось вирішення спору про визнання угод недійсними без одночасного встановлення наслідків недійсності угоди» [81, с. 24, 25].

А. О. Штанько пише, що «визнання правочину недійсним є самостійним, не тотожним іншим способам захисту майнових цивільних прав та інтересів (відновлення становища, яке існувало до порушення права, припинення дії, яка порушує право, припинення правовідношення тощо), спосіб захисту, метою застосування якого є припинення регулятивної сили правочину як юридичного факту, тобто визнання його таким, що не породжує юридичних наслідків (анулювання цивільних прав та обов'язків, що виникли у сторін при вчиненні правочину або припинення їх на майбутнє, якщо за недійсним правочином права й обов'язки передбачалися лише на майбутнє), для недопущення розвитку на підставі правочину відповідних йому правовідносин, а також встановлення заборони на виконання правочину». При цьому, автор зазначає, що «у свою чергу, позов про визнання правочину недійсним без вимоги про застосування правових наслідків його недійсності за своєю формою є захистом майнового цивільного інтересу» [314, с. 126-127].

На нашу думку, визнання правочину недійсним за своєю правовою природою є самостійним способом захисту цивільних прав та інтересів, оскільки має низку власних специфічних ознак, які вирізняють його з-поміж інших способів захисту. Наприклад, цей спосіб захисту може застосовуватися не лише стороною правочину, але й будь-якою заінтересованою особою; метою визнання правочину недійсним є насамперед визнання його таким, що не породжує правових наслідків; головною функцією інституту недійсності правочину є відновлювальна (компенсаційна); цей спосіб застосовуються не лише у випадку наявності між позивачем та відповідачем зобов'язально-правових відносин [143, с. 83]. Про самостійність такого способу свідчать також приписи ст. ст. 16, 215, 216 ЦК України, які за своїм змістом

відносять визнання правочину недійсним до окремих способів захисту майнових цивільних прав та інтересів.

Важливим у контексті нашого дослідження є питання щодо можливості звернення до суду з вимогою про визнання правочину недійсним особами, які не були сторонами такого правочину, зокрема, органами державної влади та місцевого самоврядування.

Стаття 215 ЦК України передбачає, що «якщо недійсність правочину прямо не встановлена законом, але одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом, такий правочин може бути визнаний судом недійсним (оспорюваний правочин)».

При цьому, А. О. Штанько зазначає, що «коло осіб, наділених повноваженнями вимагати визнання недійсним оспорюваного правочину, відрізняється від кола осіб, до повноважень яких віднесено право вимагати застосування реституційних наслідків нікчемного правочину. Вимога про визнання оспорюваного правочину недійсним може бути висунута лише особами, вказаними у правовій нормі, що встановлює оспорюваність правочину» [314, с. 126]. Водночас, О. О. Кот відмічає, що «у випадку розгляду спору про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину безумовним матеріальним правом відповідача є пред'явлення зустрічної вимоги про повернення всього отриманого за правочином» [97, с. 161, 162].

Отже, право на оспорення правочину має як сторона правочину, так і будь-яка заінтересована особа, яка заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом, зокрема, органи державної влади та місцевого самоврядування у випадку, коли таким правочином зачіпаються охоронювані законом інтереси держави або територіальної громади.

Розглянемо як приклад судову справу, де захист майнових прав та інтересів держави здійснювався шляхом пред'явлення заінтересованою особою, яка не була стороною правочину, позову про визнання правочину недійсним.

Так, заступник прокурора Львівської області звернувся в суд в інтересах держави в особі Львівської міської ради з позовом до ТзОВ «Г», гр. Б про визнання

недійсним договору купівлі-продажу нежитлової будівлі. В обґрунтування заявлених вимог прокурор посилався на те, що 24.03.2011 між ТзОВ «Г» та гр. Б. було укладено договір купівлі-продажу нежитлової будівлі площею 80,3 кв.м., яка належала продавцю на праві приватної власності на підставі рішення господарського суду Львівської області від 04.02.2011. Вважає договір таким, що суперечить вимогам чинного законодавства та моральним засадам суспільства, а тому недійсним з тих підстав, що постановою Львівського апеляційного господарського суду від 01.06.2011 рішення господарського суду Львівської області від 04.02.2011 скасовано, та ухвалено нове рішення, яким в задоволенні позову ТзОВ «Г» про визнання права власності відмовлено. Окрім цього, спірна будівля є самочинним будівництвом. Оскільки незаконність набуття ТзОВ «Г» права власності на нежитлову будівлю встановлена судом, у ТзОВ «Г» відсутнє право відчужувати цей об'єкт.

Справа розглядалася судами неодноразово. В кінцевому рішенні від 05.05.2015 Апеляційний суд Львівської області зазначив, що положення ч. 3 ст. 215 ЦК України з урахуванням вимог ст. ст. 203, 215 ЦК України дають право Львівській міській раді на позов про визнання недійсним оспорюваного договору купівлі-продажу. При цьому прокурор, звернувшись з позовом в інтересах Львівської міської ради, як власника комунальної земельної ділянки, на якій розташована спірна будівля, не вимагав здійснення реституції, а лише звернувся до суду з вимогою про недійсність договору від імені заінтересованої особи.

Суд вказав, що виходячи з правового аналізу ч. 2 ст. 376 ЦК України самочинно зведена нерухомість не може бути предметом правочину. З матеріалів справи вбачається, що нежитлова будівля збудована відповідачем на земельній ділянці, яка не була відведена для цієї мети, а договір купівлі-продажу вищевказаного нерухомого майна порушує законні права та інтереси територіальної громади міста, від імені якої виступає Львівська міська рада, до компетенції якої, відповідно до Земельного кодексу України та Закону України «Про місцеве самоврядування», належить управління земельними ділянками, які перебувають у комунальній власності.

За таких підстав колегія суддів дійшла висновку, що укладений правочин, а саме спірний договір купівлі-продажу, слід визнати недійсним [234].

Отже, у вищевказаній справі суд не застосовував наслідки недійсності договору купівлі-продажу, оскільки, по-перше – прокурор позовних вимог про витребування нежитлового приміщення з чужого незаконного володіння не заявляв, а по-друге – спірне нежитлове приміщення було самочинно збудовано.

Водночас, рішенням господарського суду Львівської області від 13.09.2011 [237] позов Львівської міської ради задоволено повністю. Зобов'язано ТзОВ «Г» за власні кошти демонтувати вищезгадане самочинно здійснене будівництво. У своєму рішенні господарський суд встановив, що земельна ділянка під забудову ТзОВ «Г.» не виділялася, торговельний павільйон є самочинним будівництвом та підлягає знесенню відповідно до ст. 376 ЦК України.

Таким чином, у наведеному вище прикладі суд визнав договір купівлі-продажу нерухомого майна недійсним, оскільки такий порушував законні майнові права та інтереси територіальної громади міста в особі Львівської міської ради, хоча остання й не була стороною оспорюваного правочину.

Важливим у контексті захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад є питання можливості визнання недійсним в судовому порядку правочину, дію якого припинено, а також визначення моменту, з якого має визнаватись недійсним такий правочин.

Насамперед слід зазначити, що не може бути визнаний недійсним правочин, який не вчинено (договір, який не укладено). За цивільним законодавством України підставою недійсності правочину є недодержання саме в момент його вчинення стороною (сторонами) вимог, встановлених ст. 203 ЦК України.

Відповідно до ч. 1 ст. 216 ЦК недійсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю. У разі недійсності правочину кожна із сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі,

наданій послугі, – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування.

Отже, на нашу думку, за наявності підстав, такий правочин може бути визнаний недійсним з моменту його вчинення, незалежно від того, припинений він чи уже виконаний.

Вказане підтверджується позицією Пленуму Вищого господарського суду України у п. 2.6 постанови № 11 від 29.05.2013 «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними» [214], де зазначено, що «розірвання сторонами договору, виконаного повністю або частково, не позбавляє сторони права на звернення в майбутньому з позовом про визнання такого договору недійсним. Так само не перешкоджає поданню відповідного позову закінчення строку (терміну) дії оспорюваного правочину до моменту подання позову».

У зв'язку з цим, слушною видається думка С. В. Смоли, про те, що інститут недійсності має на меті повне скасування правочину саме як юридичного факту, а його застосування має приводити до відновлення стану, який існував до укладення правочину, який суперечить законодавству. Наслідком визнання правочину недійсним є недійсність зобов'язання, породженого таким правочином [267].

У судовій практиці, до недавнього часу, існувала інша правова позиція з цього питання. Зокрема, Судова палата у господарських справах Верховного Суду України у своїй постанові від 23.12.2015 в справі № 918/144/15 зробила висновок про те, що «відповідно до приписів ч. 1 ст. 216 ЦК України, ч. 3 ст. 207 ГК України фактичне користування майном на підставі договору оренди в разі визнання його недійсним унеможливорює застосування наслідків недійсності правочину відповідно до ст. 216 ЦК України, оскільки використання майна – «річ» безповоротна, і відновити первісне положення сторін практично неможливо. Тому, визнаючи договір оренди недійсним, необхідно серед іншого встановити обставини, пов'язані з виконанням договору, та визначити момент, з якого вважаються припиненими зобов'язання за цим договором. Оскільки договір сторони розірвали, а майно повернули, то зобов'язання за спірним договором є припиненими. Отже визнання договору оренди недійсним є неможливим, оскільки предмет спору припинив існування» [200].

Схожа правова позиція висловлювалась Судовою палатою у господарських справах ВСУ у постанові від 19.08.2014 в справі № 3-38Гс14, де встановивши, що спірний договір на момент звернення до суду з позовом про визнання його недійсним вже був розірваним, суд зазначив, що визнавати його недійсним на майбутнє немає підстав, оскільки сторони цей договір розірвали і на момент винесення судового рішення він вже не діяв [199].

Проте, Верховний Суд у постанові від 27.11.2018 у справі № 905/1227/17 відійшов від такої позиції та сформував нову правову позицію щодо правозастосування, яка є протилежною висловленій Верховним Судом України.

Так, у справі, яка розглядалася Великою Палатою Верховного Суду за позовом прокурора в інтересах держави в особі Міністерства освіти і науки України до Регіонального відділення Фонду державного майна України, господарського товариства про визнання недійсним договору оренди та зобов'язання вчинити певні дії, позовні вимоги мотивовано тим, що спірне майно використовується не за цільовим призначенням.

У ході розгляду справи представник Регіонального відділення Фонду надав апеляційному суду заяву про припинення провадження у справі, яка обґрунтована відсутністю предмета спору, оскільки між господарським товариством та закладом освіти на момент подання апеляційної скарги було підписано акт приймання-передачі про повернення з оренди спірних нежитлових приміщень, тобто, на його думку, договір оренди було розірвано. Таким чином, відповідач зазначив, що на момент звернення прокурором з апеляційною скаргою до суду апеляційної інстанції спірне майно вже було повернуто балансоутримувачу, а отже, предмет спору відсутній.

На думку ВП ВС, «вирішуючи спори про визнання правочинів (господарських договорів) недійсними, господарський суд повинен встановити наявність фактичних обставин, з якими закон пов'язує визнання таких правочинів (господарських договорів) недійсними на момент їх вчинення (укладення) і настання відповідних наслідків, та в разі задоволення позовних вимог зазначати в судовому рішенні, в чому конкретно полягає неправомірність дій сторони та яким нормам законодавства

не відповідає оспорюваний правочин. За таких обставин, оскільки предметом спору в даній справі є недійсність договору і такий договір визнається недійсним з моменту вчинення, укладення сторонами додаткової угоди про припинення такого договору та повернення майна не може розцінюватися як підстава для припинення провадження у справі у зв'язку з відсутністю предмета спору.

З огляду на вищенаведене, суд дійшов висновку, що розірвання сторонами договору, виконаного повністю або частково, не позбавляє сторони права на звернення до суду з позовом про визнання такого договору недійсним. Також не перешкоджає поданню згаданого позову закінчення строку (терміну) дії оспорюваного правочину до моменту подання позову» [171].

2.3 Відновлення становища, яке існувало до порушення

Цивільний кодекс України серед способів захисту цивільних прав та інтересів передбачає відновлення становища, яке існувало до порушення права (п. 4 ч. 2 ст. 16). Водночас у правовій доктрині немає єдиного підходу до визначення змісту відновлення становища, яке існувало до порушення права, та підстав його застосування.

Як зазначає А. В. Жук, «відновлення становища, що існувало до порушення права, як спосіб захисту застосовується в тих випадках, коли порушене суб'єктивне право унаслідок цього не припиняє свого існування і може бути реально відновлене шляхом усунення наслідків правопорушення. Цей спосіб захисту охоплює широке коло конкретних дій, наприклад, повернення власнику його майна з чужого незаконного володіння (ст. 387 ЦК України), виселення особи, що самоправно зайняла житлове приміщення (ст. 116 ЖК України) та ін.» [75, с. 14].

Верховний Суд України у своєму аналізі практики застосування судами ст. 16 ЦК України наголосив, що «відновлення становища, яке існувало до порушення, як спосіб захисту цивільного права та інтересу застосовується у тому разі, якщо покладення обов'язку на особу, яка його порушила, припинити дії не відновлює повністю суб'єктивне право, а цього можна досягти вчиненням інших, передбачених

законом заходів. Відновлення становища, яке існувало до порушення, досить часто в позовних вимогах поєднується з припиненням дії, яка порушує право, та може проявлятися у вимогах про виселення особи з незаконно зайнятого нею приміщення; про усунення перешкод у здійсненні права власності; про повернення власнику його майна із чужого незаконного володіння; про застосування наслідків недійсного правочину; про заборону використання твору без дозволу автора. Цей спосіб захисту не може бути застосований у разі припинення суб'єктивного права особи, яке було порушене» [4].

Враховуючи те, що у попередньому підрозділі ми вже досліджували визнання правочину недійсним, а також застосування наслідків його недійсності як самостійні способи захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад, у цьому підрозділі основна увага приділятиметься відновленню становища, яке існувало до порушення, а саме витребуванню майна держави і територіальних громад із чужого незаконного володіння. Вказане зумовлюється, зокрема, розбіжностями у правозастосуванні цього способу захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад, про що йтиметься далі.

Одним із способів відновлення становища, яке існувало до порушення прав власника є витребування майна із чужого незаконного володіння – віндикація.

Віндикація (від лат. *vindicatio*, від *vindico* – захищаю, заявляю претензію, вимагаю) як форма позову виникла ще в римському праві. За давніх часів віндикація здійснювалась у формі спору між двома претендентами на спірну річ про «краще право» (*legis actio sacramento in rem*). Доводячи своє право на спірну річ, учасник спору клав на неї спеціальну паличку (символ списа), яка називалась віндиктою, – звідси і назва позову. Віндикація – це витребування неволодіючим власником від неправомірно володіючого невластника своєї речі (майна). Позивачем виступав власник, що якимось чином утратив володіння річчю (украли, загубив, передав іншій особі в тимчасове користування, а та відмовляється її повернути), але не втратив права власності на неї. Відповідачем за цим позовом була особа, котра неправомірно володіла чужою річчю. Римське право знало необмежену віндикацію, за якою відповідачем був той, хто володів річчю (незалежно від правової підстави)

на момент заявлення позову. Діяв принцип: «де свою річ знаходжу, там її віндикую» (*ubi rem meam invenio, ibi vindico*) [315, с. 478].

У чинному законодавстві України віндикація як спосіб захисту права власності закріплена у ст. 387 ЦК України, де вказано, що власник має право витребувати своє майно від особи, яка незаконно, без відповідної правової підстави заволоділа ним.

В юридичній літературі під віндикаційним позовом розуміють позов неволодіючого власника до незаконно володіючого невластника з метою відновлення порушеного володіння річчю шляхом вилучення її в натурі [14, с. 38; 64, с. 51-55].

На думку Н. Ю. Голубевої «віндикаційним позовом захищається право власності в цілому, оскільки він подається в тих випадках, коли порушені права володіння, користування і розпорядження одночасно. Однак право власності за власником зберігається, що може бути підтверджено правовстановлюючими документами, а також показаннями свідків та письмовими доказами» [42, с. 95].

О. Ю. Скворцов називає три ознаки традиційного віндикаційного позову: вибуття речі із володіння власника; перехід речі у володіння не власника за незаконними підставами; відмова не власника задовольнити вимоги власника на повернення йому речі [263, с. 20]. На його переконання відсутність навіть одного вищезгаданого елемента позбавляє звернення до суду з віндикаційним позовом.

Водночас, О. Б. Гнатів не погоджується з таким складом віндикаційного позову та вважає, що до ознак традиційного віндикаційного позову потрібно віднести відсутність договору між власником та незаконним володільцем [39, с. 51].

Зазначимо, що для того, щоб вирішити питання можливості застосування віндикації чи реституції, необхідно виходити зі змісту правовідносин, які виникають між сторонами. Якщо між сторонами укладено договір, то у випадку його недійсності, сторони не вправі застосовувати витребування майна з чужого незаконного володіння (віндикаційний позов), оскільки відносини між ними носять зобов'язальний характер [39, с. 60-61]. У такому разі належним способом захисту права власника буде застосування наслідків недійсності правочину – реституції, оскільки, як пишуть І. А. Бірюков, Ю. О. Заїка, витребування майна з чужого

незаконного володіння (віндикація), на відміну від реституції, є речово-правовим засобом захисту права власності [290, с. 232].

Іншої думки І. В. Давидова, яка пише, що «в деяких випадках віндикація може застосовуватись тільки як наслідок недійсності правочину, адже, поки правочин не буде визнано недійсним, власник не зможе витребувати майно від невластника, так як буде презумуватись право власності останнього (невластника). Отже, віндикація є спеціальним видом наслідку недійсності правочину, так як її застосування, як і застосування реституції напряду залежить від недійсності правочину» [58, с. 143].

Водночас Пленум Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ, у п.п. 21-22, 26 постанови від 07.02.2014 № 5 «Про судову практику в справах про захист права власності та інших речових прав» вказав, що «спір про повернення майна, що виникає з договірних відносин або відносин, пов'язаних із застосуванням наслідків недійсності правочину, підлягає вирішенню відповідно до законодавства, яке регулює ці відносини. У разі коли між особами відсутні договірні відносини або відносини, пов'язані із застосуванням наслідків недійсності правочину, спір про повернення майна власнику підлягає вирішенню за правилами ст. ст. 387, 388 ЦК України. Якщо власник вимагає повернення свого майна з володіння особи, яка незаконно ним заволоділа, така позовна вимога підлягає розгляду та вирішенню також за правилами вказаних статей.

Якщо майно за відплатним договором придбане в особи, яка не мала права його відчужувати, власник має право витребувати це майно з незаконного володіння набувача (ст. ст. 387, 388 ЦК України). Якщо в такій ситуації (саме так обґрунтовано підставу позову) пред'явлений позов про визнання недійсними договорів про відчуження майна, суду під час розгляду справи слід мати на увазі правила, встановлені ст. ст. 387, 388 ЦК України. У зв'язку із цим суди повинні розмежовувати, що коли майно придбано за договором в особи, яка не мала права його відчужувати, то власник має право на підставі ст. 388 ЦК України звернутися до суду з позовом про витребування майна у добросовісного набувача, а не з позовом про визнання договору про відчуження майна недійсним. Це стосується не

лише випадків, коли укладено один договір із порушенням закону, а й випадків, коли спірне майно відчужено на підставі наступних договорів.

Відповідно до положень ч. 1 ст. 388 ЦК України власник має право витребувати своє майно із чужого незаконного володіння незалежно від заперечення відповідача про те, що він є добросовісним набувачем, якщо доведе факт вибуття майна з його володіння чи володіння особи, якій він передав майно, не з їхньої волі. При цьому, власник має право витребувати майно у добросовісного набувача лише у випадках, вичерпний перелік яких наведено в ч. 1 ст. 388 ЦК України» [228].

У п. 10 постанови від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» Пленум ВСУ роз'яснив, що «норма ч. 1 ст. 216 ЦК України не може застосовуватись як підстава позову про повернення майна, переданого на виконання недійсного правочину, яке було відчужене третій особі. Не підлягають задоволенню позови власників майна про визнання недійсними наступних правочинів щодо відчуження цього майна, які були вчинені після недійсного правочину. У цьому разі майно може бути витребувано від особи, яка не є стороною недійсного правочину, шляхом подання віндикаційного позову, зокрема від добросовісного набувача – з підстав, передбачених ч. 1 ст. 388 ЦК України» [230].

Таку ж правову позицію висловлено ВСУ у постанові від 17.12.2014 у справі № 6-140цс14, де вказано, що «захист порушених прав особи, що вважає себе власником майна, яке було неодноразово відчужене, можливий шляхом пред'явлення віндикаційного позову до останнього набувача цього майна з підстав, передбачених ст. ст. 387 та 388 ЦК України. За положеннями зазначених норм права, власник майна може витребувати належне йому майно від будь-якої особи, яка є останнім набувачем майна та яка набула майно з незаконних підстав, незалежно від того, скільки разів це майно було відчужене попередніми набувачами, та без визнання попередніх угод щодо спірного майна недійсними» [180]. Аналогічні висновки містяться в постанові ВСУ від 31.10.2012 у справі № 6-53цс12 [189].

Аналізуючи конкуренцію цивільно-правових інститутів віндикації та реституції, автори науково-практичного коментаря до цивільного законодавства України не заперечують, що з вимогою про витребування майна може бути пов'язана вимога про визнання правочину недійсним. Якщо ж вимога буде задоволена, то зацікавлена особа має право пред'явити позов про витребування (повернення) майна, яке є предметом цього недійсного правочину. Але такий позов не належить до категорії віндикаційних..., оскільки він ґрунтується на ... спеціальних нормах ЦК України. Відповідно до ст. 387 ЦК України, позов може бути пред'явлений тільки тоді, коли відповідач незаконно заволодів річчю. Якщо відповідачеві річ передана позивачем, останній може витребувати річ, пред'являючи позов або про визнання правочину недійсним і про повернення сторін до первісного майнового стану, або про розірвання договору і про покладення на відповідача обов'язку повернути раніше передану за договором річ, або про повернення речі у зв'язку з односторонньою (передбаченою законом) відмовою від договору, або про повернення в натурі безпідставно набутого майна... [132, с. 837].

Разом з тим, на думку М. В. Чундак, «якщо після укладення недійсного правочину було укладено ще декілька, то вбачається правильним визнавати недійсними не всі правочини, а лише перший і заявляти позов про витребування майна в останнього набувача. Проте в цьому випадку немає перешкод для задоволення лише віндикаційного позову, оскільки право на витребування майна з чужого володіння не потребує визнання недійсним правочину, за яким майно вибуло від законного власника, воно лише обмежене добросовісністю набувача і зберігається за власником за умови, якщо майно вибуває з володіння власника поза його волею, що й повинно бути доведено в суді» [288, с. 98].

Натомість М. А. Іваненко пише, що в силу спеціального правила ст. 387 ЦК України власник наділений правом пред'явити віндикаційний позов про витребування майна із чужого незаконного володіння, не вдаючись до пред'явлення позову про визнання правочину недійсним [80, с. 23].

Отже, на нашу думку, віндикацію слід застосовувати за наявності таких умов: позивачу належить право власності або інше речове право на спірну річ (майно), що

підтверджується відповідними доказами; річ (майно) вибула з володіння власника поза його волею; об'єкт віндикації – річ (майно) є індивідуально визначеним; воно не знищене, є в наявності та не зазнало будь-яких змін (щодо площі, конфігурації, властивостей та ін.); таке майно знаходиться у володінні відповідача незаконно, без відповідної правової підстави, або коли правова підстава володіння згодом відпала; між сторонами відсутні зобов'язальні правовідносини.

В підтвердження вищевикладеної позиції, наведемо приклад віндикації, як способу захисту майнових прав та інтересів територіальної громади.

У лютому 2015 року Департамент комунальної власності Одеської міської ради звернувся до суду з позовом до ОСОБА_1, треті особи: Одеська міська рада, ОСОБА_2, ОСОБА_3, в якому просив: витребувати у ОСОБА_1 нежиле приміщення підвалу, що знаходиться у АДРЕСА_1, загальною площею 35,7 кв.м на користь територіальної громади м. Одеси в особі Одеської міської ради в особі Департаменту комунальної власності Одеської міської ради; усунути перешкоди в користуванні цим майном шляхом виселення ОСОБА_1 з нежилого приміщення підвалу за вказаною адресою; скасувати запис про державну реєстрацію права власності за ОСОБА_1 на зазначене нежиле приміщення підвалу.

Позов мотивовано тим, що спірне нерухоме майно є комунальною власністю, яке вибуло з власності територіальної громади м. Одеси на підставі рішення Приморського районного суду м. Одеси від 23.04.2007 (залишеним без змін ухвалою апеляційного суду Одеської області від 30.01.2008), відповідно до якого право власності на підвальне приміщення було визнано за ОСОБА_2. В подальшому, ОСОБА_2 продала спірне підвальне приміщення ОСОБА_3, який у свою чергу продав це майно ОСОБА_1.

Ухвалою Верховного Суду України від 28.01.2009 зазначені судові рішення, на підставі яких за ОСОБА_2 було зареєстровано право власності на спірне майно, – скасовані, з направленням справи на новий розгляд до суду першої інстанції. За результатами нового розгляду справи, позов залишено без розгляду.

Таким чином, ОСОБА_2 не була законним власником спірного нежитлового підвального приміщення, а судові рішення, на підставі якого в останньої виникло

право власності на це майно, скасовано ВСУ, тобто вказане майно вибуло з володіння законного власника поза його волею, що є підставою, відповідно до положень ст. ст. 387, 388 ЦК України для його витребування від добросовісного набувача ОСОБА_1 на користь власника, яким є територіальна громада м. Одеси.

Заочним рішенням Приморського районного суду м. Одеси від 07.10.2015, залишеним без змін ухвалою апеляційного суду Одеської області від 31.03.2016 та постановою Верховного Суду від 06.06.2019, позов задоволено повністю.

Верховним Судом, зокрема зазначено, що «відповідно до закріпленого в ст. 387 ЦК України загального правила, власник має необмежене право витребувати майно із чужого незаконного володіння. Рішення щодо відчуження комунального майна приймається виключно на пленарних засіданнях сільської, селищної, міської ради. Одеською міською радою не приймалося рішень щодо відчуження спірного нежитлового підвального приміщення на користь будь-яких фізичних або юридичних осіб. Таким чином, суд першої інстанції дійшов правильного висновку про те, що право власності відповідача ОСОБА_1 на спірне нежиле підвальне приміщення похідне від права власності на це приміщення ОСОБА_2, яка в свою чергу не набула у встановленому законом порядку право власності на це приміщення.

При цьому, під час розгляду справи спростована презумпція правомірності набуття ОСОБА_2 права власності на спірне майно, оскільки останнє вибуло з володіння власника на підставі рішення суду, ухваленого щодо цього майна, але в подальшому скасованого ВСУ, що свідчить про вибуття майна з володіння власника поза його волею та є підставою для застосування положень ст. 388 ЦК України» [165].

Отже, в наведеному випадку суд захистив права та інтереси територіальної громади м. Одеси шляхом задоволення віндикаційного позову та позовних вимог про виселення і скасування запису про державну реєстрацію за відповідачем. При цьому, у вищевказаній судовій справі були наявні усі наведені вище умови, за яких слід застосовувати віндикацію.

За приписами ч. ч. 1, 4 ст. 182 ЦК України право власності та інші речові права на нерухомі речі, обтяження цих прав, їх виникнення, перехід і припинення підлягають державній реєстрації. Порядок проведення державної реєстрації прав на нерухомість та підстави відмови в ній встановлюються законом. Відтак, після набрання законної сили рішенням суду про задоволення віндикаційного позову у позивача виникає практична необхідність внесення відповідного запису до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно, оскільки з урахуванням п. 1 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» від 01.07.2004 № 1952-IV зі змінами та доповненнями [212], державна реєстрація речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень (далі – державна реєстрація прав) – це офіційне визнання і підтвердження державою фактів набуття, зміни або припинення речових прав на нерухоме майно, обтяжень таких прав шляхом внесення відповідних відомостей до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно. Отже, дійсний власник стає заявником для подання документів (рішення суду) державному реєстратору про проведення державної реєстрації набуття, зміни або припинення права власності.

Згідно з п. 67 Порядку державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 25.12.2015 № 1127 (в редакції постанови КМУ від 23.08.2016 № 553), «для державної реєстрації права власності у разі витребування нерухомого майна з чужого незаконного володіння на підставі рішення суду подаються необхідні для відповідної реєстрації документи, передбачені ст. 27 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» та цим Порядком, що підтверджують право власності на нерухоме майно належного власника» [156].

Зазначимо, що питання щодо необхідності скасування запису про державну реєстрацію прав за попереднім власником у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно у випадку задоволення віндикаційного позову є доволі дискусійним як на теоретичному, так і на практичному рівнях.

Так, на думку О. П. Куцевич, задоволення віндикаційного позову повинне бути підставою для внесення нового запису до Державного реєстру речових прав на

нерухоме майно. При цьому попередній запис не повинен скасовуватися, адже він відображає юридичну реальність – вибуття нерухомого майна з володіння власника [106, с. 151].

Разом з тим, Пленум ВСУ у п. 10 постанови від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» роз'яснив, що «рішення суду про задоволення позову про повернення майна, переданого за недійсним правочином, чи витребування майна із чужого незаконного володіння є підставою для здійснення державної реєстрації права власності на майно, що підлягає державній реєстрації, за власником, а також скасування попередньої реєстрації» (ст. ст. 19, 27 Закону України від 01.07.2004 № 1952-IV (1952-15) «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень») [228].

Згідно з п. 9 ч. 1 ст. 27 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» державна реєстрація права власності та інших речових прав, крім державної реєстрації права власності на об'єкт незавершеного будівництва, проводиться на підставі судового рішення, що набрало законної сили, щодо набуття, зміни або припинення права власності та інших речових прав на нерухоме майно [213].

Аналізуючи актуальну практику Верховного Суду з даного питання, варто навести його позицію, викладену в постанові від 19.06.2019 у справі № 366/1133/17, відповідно до якої, «метою віндикаційного позову є забезпечення введення власника у володіння майном, якого він був незаконно позбавлений. У випадку позбавлення власника володіння нерухомим майном означене введення полягає у внесенні запису про державну реєстрацію за власником права власності на нерухоме майно (принцип реєстраційного підтвердження права володіння нерухомістю).

Однією з підстав державної реєстрації права власності на нерухоме майно є рішення суду, яке набрало законної сили, щодо права власності на це майно. Рішення суду про витребування нерухомого майна з чужого незаконного володіння є таким рішенням і передбачає внесення відповідного запису до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно. У разі задоволення позовної вимоги про витребування нерухомого майна з чужого незаконного володіння суд витребує таке

майно на користь позивача. Таке рішення суду є підставою для внесення до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно запису про державну реєстрацію за позивачем права власності на нерухоме майно, зареєстроване у цьому реєстрі за відповідачем» [167].

Схожа правова позиція викладена ВП ВС у постанові від 14.11.2018 у справі № 183/1617/16, де у п.п. 143-147 вказано, що «рішення суду про витребування нерухомого майна з чужого незаконного володіння є рішенням в розумінні п. 9 ч. 1 ст. 27 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» і передбачає внесення відповідного запису до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно. У разі задоволення позовної вимоги про витребування нерухомого майна з чужого незаконного володіння суд витребує таке майно на користь позивача, а не зобов'язує відповідача повернути це майно власникові. Таке рішення суду є підставою для внесення до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно запису про державну реєстрацію за позивачем права власності на нерухоме майно, зареєстроване у цьому реєстрі за відповідачем. Задоволення вимоги про витребування нерухомого майна з незаконного володіння особи, за якою воно зареєстроване на праві власності, відповідає речово-правовому характеру віндикаційного позову та призводить до ефективного захисту прав власника. У тих випадках, коли має бути застосована вимога про витребування майна з чужого незаконного володіння, вимога власника про визнання права власності чи інші його вимоги, спрямовані на уникнення застосування приписів статей 387 і 388 ЦК України, є неефективними. Власник з дотриманням вимог статей 387 і 388 ЦК України може витребувати належне йому майно від особи, яка є останнім його набувачем, незалежно від того, скільки разів це майно було відчужене до того, як воно потрапило у володіння останнього набувача. Для такого витребування оспорювання наступних рішень органів державної влади чи місцевого самоврядування, договорів, інших правочинів щодо спірного майна і документів, що посвідчують відповідне право, не є ефективним способом захисту права власника» [159].

Отже, такий спосіб захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад як відновлення становища, яке існувало до порушення, шляхом віндикації застосовують тоді, коли необхідно вилучити майно з володіння особи, яка незаконно, без відповідної правової підстави заволоділа ним (наприклад, викрадення майна), або коли правова підстава володіння згодом відпала (наприклад, скасування в подальшому рішення суду про визнання права власності на це майно).

Враховуючи вищевикладене, проаналізувавши норми чинного цивільного законодавства, наукову літературу та, беручи до уваги практику судів у даній категорії справ, зазначимо, що на нашу думку, було б доцільно застосовувати віндикацію як спосіб захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад, застосування якого судом буде підставою для здійснення державної реєстрації права власності на майно, що підлягає державній реєстрації, за власником (державою або територіальною громадою), а також підставою для скасування попередньої реєстрації (внесення запису про скасування державної реєстрації прав за попереднім власником).

2.4 Зміна та припинення правовідношення як способи захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів

За цивільним законодавством України зміна та припинення правовідношення є способами захисту цивільних прав та інтересів (п. п. 6, 7 ч. 2 ст. 16 ЦК України). Питання зміни та припинення цивільного правовідношення розглядалися та досліджувалися у працях С. О. Бородовського, Н. О. Весни, О. В. Дзери, М. М. Дякович, І. С. Канзафарової, В. М. Коссака, Н. С. Кузнецової, Р. А. Майданика, Н. М. Процьків, І. О. Ромащенко, Р. О. Стефанчука та інших, однак досі потребують уваги та наукового дослідження.

У даному підрозділі з'ясуємо зміну та припинення правовідношення, як пов'язані між собою способи захисту цивільних майнових прав та інтересів, на прикладі розірвання та зміни договорів, укладених за участю держави і територіальних громад.

Насамперед зазначимо, що за визначенням П. М. Рабіновича, «правове відношення – це передбачене юридичною нормою ідеологічне суспільне відношення, яке виражається у взаємних юридичних правах і обов'язках суб'єктів права» [232, с. 81].

Зобов'язальні правовідносини (договірні та недоговірні) регулюються ЦК України, зокрема книгою п'ятою. За приписами ст. 509 ЦК України зобов'язанням є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від вчинення певної дії (негативне зобов'язання), а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку. Зобов'язання виникають з підстав, встановлених ст. 11 цього Кодексу, найпоширенішою серед яких є правочин, зокрема договір.

На думку І. О. Ромащенко «зміна правовідношення полягає у зміні його суб'єкта, об'єкта чи змісту, а припинення правовідношення – у припиненні всіх прав та обов'язків сторін правовідношення. Крім того, додатковими критеріями відмежування зміни від припинення правовідношення у зобов'язаннях є предмет та спосіб виконання: якщо зміна є настільки суттєвою, що стосується предмета чи способу виконання зобов'язання, що невідворотно позначається на об'єкті та змісті такого правовідношення, то відповідно має місце припинення попереднього правовідношення та виникнення нового» [252, с. 66-67].

За загальним правилом, викладеним у ч. 1 ст. 651 ЦК України, зміна або розірвання договору допускається лише за згодою сторін, якщо інше не встановлено договором або законом. Аналогічна норма щодо господарських договорів міститься у ч. 1 ст. 180 Господарського кодексу України [44].

Однак, договір може бути змінено або розірвано за рішенням суду на вимогу однієї із сторін у разі істотного порушення договору другою стороною та в інших випадках, встановлених договором або законом.

Норми спеціальних законів також передбачають можливість зміни або розірвання договору судом на вимогу однієї із сторін. Наприклад, у ч. 1 ст. 32 Закону України «Про оренду землі» [220] вказано, що «на вимогу однієї із сторін

договір оренди землі може бути достроково розірваний за рішенням суду в разі невиконання сторонами обов'язків, передбачених ст. ст. 24 і 25 цього Закону та умовами договору, в разі випадкового знищення чи пошкодження об'єкта оренди, яке істотно перешкоджає передбаченому договором використанню земельної ділянки, а також на підставах, визначених Земельним кодексом України та іншими законами України».

Подібне положення міститься у ч. 3 ст. 26 Закону України «Про оренду державного та комунального майна» [219], де визначено, що «на вимогу однієї із сторін договір оренди може бути достроково розірвано за рішенням суду у разі невиконання сторонами своїх зобов'язань та з інших підстав, передбачених законодавчими актами України».

Як приклад дострокового розірвання договору судом на підставі його істотного порушення однією із сторін, пропонуємо розглянути таку справу.

У листопаді 2016 року Красноармійська місцева прокуратура Донецької області, діючи в інтересах держави в особі Красноармійської районної державної адміністрації Донецької області (далі – позивач), звернулася до суду з позовом до ОСОБА_1 (далі – відповідач) про розірвання договору оренди землі та зобов'язання вчинити дії.

Позов обґрунтовано тим, що прокуратурою в ході вивчення стану додержання вимог земельного законодавства встановлено, що 31.05.2016 між позивачем та відповідачем укладено договір оренди землі для ведення товарного сільськогосподарського виробництва терміном на 14 років загальною площею 70 га сільськогосподарських угідь (багаторічних насаджень). Відповідач під час використання спірної земельної ділянки порушив умови договору та використовує її не за цільовим призначенням (видом використанням) з відступленням від проєкту землеустрою земельної ділянки, а саме замість вирощування багаторічних насаджень переробив земельну ділянку під рілля та засіяв сільськогосподарськими культурами – пшеницею. Отже, відповідач істотно порушив умови договору оренди землі, що є підставою для його розірвання.

Рішенням Красноармійського міськрайонного суду Донецької області від 13.02.2017, залишеним без змін ухвалою Апеляційного суду Донецької області від 17.05.2017, позовні вимоги задоволено. Розірвано договір оренди землі та зобов'язано відповідача повернути державі в особі Красноармійської районної державної адміністрації Донецької області спірну земельну ділянку.

Рішення судів мотивовано тим, що відповідач у порушення вимог ст. 19 Земельного кодексу України та умов договору оренди землі змінив цільове призначення переданої йому земельної ділянки, що відповідно до п. 37 договору, ст. 141 Земельного кодексу України та ст. 651 ЦК України є підставою для його розірвання за рішенням суду.

Верховний Суд, переглядаючи вищевказані судові рішення в касаційному порядку, зазначив, що суди попередніх інстанцій обґрунтовано виходили з наявності підстав для розірвання укладеного договору оренди через порушення відповідачем ст. ст. 25, 32 Закону України «Про оренду землі», що призвело до порушення режиму використання земельної ділянки, у тому числі забур'янення і залісення її частини [168].

Отже, лише істотне порушення умов договору може бути підставою для його зміни чи розірвання на вимогу однієї сторони. Далі законодавець передбачив, що істотним є таке порушення стороною договору, коли внаслідок завданої цим шкоди друга сторона значною мірою позбавляється того, на що вона розраховувала при укладенні договору (ч. 2 ст. 651 ЦК України).

Згідно з правовим висновком ВСУ, викладеним у постанові від 18.09.2013 у справі № 6-75цс13, «оцінка порушення договору як істотного здійснюється судом згідно з критеріями, які встановлені вказаною нормою. Вирішуючи питання про оцінку істотності порушення стороною договору, суди повинні встановити не лише наявність істотного порушення договору, але й наявність шкоди, завданої цим порушенням другою стороною, яка може бути виражена у вигляді реальних збитків та (або) упущеної вигоди; її розмір, який не дозволяє потерпілій стороні отримати очікуване під час укладення договору, а також установити, чи є дійсно істотною

різниця між тим, на що має право розраховувати сторона, укладаючи договір, і тим, що в дійсності вона змогла отримати» [183].

У доктрині цивільного права склалося дещо ширше розуміння істотності порушення умов договору. Наприклад Л. В. Макарчук пише, що «при оцінці істотності порушення необхідно приймати до уваги два взаємопов'язаних чинники. По-перше, необхідно виділити чинник значимості самого порушення, який указує, наскільки серйозно були порушені договірні зобов'язання. По-друге, слід приймати до уваги чинник значимості негативних наслідків даного порушення для кредитора (наявність шкоди, неможливість досягнути певного результату, втрата інтересу у виконанні договору тощо). Тільки з урахуванням обох чинників можливо говорити про істотність порушення і допустимість розірвання договору. Суд повинен оцінювати істотність порушення, порівнюючи обидва чинники і знаходячи справедливий баланс. При цьому, якщо хоча б один з двох цих чинників яскраво виражений позитивним чином – заподіяні значні наслідки або саме порушення мало значний характер, то розірвання юридично виправдане, навіть якщо другий чинник виражений недостатньо» [112, с. 203].

На думку С. О. Бородовського, «зміст істотності порушення договору повинен бути поставлений у залежність від терміну «позбавлення в значній мірі». У кожному конкретному випадку суд повинен встановити мету договору і те, що в дійсності сторона отримала. Тобто, визначальним для визначення істотності заподіяної шкоди є мета, з якою сторона уклала цей договір» [24, с. 161].

Слушною видається позиція науковців, які вважають, що визначаючи те чи інше порушення істотним, а отже таким, що дає право вимагати розірвання договору, суд повинен з'ясувати «чи є дійсно істотною різниця між тим, на що вправі була розраховувати сторона при укладенні договору, і тим, що в дійсності змогла отримати» [26, с. 351]. Тому важливо встановити, беручи до уваги правила тлумачення договору, які конкретно цілі ставила перед собою сторона у момент укладення договору і наскільки дії або бездіяльність боржника розходяться з цими цілями [269, с. 72]. Серйозність порушення повинна визначатися не шкодою, а її

співвідношенням з тим, чого могла очікувати від виконання сторона [231, с. 58; 129, с. 496].

Слід зазначити, що в законодавстві іноземних держав підставою для зміни чи розірвання договору також є істотне порушення його умов однією із сторін.

Так, вказівку на істотне порушення договору як на підставу для припинення дії договору знаходимо у Віденській конвенції про право міжнародних договорів [35]. Стаття 60 цієї Конвенції визначає, що «істотне порушення договору полягає у такій відмові від договору, яка не допускається Конвенцією, або у порушенні положення, яке має істотне значення для здійснення об'єкта і цілей договору. Акцентується увага на необхідності дотримання вимог нормативного акта, що стосуються порядку виконання договірних зобов'язань. Тобто у випадку, якщо сторона припинила здійснення договору, але в межах правил Конвенції, такі дії не будуть визнані істотним порушенням зобов'язання. Крім цього, стаття містить пряму вказівку на необхідність визначення об'єкту та цілі договору, а також необхідних та важливих елементів для їх здійснення» [33, с. 76].

Як пише Н. О. Весна, «істотне порушення договору як підстава для його розірвання міститься і в законодавчих актах багатьох зарубіжних країн. Проте варто зауважити, що деякі держави відмовились від такого поняття у своїх нормативних актах» [33, с. 76-77]. Так, Цивільний кодекс Франції не містить критеріїв, якими слід керуватися при прийнятті рішення про розірвання договору. Така ситуація вказує на те, що суд на власний розсуд приймає рішення про те, чи порушення було досить істотним для того, щоб розірвати договірні відносини [330, с. 260]. При розгляді питання про розірвання договору суд може взяти до уваги разом з іншими фактами і такі обставини, як відсутність вини та наявність форс-мажорних обставин [331, с. 348].

На відміну від французького, Цивільний кодекс Італії вже включає істотне порушення договору як підставу для розірвання останнього. Крім цього, при визначенні істотності порушення враховується як об'єктивний (характер порушення), так і суб'єктивний (вплив порушення на ступінь заінтересованості кредитора в збереженні порушеного договору) фактори [328, с. 409].

На противагу континентальній системі права, судова система Англії виробила певні критерії, які допомагають віднести конкретне порушення до категорії істотного. До обставин, які можуть вказувати на істотне порушення, належать:

- 2) відсутність розумних причин для порушення;
- 3) неадекватність збитків як способу захисту прав кредитора;
- 4) невизначеність в подальшому виконанні;
- 5) мізерність виконаного в порівнянні з обсягом зобов'язань боржника;
- 6) відвертий та грубий характер порушення та інші обставини [335, с. 770].

Водночас практика показує, що англійські суди можуть відмовити у визнанні порушення істотним та розірванні договору, якщо:

- в результаті розірвання договору відбудеться безпідставне збагачення кредитора;
- розірвання договору спричинить значні збитки або витрати боржника, які будуть не співрозмірними з незручностями кредитора, що виникли в результаті порушення договору;
- кредитор намагається розірвати зобов'язання не по причині грубого порушення договору боржником, а для того, щоб використати незначне порушення як привід позбавитися від договору, що став не вигідним з незалежних від порушення причин [334, с. 357].

В англійському праві відсутність вини або наявність форс-мажорних обставин не впливає на можливість розірвання договірної зобов'язання. Однак, такі фактори можуть враховуватися при визначенні істотності порушення зобов'язання та наявності підстав для його розірвання [332, с. 348].

У цивільному законодавстві Російської Федерації також передбачено істотне порушення договору як підстава для його зміни або розірвання. Так, ч. 2 ст. 450 Цивільного кодексу Російської Федерації визначає, що істотним є порушення договору однією зі сторін, яке спричиняє іншій стороні такі збитки, що вона в значній мірі позбавляється того, на що могла розраховувати при укладенні договору [296].

Важливе місце в регулюванні міжнародних договірних зобов'язань займають Принципи міжнародних комерційних договорів від 01.01.1994 (далі – Принципи УНІДРУА¹) [205], які встановлюють загальні норми для міжнародних комерційних договорів та підлягають застосуванню в разі, якщо сторони погодилися, що їх договір буде регулюватися цими Принципами. Відповідно до ч. 2 ст. 7.3.1 Принципів УНІДРУА при визначенні, чи є невиконання зобов'язання істотним, слід враховувати, зокрема:

- чи в значній мірі невиконання позбавляє потерпілу сторону того, чого вона вправі була очікувати згідно з договором, крім випадків, коли інша сторона не передбачала і не могла розумно передбачити такий результат;
- чи має принциповий характер з точки зору договору суворе дотримання невиконаного зобов'язання;
- чи є невиконання умисним або вчинено через грубу недбалість;
- чи дає невиконання стороні підстави вважати, що вона не може розраховувати на виконання договору іншою стороною у майбутньому;
- чи понесе сторона, яка не виконала зобов'язання, неспіврозмірні втрати у випадку припинення договору.

Таким чином, цивільне законодавство України та зарубіжних країн передбачає можливість зміни та розірвання договору за взаємною згодою або за рішення суду на вимогу однієї із сторін договору. Разом з тим, змінюючи або розриваючи договір на вимогу однієї із сторін, суд у кожному конкретному випадку перевіряє наявність істотного порушення умов договору; шкоди, завданої цим порушенням; її розмір; а також установлює, чи дійсно сторона договору розраховувала на значно більше, ніж отримала у зв'язку з таким порушенням.

Водночас, аналіз цивільного законодавства зарубіжних країн дає підстави стверджувати, що іноземні суди, змінюючи або розриваючи договір, повинні

¹ УНІДРУА (ЮНІДРУА, UNIDROIT — з франц. Institut international pour l'unification du droit privé) — міжнародний інститут з уніфікації приватного права, це міжнародна незалежна міждержавна організація, утворена 1926 р. згідно з двостороннім договором між Радою Ліги Націй та урядом Італії. Основною метою Міжнародного інституту уніфікації приватного права є дослідження шляхів і способів гармонізації приватного права окремих держав і створення умов для поступового прийняття різними державами уніфікованих норм приватного права. Україна приєдналась до конвенції 11 січня 2006 року (Юридична енциклопедія : [в 6-ти т.] / ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.] — К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2001. — Т. 3 : К — М. — 792 с.)

враховувати інтереси як кредитора, так і боржника, забезпечуючи справедливий баланс між сторонами, керуючись при цьому принципами законності та розумності.

Враховуючи те, що чинне цивільне законодавство України не містить подібних положень, а судова практика свідчить про неоднакове застосування судами норм зобов'язального права, пропонуємо закріпити у ЦК України положення про те, що змінюючи або розриваючи договір, укладений за участю держави або територіальної громади, суд повинен урахувати інтереси як кредитора, так і боржника, забезпечуючи справедливий баланс між сторонами, керуючись принципами законності та розумності.

Іншою підставою для зміни або розірвання договору, що передбачена основним актом цивільного законодавства України, є істотна зміна обставин, якими сторони керувалися при укладенні договору. Зміна обставин є істотною, якщо вони змінилися настільки, що, якби сторони могли це передбачити, вони не уклали б договір або уклали б його на інших умовах (ч. 1 ст. 652 ЦК України).

Зміна договору у зв'язку з істотною зміною обставин допускається за рішенням суду у виняткових випадках, коли розірвання договору суперечить суспільним інтересам або потягне для сторін шкоду, яка значно перевищує затрати, необхідні для виконання договору на умовах, змінених судом (ч. 4 ст. 652 ЦК України).

У випадку істотної зміни обставин законодавчо визначеними умовами, за яких договір може бути розірваний судом на вимогу заінтересованої особи, є одночасно такі:

- 1) в момент укладення договору сторони виходили з того, що така зміна обставин не настане;
- 2) зміна обставин зумовлена причинами, які заінтересована сторона не могла усунути після їх виникнення при всій турботливості та обачності, які від неї вимагалися;
- 3) виконання договору порушило б співвідношення майнових інтересів сторін і позбавило б заінтересовану сторону того, на що вона розраховувала при укладенні договору;

4) із суті договору або звичаїв ділового обороту не впливає, що ризик зміни обставин несе заінтересована сторона (ч. 2 ст. 652 ЦК України). Вказаний перелік є вичерпний.

Зазначимо, що словосполучення «істотна зміна обставин» є оціночним і тлумачиться науковцями та правозастосовними органами по-різному.

При детальному вивченні норм цивільного законодавства стає зрозумілим той факт, що ЦК України не містить дефініції «істотна зміна обставин», а лише містить характеризуючі ознаки цього поняття. Основною ознакою ст. 652 ЦК України стало те, що зміна обставин, якими керувалися сторони при укладенні договору, настала поза їх волею, тобто не залежать від волі суб'єктів [245, с. 105].

У вищезгаданих Принципах УНІДРУА «істотна зміна обставин» іменується як «ускладнення», «утруднення» та регламентована розділом 2 глави 6. Так, якщо виконання договору стає більш обтяжливим для однієї зі сторін, ця сторона попри те зобов'язана виконати свої зобов'язання з дотриманням наступних положень про «ускладнення».

Далі зазначається, що «ускладненням» вважається випадок, коли виникають події, які істотно змінюють рівновагу договірних зобов'язань у зв'язку зі зростанням для сторони вартості виконання, або зменшенням цінності отриманого стороною виконання, і, крім того,

а) події виникають або стають відомі потерпілій стороні після укладення договору;

б) події не могли бути розумно враховані потерпілою стороною при укладенні договору;

с) події знаходяться поза контролем потерпілої сторони; і

д) ризик виникнення цих подій не був прийнятий на себе потерпілою стороною [154].

У спеціальній юридичній літературі виділяють такі ознаки істотності зміни обставин, якими сторони керувалися при укладенні договору: 1) непередбачуваність виникнення таких обставин у момент укладення договору (об'єктивна ознака); 2)

тривалість обумовлених обставин (темпоральна ознака); 3) невідворотність; 4) відсутність вини сторін договору щодо їх виникнення (суб'єктивна ознака) [5, с. 46].

Крім цього, на думку І. С. Канзафарової «необхідно враховувати, що: 1) істотна зміна обставин повинна статися не внаслідок поведінки контрагентів договору, а бути результатом певної дії ззовні, тобто відбувається зміна певних обставин, які є зовнішніми відносно правового зв'язку, що існує між контрагентами даного договору; 2) застосування ст. 652 ЦК України не пов'язане з порушенням договору іншою стороною, дана стаття може застосовуватись лише у тому разі, коли сторона отримує належне виконання за договором.

Істотну зміну обставин необхідно відрізнити від непереборної сили: перша не виключає можливість виконання договірної зобов'язання, а робить це виконання не вигідним для сторони договору, остання ж тягне за собою неможливість виконання зобов'язання» [83, с. 321].

У судовій практиці також наголошується, що для розірвання договору в разі істотної зміни обставин необхідна наявність усіх умов, встановлених ч. 2 ст. 652 ЦК України [166; 169]. При цьому, істотна зміна обставин повинна ускладнити виконання зобов'язань настільки, що це призведе до неможливості його виконання у зв'язку з такими обставинами. Під зміною обставин розуміються ускладнення, що пов'язані з дійсними перешкодами виконання такого зобов'язання [191].

Разом з тим, як слушно зазначають науковці, одночасне виникнення всіх умов, передбачених ч. 2 ст. 652 ЦК України, на практиці досить складно уявити [98, с. 36], а отже важко простежити дію цієї норми щодо істотності зміни обставин за відсутності достатньої судової практики вирішення справ з приводу зміни договорів за даною підставою [154, с. 34].

З урахуванням вищевикладеного та беручи до уваги системний аналіз норм договірної права, можемо констатувати, що в ст. 651 ЦК України йдеться про загальні підстави (випадки, способи) зміни або розірвання договору, як-от: за згодою сторін; у разі істотного порушення умов договору; у разі односторонньої відмови від договору, якщо це передбачено самим договором або законом; в інших випадках, встановлених договором або законом.

Водночас, у ст. 652 ЦК України передбачено спеціальну, виняткову підставу для зміни або розірвання договору – у зв'язку з істотною зміною обставини, якими сторони керувалися при укладенні договору.

Якщо застосовувати загальнонаукові та спеціальні методи пізнання, зокрема діалектичний метод, метод синтезу та аналізу, можна зробити висновок, що назва ст. 651 ЦК України вимагає законодавчого уточнення. Відповідно, пропонуємо назву статті доповнити на початку словом «Загальні...», та викласти її в наступній редакції: «Загальні підстави зміни або розірвання договору». Відтак, стане зрозуміло, що спершу у ст. 651 ЦК України йдеться про загальні підстави (випадки) зміни або розірвання договору, а в ст. 652 ЦК України – про спеціальну.

2.5 Визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб

Конституція України гарантує кожному право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб (ст. 55) [94].

Серед способів захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад за цивільним законодавством України важливе місце займає визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб. Вказаний спосіб захисту знайшов своє відображення у п. 10 ч. 2 ст. 16 ЦК України. Водночас захист права власності шляхом визнання незаконним та скасування правового акта органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування передбачено у ст. 393 ЦК України.

Так, правовий акт органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, який не відповідає законіві і порушує права власника, за позовом власника майна визнається судом незаконним та скасовується (ст. 393 ЦК України).

В контексті нашого дослідження цікавим видається питання захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад шляхом визнання незаконним та скасування правового акта органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування.

Насамперед зазначимо, що дискусійним у теорії цивільного права та у правозастосовній діяльності є питання стосовно можливості органу місцевого самоврядування скасовувати свої раніше прийняті рішення та вносити до них зміни з будь-якого питання, що є компетенцією органу місцевого самоврядування, чи необхідно звертатися лише до суду.

Наприклад А. В. Куцин вважає, що законодавством визначено визнання незаконними нормативних рішень органів місцевого самоврядування виключно в судовому порядку. Водночас обсяг повноважень органів місцевого самоврядування, визначений Конституцією України та законами України, усталена судова практика свідчать про те, що орган місцевого самоврядування може самостійно скасувати власне рішення з мотивів його невідповідності Конституції України та законам України. Дана обставина, на думку А. В. Куцина, повинна бути врахована суддями при вирішенні спорів про відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями органів місцевого самоврядування [107, с. 14-15].

Разом з тим, Конституційний Суд України у рішенні від 16.04.2009 у справі № 1-9/2009 за конституційним поданням Харківської міської ради щодо офіційного тлумачення положень частини другої статті 19, статті 144 Конституції України, статті 25, частини чотирнадцятої статті 46, частин першої, десятої статті 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» (справа про скасування актів органів місцевого самоврядування) роз'яснив, що «зі змісту частини другої статті 144 Конституції України та частини десятої статті 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» вбачається, що рішення органів місцевого

самоврядування та їх посадових осіб з мотивів невідповідності Конституції або законам України визнаються незаконними з ініціативи заінтересованих осіб судом загальної юрисдикції, тобто в судовому порядку. Однак, як вважає КС України, це не позбавляє орган місцевого самоврядування права за власною ініціативою або ініціативою інших заінтересованих осіб змінити чи скасувати прийнятий ним правовий акт (у тому числі і з мотивів невідповідності Конституції чи законам України)» [242].

При цьому, далі КС України зазначив, що «органи місцевого самоврядування не можуть скасовувати свої попередні рішення, вносити до них зміни, якщо відповідно до приписів цих рішень виникли правовідносини, пов'язані з реалізацією певних суб'єктивних прав та охоронюваних законом інтересів, і суб'єкти цих правовідносин заперечують проти їх зміни чи припинення. Це є «гарантією стабільності суспільних відносин» між органами місцевого самоврядування і громадянами, породжуючи у громадян впевненість у тому, що їхнє існуюче становище не буде погіршене прийняттям більш пізнього рішення. Ненормативні правові акти органу місцевого самоврядування є актами одноразового застосування, вичерпують свою дію фактом їхнього виконання, тому вони не можуть бути скасовані чи змінені органом місцевого самоврядування після їх виконання» [242].

Проаналізувавши приписи чинного цивільного законодавства, правові позиції вчених та судів, приходимо до висновку, що визнати незаконним та скасувати свій власний правовий акт орган місцевого самоврядування самостійно може, але лише у разі, якщо внаслідок прийняття такого акта не виникли правовідносини, пов'язані з реалізацією певних суб'єктивних прав та охоронюваних законом інтересів, і суб'єкти цих правовідносин не заперечують проти їх зміни чи припинення.

Тобто, нормативно-правові акти, які розраховані на широке коло осіб та застосовуються неодноразово можуть бути визнані незаконними та скасовані органом місцевого самоврядування або судом (наприклад, рішення органу місцевого самоврядування про затвердження статуту територіальної громади, або регламенту міської ради). А ненормативні правові акти (індивідуальні), які передбачають

конкретні приписи, звернені до окремого суб'єкта чи юридичної особи, можуть бути визнані незаконними та скасовані лише судом (наприклад, рішення органу місцевого самоврядування про надання дозволу на виготовлення проєкту землеустрою щодо відведення земельної ділянки певній особі).

Позивачем у цій категорії справ може виступати як сама держава і територіальна громада, від імені яких за спеціальним дорученням можуть виступати фізичні та юридичні особи, органи державної влади та органи місцевого самоврядування (ст. 173 ЦК України), так і прокурор, який здійснює конституційну функцію представництва інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом (ст. 131-1 Конституції України).

Науковець І. О. Дзера зауважує, що характерною особливістю позову про визнання незаконним правового акта, що порушує право власності, є особливий склад осіб, що виступають відповідачами. Відповідно до ст. 393 ЦК України, ними можуть бути органи державної влади, органи влади Автономної Республіки Крим або органи місцевого самоврядування [63, с. 661].

На думку О. Б. Гнатів, «у нормативно-правових актах, що діють сьогодні в Україні та в судовій практиці спостерігається певна термінологічна невизначеність у назвах суб'єктів відповідальності. Вони називаються «державними органами», «органами державної влади», «органами влади і управління» тощо. Зокрема такі неточності спостерігаються в Конституції України, ЦК України та ГК України, Законах України «Про зовнішньоекономічну діяльність», «Про інвестиційну діяльність», «Про режим іноземного інвестування». У юридичній літературі також відсутня єдність у термінології, зокрема суб'єкти відповідальності називаються або органами публічної влади, або органами влади і управління, або державними органами. При цьому, науковці наводять досить ґрунтовні аргументації на користь використання того чи іншого терміна і наполягають на важливості вживання саме його» [41, с. 44].

Водночас, І. В. Болокан стверджує, «більш прийнятним і зручним для використання є термін «орган державної влади» як поняття, що включає в себе всіх посадових осіб будь-яких владних органів, та термін «орган місцевого

самоврядування». Таке узагальнення дозволить уникнути плутанини у вирішенні питання щодо суб'єктів відповідальності. На користь цього рішення свідчить і те, що така термінологія застосовується в таких важливих законодавчих актах, як Конституція, ЦК України та ГК України» [20, с. 134].

Разом з тим, на нашу думку, зважаючи на приписи ст. 55 Конституції України, згідно з якими кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, належними відповідачами у даній категорії справ можуть бути як органи державної влади, органи місцевого самоврядування, так і їхні посадові і службові особи.

Аналізуючи норми ст. ст. 15, 16, 21, 393 ЦК України зазначимо, що законодавець передбачив дві умови для можливості застосування судом досліджуваного способу захисту – визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб. По-перше, суд може визнати незаконним та скасувати правовий акт лише, якщо він суперечить актам цивільного законодавства, а по-друге, якщо такий акт порушує цивільні права або інтереси особи, зокрема власника майна.

За приписами ЦК України під актами цивільного законодавства України слід розуміти Конституцію, ЦК, закони України, акти Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, а також нормативно-правові акти інших органів державної влади України, органів влади Автономної Республіки Крим (ст. 4 ЦК України).

Отже, суд може визнати незаконним та скасувати правовий акт, якщо він суперечить не лише закону, але й підзаконному нормативно-правовому акту вищої юридичної сили.

З приводу другої умови для застосування досліджуваного способу захисту цивільних прав та інтересів, зазначимо, що з урахуванням норм ст. 15 ЦК України, ст. 4 ЦПК України, правом на звернення до суду за захистом наділені: особа в разі порушення, невизнання або оспорювання саме її прав, свобод чи інтересів; органи і

особи, яким надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб або державні та суспільні інтереси.

Вказане підтверджується правовою позицією, висловленою ВСУ в постанові від 24.05.2017 у справі № 752/13578/13-ц, відповідно до якої, «правом на звернення до суду за захистом наділена особа в разі порушення, невизнання або оспорювання саме її прав, свобод чи інтересів, а також у разі звернення до суду органів і осіб, уповноважених захищати права, свободи та інтереси інших осіб або державні та суспільні інтереси. Суд повинен установити, чи були порушені, не визнані або оспорені права, свободи чи інтереси цих осіб, і залежно від установленого вирішити питання про задоволення позовних вимог або відмову в їх задоволенні» [186].

Проаналізувавши судову практику України, можемо констатувати, що позовна вимога про визнання незаконним та скасування правового акта, який не відповідає законові і порушує право власності, часто поєднується з позовною вимогою про відновлення становища, яке існувало до порушення права власності, та/або відшкодування майнової та моральної шкоди.

Наприклад, визнавши незаконним та скасувавши правовий акт органу державної влади або місцевого самоврядування, власник набуває право витребувати земельну ділянку із чужого незаконного володіння. Право власника на пред'явлення вищевказаних позовних вимог передбачено ч. 2 ст. 393 ЦК України: власник майна, права якого порушені внаслідок видання правового акта органом державної влади, органом влади Автономної Республіки Крим або органом місцевого самоврядування, має право вимагати відновлення того становища, яке існувало до видання цього акта, а у разі неможливості відновлення попереднього становища – на відшкодування майнової та моральної шкоди.

Яскравим прикладом скасування судом в інтересах територіальної громади рішення органу місцевого самоврядування, як незаконного, може бути цивільна справа № 442/730/17, судові рішення в якій проаналізуємо детальніше.

Так, у січні 2017 року заступник керівника Дрогобицької місцевої прокуратури Львівської області звернувся до суду з позовом, у якому просив визнати незаконним та скасувати рішення Летнянської сільської ради від 07.12.2015

№ 23 «Про затвердження проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки та надання її у власність ОСОБА_3», повернути земельну ділянку у власність територіальної громади с. Летня. Свої вимоги прокурор обґрунтовував тим, що вказаним рішенням ОСОБА_3 затверджено проект землеустрою щодо відведення земельної ділянки та передано у власність земельну ділянку. ОСОБА_3 є сином ОСОБА_4, депутата Летнянської сільської ради. ОСОБА_4 всупереч вимог ст. 28 Закону України «Про запобігання корупції» під час засідання Летнянської сільської ради не повідомила колегіальний орган про наявність у неї реального конфлікту інтересів при розгляді та прийнятті вказаного рішення. Прокурор зазначив, що ОСОБА_4 порушила вимоги ч.ч. 1, 2 ст. 172-7 КУпАП та постановою Дрогобицького міськрайонного суду від 23.06.2016, яка набрала законної сили, її визнано винною у скоєнні вказаного адміністративного правопорушення.

Рішенням Дрогобицького міськрайонного суду від 26.05.2017, залишеним без змін ухвалою Апеляційного суду Львівської області від 14.09.2017, у задоволенні позову відмовлено. Рішення судів мотивовані тим, що прийняття рішення Летнянської сільської ради в умовах наявності у депутата сільської ради реального конфлікту інтересів не є підставою для автоматичного визнання його протиправним та скасування.

Водночас, перевіривши наведені в касаційній скарзі доводи та матеріали справи, Велика Палата Верховного Суду наголосила, що акти органів та посадових осіб місцевого самоврядування з мотивів їхньої невідповідності Конституції або законам України визнаються незаконними в судовому порядку (ч. 10 ст. 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»). Для встановлення порушення процедури прийняття рішення, визначальним є сам факт участі депутата у голосуванні за наявності конфлікту інтересів (незалежно потенційного чи реального). Прийняте в умовах реального конфлікту інтересів у одного з депутатів рішення органу місцевого самоврядування компрометує, спалює таке рішення, та, як наслідок, нівелює довіру суспільства до органів місцевого самоврядування в цілому. ВП ВС вказала, що рішення Летнянської сільської ради прийняте з

порушенням ч. 2 ст. 35, ст. 67 Закону України «Про запобігання корупції», ст. 59-1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», є незаконним.

Враховуючи, що рішення Летнянської сільської ради є незаконним, відтак ОСОБА_3 безпідставно набув у власність спірну земельну ділянку, а тому вказана земельна ділянка підлягає поверненню у власність територіальної громади с. Летня Дрогобицького району Львівської області.

Постановою ВП ВС від 20.03.2019 касаційну скаргу прокурора задоволено, рішення судів першої та апеляційної інстанцій скасовано та ухвалено нове рішення про задоволення позову. Визнано незаконним та скасовано рішення Летнянської сільської ради, земельну ділянку повернуто у власність територіальної громади с. Летня Дрогобицького району Львівської області [160].

Отже, в наведеному прикладі індивідуальний правовий акт органу місцевого самоврядування був визнаний судом незаконним та скасований, оскільки він суперечив закону та порушував майнові права та інтереси територіальної громади як власника земельної ділянки.

Як правило, держава і територіальні громади, як учасники цивільних правовідносин, захищають свої майнові права та інтереси у порядку, встановленому законом. Проте, в сучасних умовах трапляються випадки, коли, здійснюючи захист своїх майнових прав та інтересів, держава і територіальні громади навпаки, необґрунтовано втручаються у суб'єктивні права, зокрема, право власності, фізичних та юридичних осіб [145, с. 213]. Вказане підтверджується численною судовою практикою, наприклад у справах № 635/7415/14-ц [178], № 486/1383/13-ц [177], № 804/16494/13-а [185], що в свою чергу зумовлює в подальшому визнання незаконними рішень, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб.

Відтак, питання правомірності втручання держави під час захисту своїх майнових прав та інтересів у право приватної власності, а також визначення критеріїв, згідно з якими, таке втручання буде вважатися правомірним, є

надзвичайно актуальним в умовах сьогодення, а тому потребує окремої уваги у нашому науковому дослідженні.

Однією із загальних засад цивільного законодавства України є неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом. У ст. 41 Конституції України зазначено, що ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним. Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом [94].

Зазначимо, що імперативною нормою ЦК України встановлено, що держава не втручається у здійснення власником права власності. Діяльність власника може бути обмежена чи припинена або власника може бути зобов'язано допустити до користування його майном інших осіб лише у випадках і в порядку, встановлених законом (ч. ч. 6, 7 ст. 319 ЦК України) [297].

Для визначення критеріїв правомірного втручання держави і територіальних громад у право власності особи, проаналізуємо чинне цивільне законодавство України та практику Європейського суду з прав людини.

Статтею 19 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, яка ратифікована Верховною Радою України прийняттям Закону України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів N 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» [224] передбачено, що для забезпечення дотримання Високими Договірними Сторонами їхніх зобов'язань за Конвенцією та протоколами до неї створюється Європейський суд з прав людини [93] (далі – ЄСПЛ).

Статтею 346 ЦК України передбачено підстави припинення права власності. При цьому, держава може втручатися у право власності особи, зокрема у таких

випадках: «припинення права власності на майно, яке за законом не може належати цій особі; викупу пам'яток культурної спадщини; примусового відчуження земельних ділянок приватної власності, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, з мотивів суспільної необхідності відповідно до закону; реквізиції та конфіскації».

Особливої уваги заслуговують в контексті нашого дослідження такі випадки втручання держави у право власності особи як реквізиція та конфіскація. Зміст понять «реквізиція» та «конфіскація» розкривається у статтях 353 та 354 ЦК України. Так, у разі стихійного лиха, аварії, епідемії, епізоотії та за інших надзвичайних обставин, з метою суспільної необхідності майно може бути примусово відчужене у власника на підставі та в порядку, встановлених законом, за умови попереднього і повного відшкодування його вартості (реквізиція). В умовах воєнного або надзвичайного стану майно може бути примусово відчужене у власника з наступним повним відшкодуванням його вартості.

У юридичній енциклопедії термін «реквізиція» визначено як примусове вилучення державою майна у власника в суспільних інтересах з попередньою або наступною виплатою йому вартості цього майна [318, с. 280].

Автори коментаря Цивільного кодексу України за редакцією В. М. Коссака звертають увагу на те, що «реквізиція як примусове позбавлення права власності має певні особливості: 1) вона може бути застосована тільки за надзвичайних обставин (стихійного лиха, аварії, епідемії, епізоотії тощо); 2) реквізиція застосовується не як санкція за неправомірні дії власника, а як необхідний захід для рятування інтересів інших осіб, усунення загальної небезпеки тощо; 3) при реквізиції рішення про примусове вилучення майна приймають відповідні органи, а не суд, враховуючи необхідність швидкого реагування в умовах надзвичайних обставин; 4) коментована стаття не передбачає попереднього повного відшкодування збитків власнику» [133, с. 310].

До особи може бути застосовано позбавлення права власності на майно за рішенням суду як санкція за вчинення правопорушення (конфіскація) у випадках,

встановлених законом. Конфісковане майно переходить у власність держави безоплатно. Обсяг та порядок конфіскації майна встановлюються законом.

Конфіскацією ж майна є примусове безоплатне вилучення у власність держави усього або частини майна, яке є особистою власністю громадянина [317, с. 334]. Тобто конфіскація майна застосовується лише за рішенням суду, що прямо передбачено також у ст. 41 Конституції України.

Слід зазначити, що на сучасне регулювання цивільних відносин великий вплив має судова практика ЄСПЛ. За змістом ст. 9 Конституції України та ст. 10 ЦК України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Якщо у чинному міжнародному договорі України, укладеному у встановленому законом порядку, містяться інші правила, ніж ті, що встановлені відповідним актом цивільного законодавства, застосовуються правила відповідного міжнародного договору України.

Частиною 5 ст. 8 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) передбачено, що у разі невідповідності закону України міжнародному договору, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, суд застосовує міжнародний договір [305].

Практика (рішення) ЄСПЛ згідно зі ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», застосовується українськими судами як джерело права [209].

ЄСПЛ сформулював свою позицію щодо випадків, коли втручання у право власності особи є виправданим. Предметом безпосереднього регулювання статті 1 Першого протоколу є втручання держави у право на мирне володіння майном, зокрема, й позбавлення особи права власності на майно шляхом його витребування на користь держави.

Так, відповідно до статті 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Перший протокол, Конвенція) кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах,

передбачених законом і загальними принципами міжнародного права. Проте попередні положення жодним чином не обмежують право держави вводити в дію такі закони, які вона вважає за необхідне, щоб здійснювати контроль за користуванням майном відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів.

При цьому, розуміння змісту норм Конвенції та Першого протоколу, їх практичне застосування відбувається через практику (рішення) ЄСПЛ. Відповідно до усталеної практики ЄСПЛ (зокрема, рішення від 23 вересня 1982 року в справі «Спорронг і Льоннрот проти Швеції», рішення від 21 лютого 1986 року в справі «Джеймс та інші проти Сполученого Королівства»), положення статті 1 Першого протоколу містить такі правила: перше правило має загальний характер і проголошує принцип мирного володіння майном; друге – стосується позбавлення майна і визначає певні умови для визнання правомірним втручання у право на мирне володіння майном; третє – визнає за державами право контролювати використання майна за наявності певних умов для цього. Зазначені правила не застосовуються окремо, вони мають тлумачитися у світлі загального принципу першого правила, але друге та третє правило стосуються трьох найважливіших суверенних повноважень держави: права вилучати власність у суспільних інтересах, регулювати використання власності та встановлювати систему оподаткування [247, с. 8-9].

У практиці ЄСПЛ (рішення у справах «Спорронг і Льоннрот проти Швеції» від 23 вересня 1982 року, «Джеймс та інші проти Сполученого Королівства» від 21 лютого 1986 року, «Щокін проти України» від 14 жовтня 2010 року, «Серков проти України» від 7 липня 2011 року, «Колишній король Греції та інші проти Греції» від 23 листопада 2000 року, «Булвес» АД проти Болгарії» від 22 січня 2009 року, «Трегубенко проти України» від 2 листопада 2004 року, «East/WestAllianceLimited» проти України» від 23 січня 2014 року та інші) також прослідковуються три критерії, які слід оцінювати на предмет відповідності заходу втручання в право особи на мирне володіння майном із гарантіями статті 1 Першого протоколу, а саме:

- 1) чи є втручання законним;
- 2) чи переслідує воно «суспільний», «публічний» інтерес;

3) чи є такий захід (втручання в право на мирне володіння майном) пропорційним визначеним цілям.

ЄСПЛ визначає умови порушення статті 1 Першого протоколу, а саме: якщо хоча б одного критерію не буде дотримано, то вважається, що ця стаття є порушеною.

Критерій законності означає, що втручання держави у право власності особи повинно здійснюватися на підставі закону – нормативно-правового акту, що має бути доступним для заінтересованих осіб, чітким та передбачуваним у питаннях застосування та наслідків дії його норм. Сам лише факт, що правова норма передбачає більш як одне тлумачення, не означає, що закон непередбачуваний. Сумніви щодо тлумачення закону, що залишаються, враховуючи зміни в повсякденній практиці, усувають суди в процесі здійснення правосуддя [198].

Пленум ВСУ у п. 2 постанови «Про судові рішення у цивільній справі» від 18.12.2009 № 14 роз'яснив, що «рішення суду як найважливіший акт правосуддя покликане забезпечити захист гарантованих Конституцією України прав і свобод людини та здійснення проголошеного Основним Законом України принципу верховенства права. У зв'язку з цим суди повинні неухильно дотримувати вимог про законність і обґрунтованість рішення у цивільній справі (ч. 1 ст. 213 ЦПК). Рішення є законним тоді, коли суд, виконавши всі вимоги цивільного судочинства відповідно до статті 2 ЦПК, вирішив справу згідно з нормами матеріального права, що підлягають застосуванню до даних правовідносин відповідно до статті 8 ЦПК, а також правильно витлумачив ці норми. Якщо спірні правовідносини не врегульовані законом, суд застосовує закон, що регулює подібні за змістом відносини (аналогія закону), а за відсутності такого – суд виходить із загальних засад законодавства (аналогія права)» [227].

Втручання держави у право власності особи є виправданим, якщо воно здійснюється з метою задоволення «суспільного», «публічного» інтересу, при визначенні якого ЄСПЛ надає державам право користуватися «значною свободою (полем) розсуду». Втручання держави у право на мирне володіння майном може бути виправдане за наявності об'єктивної необхідності у формі суспільного,

публічного, загального інтересу, який може включати інтерес держави, окремих регіонів, громад чи сфер людської діяльності [198].

Публічний інтерес у найбільш загальному вигляді означає інтерес сукупності, тобто населення, людей тощо [270], а також те, що саме державна влада визначає, як публічний інтерес залежить від рівня правової культури та правосвідомості суб'єктів правотворчості. І те, у чому влада бачить загальне благо, може насправді й розійтися з інтересами значної частини населення. Але у всякому разі вимоги, які пред'являються до об'єктів публічного управління, мають забезпечувати загальне благо народу України та не можуть виражати приватний інтерес суб'єктів публічної адміністрації [36]. На думку Р. С. Мельника, публічний інтерес становить категорію, яка виходить за межі особистості, перебуваючи на рівні суспільного інтересу. Основою публічного інтересу є об'єктивний інтерес усього суспільства [76, с. 38].

Принцип «пропорційності» передбачає, що втручання у право власності, навіть якщо воно здійснюється згідно з національним законодавством і в інтересах суспільства, буде розглядатися як порушення статті 1 Першого протоколу, якщо не було дотримано справедливої рівноваги (балансу) між інтересами держави (суспільства), пов'язаними з втручанням, та інтересами особи, яка так чи інакше страждає від втручання. «Справедлива рівновага» передбачає наявність розумного співвідношення (обґрунтованої пропорційності) між метою, що передбачається для досягнення, та засобами, які використовуються. Необхідний баланс не буде дотриманий, якщо особа несе «індивідуальний і надмірний тягар» [198].

С. П. Погребняк визначає принцип пропорційності (розмірності) як основоположний принцип права, спрямований на забезпечення у правовому регулюванні балансу інтересів. Головна суть принципу пропорційності полягає в розумному співвідношенні мети державного впливу засобам їх досягнення в обмеженні прав людини [155, с. 192-193].

У німецькій теорії права принцип пропорційності (з урахуванням підходів до розуміння цього принципу Федеральним Конституційним Судом Німеччини) прийнято визначати через три «субпринципи»: захід насамперед має бути

придатним для досягнення поставленої мети (принцип придатності); публічна влада має обирати серед кількох придатних заходів саме той, який щонайменше впливає на окрему особу та на загал (принцип необхідності або потрібності); захід не повинен здійснюватися, якщо очікувані негативні наслідки виходять за межі прийнятності порівняно з очікуваним успіхом (принцип співмірності у вузькому розумінні або заборона перебільшення) [73].

Зазначимо, що принцип пропорційності існує у французькій правовій системі, але він не відомий англійській правовій системі. Лорд Стейн в окремій думці до справи, яка розглядалася на початку ХХІ ст., коли принцип пропорційності вже активно використовувався як національними, так і міжнародними судами, вказує, що «обриси принципу пропорційності схожі до англійського права» [333], маючи на увазі англійську концепцію обґрунтованості (reasonableness) [286, с. 161]. Певне раціональне зерно в цьому є, але ототожнювати їх не можна [282].

Отже, зважаючи на те, що велика частина скарг до ЄСПЛ стосуються порушень державою Україна права приватної власності (див. рішення від 06 грудня 2007 року в справі «Баландіна проти України», рішення від 22 грудня 2005 року в справі «Безуглий проти України», рішення від 25 липня 2002 року в справі «Совтрансавто-Холдинг» проти України», рішення від 18 червня 2009 року в справі «Білокінь проти України», рішення від 18 січня 2005 року в справі «Полтораченко проти України», рішення від 29 червня 2004 року в справі «Войтенко проти України» та ін.) [239], дотримання вищевказаних трьох критеріїв є необхідною умовою правомірності втручання держави у право особи на мирне володіння своїм майном.

Разом з тим, беручи до уваги вищевикладене, пропонуємо внести такі зміни до ЦК України:

1. Доповнити ст. 346 частиною 3 наступного змісту: «У будь-якому випадку припинення права власності за ініціативою держави, мають бути дотримані принципи законності, пропорційності та враховано суспільний інтерес».

2. З метою охорони та захисту прав та інтересів осіб в умовах, встановлених законом для здійснення реквізиції, тобто примусового відчуження у власника майна на користь держави, доповнити ст. 353 частиною 3 такого змісту:

«Перед реквізицією проводиться оцінка майна в порядку, встановленому законом». Частини 3, 4, 5, 6 вважати відповідно частинами 4, 5, 6, 7.

Висновки до II розділу

1. Визнання права власності за своєю правовою природою є самостійним способом захисту, оскільки має низку власних специфічних ознак, які вирізняють його з-поміж інших речових способів захисту права власності. Цей спосіб захисту, як правило, не пов'язаний із безпосереднім порушенням права особи; при визнанні права судом, він лише констатує факт належності такого позивачу, а на відповідача ніяких обов'язків не покладає; цей спосіб застосовується у разі відсутності між позивачем та відповідачем зобов'язально-правових відносин.

2. Сформульовано рекомендації органам державної влади та місцевого самоврядування перед зверненням до суду з позовом про визнання правочину недійсним та застосування наслідків його недійсності встановлювати наступні обставини: чи має місце порушення у зв'язку з укладенням правочину прав та охоронюваних законом інтересів держави або територіальної громади, а не лише формальне порушення закону; чи був відповідний орган стороною такого правочину; чи перебуває спірне майно – предмет правочину в сторони такого правочину (набувача); чи оспорюваний правочин є єдиним щодо відчужуваного майна; чи є спірне майно в наявності, чи воно не знищене, або реконструйоване; чи не зазнало спірне майно будь-яких змін (щодо площі, конфігурації, властивостей та ін.).

3. Визнання правочину недійсним є способом захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад, якому притаманні наступні особливості: цей спосіб захисту може застосовуватися не лише стороною правочину, але й будь-якою заінтересованою особою; метою визнання правочину

недійсним є насамперед визнання його таким, що не породжує правових наслідків; цей спосіб застосовуються не лише у випадку наявності між позивачем та відповідачем зобов'язально-правових відносин.

4. Одним із способів відновлення становища, яке існувало до порушення прав власника, або титульного володільця, є витребування майна із чужого незаконного володіння – віндикація. Віндикацію слід застосовувати за наявності таких умов: позивачу належить право власності або інше речове право на спірну річ (майно), що підтверджується відповідними доказами; річ (майно) вибула з володіння власника поза його волею; об'єкт віндикації – річ (майно) є індивідуально визначеним; воно не знищене, є в наявності та не зазнало будь-яких змін (щодо площі, конфігурації, властивостей та ін.); таке майно знаходиться у володінні відповідача незаконно, без відповідної правової підстави, або коли правова підстава володіння згодом відпала; між сторонами відсутні зобов'язальні правовідносини.

5. Доцільно застосовувати віндикацію як спосіб захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад, застосування якого судом буде підставою для здійснення державної реєстрації права власності на майно, що підлягає державній реєстрації, за власником (державою або територіальною громадою), а також підставою для скасування попередньої реєстрації (внесення запису про скасування державної реєстрації прав за попереднім власником).

6. Аналіз цивільного законодавства зарубіжних країн дає підстави стверджувати, що іноземні суди, змінюючи або розриваючи договір, враховують інтереси як кредитора, так і боржника, забезпечуючи справедливий баланс між сторонами, керуючись при цьому принципами законності та розумності. Враховуючи те, що чинне цивільне законодавство України не містить подібних положень, а судова практика свідчить про неоднакове застосування судами норм зобов'язального права, пропонуємо закріпити у ЦК України положення про те, що змінюючи або розриваючи договір, укладений за участю держави або територіальної громади, суд повинен урахувати інтереси сторін договору,

забезпечуючи справедливий баланс між сторонами, керуючись принципами законності та розумності.

7. Науково обґрунтовано необхідність доповнити у Цивільному кодексі України положення про те, що в будь-якому випадку припинення права власності за ініціативою держави, мають бути дотримані принципи законності, пропорційності та враховано суспільний інтерес.

РОЗДІЛ III

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ МАЙНОВИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ ДЕРЖАВИ І ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

3.1. Цивільно-правова відповідальність в договірних відносинах

Порушення сторонами взятих на себе зобов'язань тягне за собою цивільно-правову відповідальність. У цьому підрозділі розглянемо особливості захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад у зобов'язальних правовідносинах, унаслідок вчинення цивільного правопорушення.

Насамперед, з'ясуємо зміст поняття цивільно-правової відповідальності, підстави її виникнення та види, які у доктрині цивільного права були предметом багатьох наукових досліджень.

Так, наприклад Б. П. Карнаух вважає, що цивільно-правова відповідальність – це охоронні правовідносини, змістом яких є нові, обумовлені фактом правопорушення, права та обов'язки потерпілого й порушника, пов'язані з покладанням на порушника майнового обтяження [86, с. 299].

В. П. Мироненко розглядає цивільно-правову відповідальність як «застосування до правопорушника, у випадку здійснення ним протиправних дій або бездіяльності, передбачених договором чи законом заходів державного примусу у вигляді додаткових цивільно-правових обов'язків майнового характеру» [125, с. 29]. Далі вказаний автор пише, що «особливий характер мети, призначення та способів реалізації цивільно-правової відповідальності визначає ряд специфічних ознак, що виділяють її у самостійний вид юридичної відповідальності. Специфічними ознаками цивільно-правової відповідальності є її майновий характер, додатковість обтяження, відповідальність юридично рівних суб'єктів один перед одним, компенсаційний характер. Основною метою відповідальності у цивільному праві є відновлення порушеного суб'єктивного права. Досягнення цієї мети можливо лише

при застосуванні таких мір відповідальності, які носять майновий характер» [125, с. 28].

І. С. Канзафарова пише, що «цивільно-правова відповідальність – це зумовлена особливостями предмета і методу цивільно-правового регулювання система цивільно-правових засобів, за допомогою яких, з одного боку, забезпечується і гарантується захист цивільних прав та інтересів суб'єктів цивільного права, з другого – здійснюється штрафний і виховний вплив на правопорушників» [85, с. 14]. Далі авторка стверджує, що «поняттям «відповідальність за цивільним законодавством» охоплюється два види відповідальності: перша є відповідальністю перед державою і носить публічно-правовий характер, друга є відповідальністю одного контрагента перед іншим, правопорушника перед потерпілим, і носить приватно-правовий характер. І лише остання є цивільно-правовою відповідальністю у власному розумінні. Відмінність між зазначеними видами відповідальності полягає не лише в особливостях санкцій, що застосовуються, а й у цілях та порядку їх застосування. Застосування заходів «публічно-правової» відповідальності спрямоване насамперед на забезпечення публічного порядку і можливе лише за рішенням суду. Застосування заходів цивільно-правової відповідальності спрямоване насамперед на забезпечення інтересів конкретної особи і може здійснюватись як у судовому, так і у позасудовому порядку» [84, с. 17].

Аналізуючи правові наслідки порушення договору в цивільному праві України, Російської Федерації, ФРН, Англії та США, П. А. Меденцев зазначав, що у праві жодної із названих країн не існує легального визначення поняття цивільно-правової відповідальності. При цьому, якщо в Україні, Російській Федерації та ФРН у науковій літературі мова йде про відповідальність, то в Англії та США здебільшого – про правові засоби захисту. Не визначення у ст. 16 ЦК України неустойки як способу захисту права не є свідченням невизнання законодавцем зазначеного способу захисту права. Тим більше, що ст. 611 ЦК України передбачає такий правовий наслідок порушення зобов'язання, а відповідно до спеціальної

ст. 546 ЦК України, неустойка може встановлюватись законом та договором [119, с. 14-15].

В. П. Грибанов зазначав, що умовами, при яких спрацьовує механізм цивільно-правової відповідальності є наявність прав та обов'язків, порушення яких тягне за собою покладення на їх порушника мір цивільно-правової відповідальності; протиправне порушення особою, покладених на нього обов'язків і суб'єктивних прав інших осіб; наявність шкоди, завданої протиправною поведінкою правопорушника; наявність причинного зв'язку між протиправною поведінкою правопорушника і шкідливими наслідками, що наступили; наявність вини правопорушника [52, с. 49]. При цьому, слід взяти до уваги уточнення М. С. Малєїна, який писав, що «наявність, чи відсутність юридично значимого причинного зв'язку між поведінкою та негативним результатом встановлюється в кожній конкретній справі з урахуванням фактичних обставин на підставі даних науки і практики» [114, с. 43].

Погоджуємося з думкою Н. С. Кузнецової, що значний внесок у розвиток інституту цивільно-правової відповідальності зробив один із фундаторів української цивілістичної школи Г. К. Матвєєв, який обґрунтував вчення про склад цивільного правопорушення як необхідної і достатньої підстави цивільно-правової відповідальності [104, с. 190].

На думку В. П. Мироненка, підставою для застосування до порушника чужих цивільних прав, мір цивільно-правової відповідальності є скоєння цією особою правопорушення, що містить певні об'єктивні елементи (наявність майнової шкоди, протиправність поведінки, а також причинний зв'язок між ними) та суб'єктивний елемент наявність вини заподіювача шкоди. Тобто діяння особи повинно містити склад цивільного правопорушення [125, с. 26-27].

Водночас, Г. Ф. Шершеневич з цього приводу зазначав: «цивільне правопорушення – це передусім недозволена дія, заборонена об'єктивним правом. Тому дія, яка є лише здійсненням права, яка не виходить за межі, окреслені законом суб'єктивного права, не є правопорушенням, якою б вона не була шкідливою для інших людей» [312, с. 392].

Отже, загальними умовами виникнення цивільно-правової відповідальності є: 1) наявність шкоди в потерпілого; 2) протиправна поведінка заподіювача шкоди; 3) причинний зв'язок між протиправною поведінкою і шкодою; 4) наявність вини особи, яка завдала шкоду. За загальним правилом, відсутність хоча б однієї із зазначених умов вказує на відсутність підстав для притягнення порушника до відповідальності. Однак, у цивільному законодавстві відповідальність може наставати при неповному (урізаному) складі правопорушення (наприклад, відповідальність за шкоду, завдану незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу дізнання, попереднього (досудового) слідства, прокуратури або суду настає незалежно від вини органу, що її завдав) [23, с.116].

Разом з тим, М. М. Сібільов слушно наголошує, що ЦК України закріплює презумпцію вини порушника зобов'язання, оскільки відповідно до ч. 2 ст. 614 ЦК України відсутність своєї вини доводить особа, яка порушила зобов'язання [262, с. 87].

Також вина, як умова відповідальності за порушення договорів, за загальним правилом, є необхідною умовою для застосування заходів відповідальності за порушення договорів у країнах романо-германської правової сім'ї (ст. 634 ЦК Чеської республіки, ст. 483 ЦК Італії, ст. 1147 ЦК Франції, ст. 656 ЦК Іспанії). Презумпція вини боржника прямо закріплюється в цивільних кодексах, тому кредитор зобов'язаний довести лише факт невиконання або неналежного виконання зобов'язання [256, с. 132].

А. С. Довгерт та Н. С. Кузнєцова, в залежності від нормативної підстави її виникнення, виділяють договірну та недоговірну відповідальність. Договірна відповідальність є санкцією за порушення договірної зобов'язання. Отже, підставою її настання є порушення договору, тобто певної згоди сторін. При цьому, не обов'язково, що згода сторін має бути у вигляді договору. Підставою договірної відповідальності є порушення стороною не тільки договірних, але й схожих з ними зобов'язань [302, с. 42]. Недоговірна ж відповідальність виникає на підставі завданої шкоди.

У держави та територіальних громад, як учасників цивільних відносин, також виникає право на захист своїх майнових прав та інтересів у випадку їх порушення, невизнання або оспорювання. Найперше розглянемо особливості цивільно-правової відповідальності за порушення майнових прав та інтересів держави і територіальних громад у договірних відносинах.

За приписами ст. 509 ЦК України зобов'язанням є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від вчинення певної дії (негативне зобов'язання), а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку. Зобов'язання виникають з підстав, встановлених ст. 11 цього Кодексу, зокрема, із договорів.

Як зазначає В. В. Борденюк, характерною особливістю більшості зобов'язань, учасниками яких можуть бути територіальні громади, є те, що вони виникають, як правило, на підставі сукупності юридичних фактів, яка у літературі з цивільного права дістала назву складного юридичного факту (юридичного складу). Зокрема, на динаміку цивільних зобов'язань за їх участю суттєво впливають адміністративні акти, які у сукупності з іншими юридичними фактами, до яких належить, насамперед, договір, є підставою виникнення цивільних зобов'язань. Крім того, природа територіальних громад як публічно-правових утворень зумовлює також наявність певних особливостей, що стосуються підстав виникнення зобов'язань за їх участю, принципів виконання зобов'язань, способів забезпечення виконання зобов'язань та підстав їх припинення, відповідальності за їх зобов'язаннями тощо [21, с. 38-39].

Держава і територіальні громади, як учасники цивільних відносин, часто є сторонами різних договорів, пов'язаних, насамперед, з їхнім майном. Найпоширенішими договорами, які укладають держава і територіальні громади в особі уповноважених ними органів є договори купівлі-продажу нерухомого майна, оренди землі, приміщень, сервітуту, суперфіцію, емфітевзису, міни, іпотеки, інвестиційні договори тощо.

При цьому, як справедливо зауважує О. О. Первомайський, «територіальна громада може укладати не тільки ті договори, право на вчинення яких територіальною громадою прямо передбачено чинним законодавством України, а й інші двосторонні правочини у разі відповідності останніх меті створення та функціонування територіальної громади» [150, с. 17].

Правові передумови участі територіальних громад у договірних зобов'язаннях, окрім ЦК України, передбачені в Конституції України (ст. ст. 142, 143), Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» (ст. ст. 18, 27, 28, 30, 31, 32, 44, 60) та в інших законодавчих актах, а в недоговірних – у ст. 56 Конституції України, ст. ст. 73, 77 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» та в багатьох інших законодавчих актах, які містять положення про те, що органи та посадові особи місцевого самоврядування несуть цивільно-правову відповідальність згідно із законом [21, с. 36].

Відповідно до вимог ч. 3 ст. 509 ЦК України зобов'язання мають ґрунтуватися на засадах добросовісності, розумності та справедливості. Разом з тим, в юридичній доктрині вважається, що зобов'язання мають ґрунтуватися не тільки на вказаних принципах зобов'язального права, а й на загально цивілістичних принципах, визначених у ст. 3 ЦК України, які, як відмітила Н. С. Кузнецова, «червоною ниткою» пронизують всю матерію ЦК України, в тому числі і книгу п'яту – «Зобов'язальне право». Сюди ж слід віднести такі спеціальні принципи зобов'язального права, як принцип диспозитивності, принцип належного і реального виконання [103, с. 9-15], які в ЦК України наповнені новим змістом.

В юридичній літературі підкреслюється, що цінність зобов'язання полягає у його виконанні [299, с. 388]. Виконання зобов'язання розглядається у трьох аспектах: як правовий інститут, як процес і як підстава припинення зобов'язання [257, с. 287]. На думку Т. В. Боднар, виконання договірною зобов'язання – це сукупність фактичних та/або юридичних дій (у певних випадках – утримання від дій) сторін зобов'язання, спрямованих на реалізацію (здійснення) передбачених договором або законом їх суб'єктивних праві обов'язків задля досягнення економічної і юридичної мети зобов'язання [19, с. 37]. М. І. Краснов писав, що

виконання зобов'язання – це вчинення боржником дії, яка відповідає змісту зобов'язання [99, с. 12].

Отже, виконання зобов'язання є кінцевою метою укладення будь-якого договору, в тому числі, за участю держави і територіальної громади, задля досягнення майнової вигоди і є, відповідно, найпоширенішою підставою його припинення.

Загальні умови (засади) виконання зобов'язання встановлені у ст. 526 ЦК України, згідно з якою зобов'язання має виконуватися належним чином відповідно до умов договору та вимог цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, а за відсутності таких умов та вимог – відповідно до звичаїв ділового обороту або інших вимог, що звичайно ставляться. Схожа норма міститься у ч. 1 ст. 193 ГК України: господарські зобов'язання повинні виконуватися належним чином відповідно до закону, інших правових актів, договору, а за відсутності конкретних вимог щодо виконання зобов'язання – відповідно до вимог, що у певних умовах звичайно ставляться.

На думку О. С. Гришка, який вивчав порушення договірної зобов'язання на дисертаційному рівні, критерієм належності виконання зобов'язання слід вважати повне дотримання боржником, кредитором та іншими особами, на яких покладено виконання зобов'язання чи його прийняття, всіх умов виконання зобов'язання за усіма його елементами. Відхилення від умов виконання за будь-яким з його елементів, в свою чергу, є критерієм встановлення неправомірності поведінки сторони і дає підстави говорити про порушення договірної зобов'язання [53, с. 4].

Крім того, серед принципів, на яких має ґрунтуватися виконання зобов'язань, учасниками яких є держава або територіальні громади, важливе значення має принцип реального виконання зобов'язання, закріплений у ч. 1 ст. 622 ЦК України: «боржник, який сплатив неустойку і відшкодував збитки, завдані порушенням зобов'язання, зобов'язаний виконати його в натурі, якщо інше не встановлено законом або договором» [278, с. 37].

Незважаючи на те, що за приписами ч. 3 ст. 509 ЦК України зобов'язання має ґрунтуватися на засадах добросовісності, розумності та справедливості, учасники

договірних відносин не завжди добросовісно та належно виконують умови договору та дотримуються чинного законодавства.

За цивільним законодавством України порушення зобов'язання є його невиконання або виконання з порушенням умов, визначених змістом зобов'язання (неналежне виконання) (ст. 610 ЦК України).

Чинний ЦК України не розкриває зміст поняття порушеного договору. В ст. 610 кодексу зазначено лише види порушення договору, яких є два: невиконання та неналежне виконання. І. В. Розізнана пише, що сама по собі класифікація порушень договірних зобов'язань є доволі актуальним питанням як у вітчизняному, так і в зарубіжному цивільному праві. На підставі вивчення, зокрема, зарубіжного досвіду у цій сфері можна стверджувати, що сучасна світова практика переважно не ділить порушення договірних зобов'язань залежно від ступеня їх виконання та відповідності такого виконання положенням договору, а виходить із концепції єдності порушення договірного зобов'язання [246, с. 74].

У науковій літературі під порушенням договірного зобов'язання розуміють самостійну категорію, що може розглядатися як: а) поведінка особи, якою вона порушує зобов'язання, що виникло на підставі договору; б) специфічний стан договірного правовідношення; в) підстадія договірного зобов'язання; г) визначений у часі момент, з настанням якого зобов'язання є порушеним; г) підстава застосування передбачених договором та/або законом способів правового захисту [54, с. 33].

Отже, спираючись на законодавчо визначені види порушення договору, які передбачені в ст. 610 ЦК України, договірну відповідальність можна поділити на відповідальність за невиконання і відповідальність за неналежне виконання зобов'язань. При цьому, аналіз вітчизняної судової практики з розгляду цивільних справ, де однією із сторін є держава або територіальна громада, дає підстави стверджувати, що найчастіше такі спори стосуються договірної відповідальності саме за неналежне виконання зобов'язань. Це пов'язано, на нашу думку, з тим, що держава та територіальні громади, які діють через відповідні органи державної влади і місцевого самоврядування, укладаючи договори, намагаються ретельніше

пересвідчитися у добросовісності контрагента, зокрема, його платоспроможності, з метою уникнення в подальшому невиконання ним свого зобов'язання.

Яскравим прикладом вищевказаного є укладення договорів про закупівлі на конкурентних засадах (торгах). Правові та економічні засади здійснення закупівель товарів, робіт і послуг для забезпечення потреб держави, територіальних громад та об'єднаних територіальних громад визначаються Законом України «Про публічні закупівлі» [211].

Так, перед проведенням торгів та укладенням відповідного договору, за приписами ст. ст. 16, 31 вказаного Закону, замовник (орган державної влади або місцевого самоврядування) вимагає від учасників процедури закупівлі подання ними документально підтвердженої інформації про їх відповідність кваліфікаційним критеріям та у випадку невідповідності учасника торгів вказаним критеріям, замовник відхиляє тендерну пропозицію.

Окрім цього, вказаним законом передбачено, що «замовник може прийняти рішення про відмову учаснику в участі у процедурі закупівлі та може відхилити тендерну пропозицію учасника в разі, якщо учасник процедури закупівлі не виконав свої зобов'язання за раніше укладеним договором про закупівлю з цим самим замовником, що призвело до його дострокового розірвання, і було застосовано санкції у вигляді штрафів та/або відшкодування збитків – протягом трьох років з дати дострокового розірвання такого договору» (ст. 17).

Ще одним запобіжником можливого в майбутньому порушення умов договору є те, що під час укладення договору про закупівлю, переможець процедури закупівлі повинен надати:

1) відповідну інформацію про право підписання договору про закупівлю;

2) копію ліцензії або документа дозвільного характеру (у разі їх наявності) на провадження певного виду господарської діяльності, якщо отримання дозволу або ліцензії на провадження такого виду діяльності передбачено законом (ч. 2 ст. 17 вказаного Закону).

Таким чином, законодавством України встановлено певні особливості укладення договорів закупівель товарів, робіт і послуг для забезпечення потреб

держави, територіальних громад та об'єднаних територіальних громад, спрямовані на мінімізацію ризику невиконання або неналежного виконання зобов'язання стороною договору із вказаними суб'єктами.

Разом з тим, у разі порушення зобов'язання, згідно зі ст. 611 ЦК України, настають правові наслідки, встановлені договором або законом, зокрема:

- 1) припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом, або розірвання договору;
- 2) зміна умов зобов'язання;
- 3) сплата неустойки;
- 4) відшкодування збитків та моральної шкоди.

Зазначимо, що наведений перелік не є вичерпним, і сторони можуть передбачити у договорі й інші правові наслідки порушення зобов'язання, наприклад, зобов'язати вчинити певні дії, або утриматися від їх вчинення.

Як відмічає П. А. Меденцев, «усі правові наслідки порушення зобов'язань в цілому, і договірних зокрема, за своєю сутністю є засобами захисту цивільних прав та інтересів, які спрямовані на відновлення порушеного права кредитора. Зазначене відновлення відбувається в рамках охоронних цивільних правовідносин» [119, с. 14].

У вітчизняному цивільному праві всі правові наслідки порушення зобов'язань, залежно від правової природи, можна розподілити на такі, що є і не є заходами цивільно-правової відповідальності. Із наслідків, визначених у ст. 611 ЦК України, до першої групи необхідно включити сплату неустойки, відшкодування збитків та моральної шкоди (із певним застереженням щодо можливості компенсації моральної шкоди у разі порушення договору), до другої – припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання, розірвання договору, зміну умов зобов'язання [84, с. 10].

На думку О. С. Гришка, «невиконання зобов'язання є видом порушення договірною зобов'язання, при якому боржник взагалі не вчинив жодних дій, які він зобов'язаний був вчинити за змістом зобов'язання, або вчинив дії, від яких він

зобов'язувався утриматися (якщо предметом зобов'язання є утримання від вчинення певних дій)» [53, с. 3-4].

Неналежне виконання зобов'язання – це порушення умов, визначених змістом зобов'язання. При неналежному виконанні боржник виконує обов'язок, але з порушенням певних умов, які складають зміст договору або визначених законом. Іншими словами неналежне виконання – це виконання зобов'язання з певними дефектами. При неналежному виконанні зобов'язання може мати місце не додержання умов щодо кількості, якості, асортименту товару, якості виконаної роботи чи наданої послуги, розміру оплати, строку, способу або місця виконання тощо. Залежно від умов договору чи приписів закону, які були порушені при виконанні зобов'язання, неналежне виконання може визначатися як прострочення, заборгованість тощо [9, с. 89].

Внаслідок порушення договірною зобов'язання контрагентами, майнові права та інтереси держави і територіальних громад потребують свого захисту. Можемо погодитися з думкою окремих науковців, що незважаючи на те, що найкращим регулятором будь-яких правовідносин є правові норми, однак судовий захист є найшвидшим способом вирішення певних проблем, незрівнянний з правотворчістю, недоліки якого усуваються роками [278, с. 187]. Тому, найбільшу увагу потрібно звернути на судовий захист права комунальної власності для відстоювання інтересів територіальних громад. Значущість судового захисту обумовлена тим, що наявні у законодавстві України прогалини найчастіше ліквідуються через судові тлумачення правових норм [278, с. 188].

Аналіз судової практики України засвідчує, що такий правовий наслідок порушення зобов'язання, як неустойка, є чи не найпоширенішим у договірних відносинах із державою та територіальними громадами, а тому потребує детальнішого вивчення.

Неустойка має подвійну правову природу та розглядається у цивільному законодавстві України як вид забезпечення зобов'язання і, водночас, як один із можливих наслідків порушення зобов'язання.

Як зазначає О. О. Отрадна, «з моменту укладення сторонами угоди про неустойку або підписання договору, який забезпечується законною неустойкою, і до моменту порушення зобов'язання, неустойка є способом забезпечення виконання зобов'язань. Основне її призначення тут – стимулювати боржника до належного виконання. Після порушення зобов'язання, тобто, в разі невиконання неустойкою забезпечувальної функції, вона перетворюється у міру цивільно-правової відповідальності. Стягнення неустойки стає тим додатковим невідгідним наслідком, який покладається на несправного боржника» [139, с. 8].

Згідно зі ст. 549 ЦК України неустойкою (штрафом, пенею) є грошова сума або інше майно, які боржник повинен передати кредиторіві у разі порушення боржником зобов'язання. Штрафом є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми невиконаного або неналежно виконаного зобов'язання. Пенею є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми несвоєчасно виконаного грошового зобов'язання за кожен день прострочення виконання.

При цьому, право на неустойку виникає незалежно від наявності у кредитора збитків, завданих невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання (ст. 552 ЦК України). Схожа норма передбачена у ст. 624 ЦК України, відповідно до якої, якщо за порушення зобов'язання встановлено неустойку, то вона підлягає стягненню у повному розмірі, незалежно від відшкодування збитків. Договором може бути встановлено стягнення неустойки без права на відшкодування збитків або можливість за вибором кредитора стягнення неустойки чи відшкодування збитків.

Також важливим є те, що сплата (передання) неустойки не звільняє боржника від виконання свого обов'язку в натурі (ст. 552 ЦК України).

Наприклад, неустойка може стягуватися в орендних правовідносинах, де держава або територіальна громада передає в оренду своє нерухоме майно. Так, ч. 2 ст. 785 ЦК України передбачає, що якщо наймач не виконує обов'язку щодо повернення речі, наймодавець має право вимагати від наймача сплати неустойки у розмірі подвійної плати за користування річчю за час прострочення.

Відповідно п. 5.4. постанови Пленуму Вищого господарського суду України від 29.05.2013 № 12 «Про деякі питання практики застосування законодавства про

оренду (найм) майна», «застосовуючи приписи ст. 785 ЦК України у розгляді справ зі спорів про стягнення неустойки за прострочення виконання зобов'язань з повернення об'єкта оренди, господарським судам слід звертати увагу на те, що неустойка, стягнення якої передбачено ч. 2 ст. 785 ЦК України, є самостійною майновою відповідальністю у сфері орендних правовідносин і визначається як подвійна плата за користування річчю за час прострочення» [215].

Також неустойка передбачена ч. 2 ст. 24 Закону України «Про приватизацію державного і комунального майна», згідно з якою «за несплату коштів за об'єкт приватизації згідно з договором купівлі-продажу протягом 30 днів з дня укладення договору купівлі-продажу нараховується неустойка», та ч. 4 ст. 29 даного Закону, згідно з якою «у разі несплати коштів за об'єкт приватизації згідно з договором купівлі-продажу протягом 30 днів з дня укладення договору та його нотаріального посвідчення (у разі якщо нотаріальне посвідчення договору передбачено законодавством) покупець сплачує на користь органу приватизації неустойку в розмірі 5 відсотків ціни продажу об'єкта. У разі несплати коштів згідно з договором купівлі-продажу протягом наступних 30 днів договір підлягає розірванню» [222].

Як приклад розірвання договору та стягнення неустойки судом, внаслідок порушення зобов'язання, розглянемо справу № 914/933/19. У травні 2019 року Управління комунальної власності департаменту економічного розвитку Львівської міської ради (далі – позивач) звернулося до Господарського суду Львівської області з позовом до ПП «В.» (далі – відповідач) про розірвання договору купівлі-продажу та стягнення неустойки і пені в розмірі 152 627 грн. Позов мотивовано тим, що 15.01.2019 між позивачем та відповідачем укладено договір купівлі-продажу об'єкта нерухомого майна шляхом викупу (далі – договір), згідно з п. 1.1 якого позивач зобов'язався передати у власність відповідачу нерухоме майно – нежитлові приміщення, а відповідач зобов'язався їх прийняти і сплатити визначену договором ціну у строк, встановлений цим договором.

Проте, всупереч зазначеним умовам укладеного договору відповідач взяті на себе зобов'язання не виконав, протягом 30 календарних днів з дати підписання

договору ціну продажу за об'єкт продажу не заплатив. Відтак, позивач просив суд розірвати договір та стягнути неустойку і пеню в розмірі 152 627,18 грн.

Судом встановлено, що між сторонами виникли договірні зобов'язання щодо купівлі-продажу об'єкта нерухомого майна шляхом викупу. Відповідно до п. 6.2 договору, в разі несплати коштів за об'єкт приватизації протягом 30 днів з дати укладення договору та його нотаріального посвідчення, покупець сплачує на користь органу приватизації неустойку в розмірі 5 відсотків ціни продажу об'єкта продажу. Аналогічне положення містить ч. 2 ст. 24 Закону України «Про приватизацію державного і комунального майна». Таким чином, існують правові підстави для стягнення з відповідача неустойки.

Крім цього, відповідно до п. 6.4 договору, в разі порушення строку сплати ціни продажу за договором, покупець зобов'язаний сплатити пеню у розмірі облікової ставки Національного банку України від несплаченої суми за кожний день прострочення, включаючи день проведеної оплати. Оскільки відповідач прострочив сплату ціни продажу за договором та не сплатив її станом на момент розгляду справи, існують підстави для нарахування та стягнення пені.

Також відповідно до п. 6.3 договору та ч. 3. ст. 26 Закону України «Про приватизацію державного і комунального майна» несплата коштів, у тому числі, неустойки та штрафних санкцій, за об'єкт продажу протягом 60 днів з дати укладення договору є підставою для його розірвання.

Відтак, рішенням суду від 05.09.2019 позовні вимоги задоволено повністю [236].

Отже, у вищенаведеній справі суд врахував, що всупереч договору та закону відповідач порушив взяті на себе зобов'язання, а саме не виконав передбачені умови договору, за що й поніс цивільно-правову відповідальність у вигляді правових наслідків порушення зобов'язання – розірвання договору та сплата неустойки (штрафу та пені).

При цьому, зазначимо, що судом не досліджувалася форма вини відповідача, оскільки законодавцем передбачено презумпцію вини порушника зобов'язання, адже згідно з ч. 2 ст. 614 ЦК України відсутність своєї вини доводить особа, яка

порушила зобов'язання. У вищенаведеній справі відповідач не довів відсутність своєї вини у порушенні договору, тому й поніс цивільно-правову відповідальність.

Як слушно відмічає О. О. Отрадна, «форма вини боржника (умисел або необережність) не має значення для вирішення питання про застосування до боржника неустойки. Проте, цей аспект має враховуватися в разі зменшення суми неустойки в судовому порядку, як обставина, що заслуговує на увагу» [139, с. 12].

Разом з тим, відповідно до абз. 2 ч. 1 ст. 614 ЦК України особа є невинуватою, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання.

На практиці зустрічаються випадки, коли органи державної влади або місцевого самоврядування перед зверненням до суду за захистом своїх майнових прав не завжди звертають на це увагу та не з'ясовують чи вжив боржник всіх залежних від нього заходів щодо належного виконання зобов'язання. У зв'язку з цим, проаналізуємо судові рішення у господарській справі № 910/1806/17.

Фонд державного майна України звернувся до Господарського суду Одеської області за позовом до ТОВ «У.» про стягнення неустойки у розмірі подвійної орендної плати за користування майном у сумі 6 777 912 грн. Позовну заяву обґрунтовано порушенням відповідачем процедури припинення договору оренди цілісного майнового комплексу, отже тривале неповернення майна з оренди сталося саме з вини відповідача.

Однак, судами першої та апеляційної інстанцій встановлена протиправна поведінка саме Фонду державного майна України щодо неналежного виконання обов'язку прийняття цілісного майнового комплексу після припинення договору оренди у визначені строки, а також встановлено, що Фондом державного майна України, на який згідно із законодавством покладено ініціювання та основні обов'язки із забезпечення проведення інвентаризації та оцінки орендованого майна, безпідставно не вжито достатніх заходів, спрямованих на повернення майна з оренди. Відтак, рішенням Господарського суду Одеської області від 11.05.2017, залишеним без змін постановою Одеського апеляційного господарського суду від 30.01.2018, відмовлено у задоволенні позову.

Верховний Суд, залишаючи без змін вказані судові рішення зазначив, що для застосування наслідків, передбачених ч. 2 ст. 785 ЦК України, необхідна наявність вини (умислу або необережності) в особи, яка порушила зобов'язання, відповідно до вимог ст. 614 зазначеного кодексу. При цьому, для застосування відповідальності, передбаченої цією нормою, важливим є встановлення наявності в орендаря можливості передати майно, що було предметом оренди, та умисного невиконання ним цього обов'язку (див. постанову Вищого господарського суду України від 24.09.2014 у справі № 927/1215/13 [185]). У матеріалах справи немає доказів ухилення ТОВ «У.» від надання необхідних документів або від виконання свого обов'язку з повернення об'єкта оренди орендодавцеві. Навпаки, встановлені судами обставини справи свідчать, що орендар здійснював усі залежні від нього дії щодо повернення майна та не ухилявся від його повернення, що, зокрема, підтверджується листами на адресу Фонду державного майна України з вимогою негайно здійснити приймання орендованого майна від ТОВ «У.» [173].

Таким чином, у наведеному прикладі саме боржник довів, що вжив всіх залежних від нього заходів для належного виконання зобов'язання за договором оренди (повернення майна), що виключає його вину як умову цивільно-правової відповідальності у договірних відносинах.

З урахуванням викладеного, з метою належного захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад внаслідок вчинення цивільного правопорушення у договірних відносинах, пропонуємо органам державної влади або місцевого самоврядування перед зверненням до суду з позовною заявою з'ясувати фактичну можливість боржника виконати зобов'язання, причини невиконання ним свого обов'язку та вжиті ним заходи для належного виконання. У зв'язку з цим, необхідною видається претензійна робота з досудового врегулювання спору, враховуючи положення ст. 16 ЦПК України та ст. 16 ГПК України про те, що сторони вживають заходів для досудового врегулювання спору за домовленістю між собою або у випадках, коли такі заходи є обов'язковими згідно із законом.

3.2. Особливості цивільно-правової відповідальності в деліктних зобов'язаннях

У цьому підрозділі розглянемо особливості цивільно-правової відповідальності за порушення майнових прав та інтересів держави і територіальних громад у не договірних, зокрема в деліктних, відносинах.

Підставою виникнення зобов'язання може бути не лише правомірна дія (договір, односторонній правочин тощо), але й протиправна поведінка особи. І. А. Безклубий зазначав, що правопорушення, внаслідок якого завдана майнова шкода, породжує деліктне зобов'язання. Саме за таких умов у цивільних правовідносинах деліктоздатна особа несе позадоговірну відповідальність [11, с. 298, 299]. В юридичній літературі деліктне зобов'язання визначається як «правовідношення, в силу якого одна сторона (потерпілий, кредитор) має право вимагати відшкодування заподіяної їй шкоди, а інша сторона (боржник) зобов'язана відшкодувати заподіяну шкоду в повному обсязі» [138, с. 174; 292, с. 975; 294, с. 717].

Деліктна відповідальність є позадоговірною відповідальністю за цивільним правом, пов'язана із заподіянням майнової і немайнової (моральної) шкоди внаслідок цивільного правопорушення (делікту). На відміну від цивільної відповідальності за порушення договірного зобов'язання, деліктна відповідальність настає при порушенні загального, обумовленого законом зобов'язання особи не завдавати шкоди будь-кому [316, с. 55].

За визначенням Т. В. Боднар, «позадоговірною є відповідальність, яка застосовується до правопорушника, який не перебуває у договірних відносинах з потерпілим. Точніше, мова йде про відповідальність не за порушення договірних зобов'язань, а за порушення, які навіть при наявності договірних відносин між порушником і потерпілим, вчинені за їх межами» [18, с. 75].

Й. О. Покровський ще на початку двадцятого століття виділяв в інституті деліктної відповідальності дві основні засади: засада відшкодування шкоди, яка зобов'язує захистити насамперед інтерес потерпілого, і засада відплати, покарання,

яка зобов'язує простежити, щоб відплата не стала надмірною для правопорушника [153, с. 204].

За цивільним законодавством України усі цивільні права та обов'язки виникають із дій осіб, що передбачені актами цивільного законодавства, а також із дій осіб, що не передбачені цими актами, але за аналогією породжують цивільні права та обов'язки, тобто на підставі конкретних життєвих обставин – юридичних фактів.

Однією з підстав виникнення цивільних прав та обов'язків згідно з ч. 2 ст. 11 ЦК України є завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі. Ще римські юристи наголошували, що за відсутності такої умови, як шкода, відповідальність взагалі не виникає: «*Noxia autem est ipsum delictum*» [68, с. 387]. Основою виникнення деліктного зобов'язання, а саме цивільно-правового обов'язку заподіювача шкоди відшкодувати таку і зустрічного суб'єктивного права потерпілого вимагати відповідного відшкодування від деліквента є юридичний факт заподіяння шкоди (делікт) [101, с. 336].

Слід відзначити, що саме по собі діяння, що заподіює шкоду, ще є недостатнім для покладання відповідальності на заподіювача шкоди. Для цього необхідна сукупність елементів (або умов), які в цілому характеризують це діяння як правопорушення. Таким чином, єдиною необхідною підставою цивільно-правової відповідальності є правопорушення, а для його виникнення необхідна сукупність елементів, яка в літературі іменується «складом правопорушення» [124, с. 101]. Для того, щоб правопорушення як підстава відповідальності спричинило за собою відшкодування шкоди, необхідна наявність ряду умов, до яких, зокрема Г. Ф. Шершеневич, відносив: а) недозволену дію; б) заподіяння майнової шкоди; в) порушення суб'єктивного права; г) вину [312, с. 392-393].

Водночас В. М. Коссак підкреслює, що протиправна поведінка та вина як підстави виникнення зобов'язання з відшкодування шкоди перебувають в нерозривному зв'язку. Тому їх необхідно розглядати як взаємопов'язані категорії. Протиправна поведінка може розглядатися як одна з підстав відповідальності без врахування вини, якщо це прямо передбачено законодавством [96, с. 10].

Як роз'яснив Пленум ВСУ у п. 2 постанови від 27.03.1992 № 6 «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди», «розглядаючи позови про відшкодування шкоди, суди повинні мати на увазі, що шкода, заподіяна особі і майну громадянина або заподіяна майну юридичної особи, підлягає відшкодуванню в повному обсязі особою, яка її заподіяла, за умови, що дії останньої були неправомірними, між ними і шкодою є безпосередній причинний зв'язок та є вина зазначеної особи, а коли це було наслідком дії джерела підвищеної небезпеки, незалежно від наявності вини» [221].

Згідно з ч. 2 ст. 1166 ЦК України «особа, яка завдала шкоди, звільняється від її відшкодування, якщо вона доведе, що шкоди завдано не з її вини». Отже, цивільне законодавство в деліктних зобов'язаннях за загальним правилом передбачає презумпцію вини. Якщо у процесі розгляду справи зазначена презумпція не спростована, то вона є юридичною підставою для висновку про наявність вини заподіювача шкоди.

Отже, умовами, за яких настає деліктна відповідальність є: протиправне діяння; шкода; причинний зв'язок між протиправним діянням та його наслідком у вигляді шкоди; вина заподіювача. Лише у випадках, прямо передбачених законом, вина заподіювача шкоди може бути відсутня (наприклад ст. 1176 ЦК України – відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду; ст. 1177 ЦК України – відшкодування (компенсація) шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення; ст. 1187 ЦК України – відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки; ст. 1207 ЦК України – відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю внаслідок злочину).

Зазначимо, що відповідно до п. 3 постанови Пленуму Верховного Суду України від 31.03.1995 № 4 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» поняттям «моральна (немайнова) шкода» охоплюються «втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі

незаконними діями або бездіяльністю інших осіб» [229]. Змістовий аналіз ст. 23 ЦК України та правової доктрини дає підстави стверджувати, що право на відшкодування моральної шкоди має лише фізична або юридична (в частині захисту ділової репутації) особа. Отже, відшкодування моральної шкоди, як наслідок цивільно-правової відповідальності, в контексті захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад не може бути об'єктом нашого наукового дослідження.

Натомість необхідно з'ясувати зміст поняття майнова шкода. Під майновою шкодою у юридичній літературі розуміється будь-яке зменшення чи знищення майнового суб'єктивного права, охоронюваного законом інтересу чи майнового блага, що спричиняє втрати у потерпілого [89, с. 196]. Майновою вважається шкода, яка має певну економічну цінність і виражається в грошах [133, с. 870].

Традиційно завдана майнова шкода відшкодовується двома способами: в натурі (передати річ того ж роду і такої ж якості, полагодити пошкоджену річ тощо) або відшкодування завданих збитків у повному обсязі. Збитки є одним із способів відшкодування шкоди, завданої майновій сфері потерпілої особи. Відповідно, збитки є несприятливі майнові втрати потерпілої особи, що відшкодовуються у випадках завдання майнової шкоди [109, с. 151].

За цивільним законодавством України способом захисту цивільних прав та інтересів може бути, зокрема, відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди (ст. 16 ЦК України).

Саме майнова шкода в цивільному праві відшкодовується в першу чергу шляхом відшкодування збитків [319, с. 441].

Зазначимо, що ми погоджуємось з позиціями вчених, які вказують, що за цивільним законодавством України поняття «шкода» є ширшим, аніж поняття «збитки». Наприклад, на думку І. І. Митрофанова та Т. В. Гайкової «поняття «шкода» у законодавстві України є ширшим за поняття «збитки». Шкода може бути відшкодована і в грошовій формі, і в натурі, а збитки – лише в грошовій формі, тобто шкода завжди включає в себе збитки» [126, с. 199].

Л. М. Баранова пише, що терміни «шкода» і «збитки» необхідно розмежовувати, тому що, як правові поняття вони мають різне змістовне наповнення. Безперечним є той факт, що обидва вони є негативними явищами для особи й несприятливим результатом порушення її суб'єктивних цивільних прав та інтересів. Шкодою в цивільному праві вважається будь-який утиск особистого немайнового чи майнового блага. Залежно від того, чи має шкода вартісну форму, що виражається в грошових одиницях, її поділяють на майнову й немайнову (моральну). У свою чергу категорія «майнова шкода» теж не є однорідною. Залежно від об'єкта, який зазнає утиску, розрізняють шкоду, завдану майну, майновим правам, життю чи здоров'ю фізичної особи та ін. Усталеним у науці цивільного права є трактування збитків як грошового вираження майнової шкоди [8, с. 2,3].

А. В. Янчук зазначає, що «збитками вважається вартість втраченого особою матеріального блага, а також грошова сума, на яку зменшилась вартість матеріального блага внаслідок часткової втрати ним цінності (зокрема, в разі пошкодження), або вартість відновлення матеріального блага (реальні збитки)» [324, с. 8].

Законодавець передбачив, що «особа, якій завдано збитків у результаті порушення її цивільного права, має право на їх відшкодування. Збитками є:

1) втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки);

2) доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода)» (ч. ч. 1, 2 ст. 22 ЦК України).

Схожі норми містилися й у попередніх цивільних кодексах на теренах нашої держави. Відповідно до ст. 117 ЦК УРСР 1922 р. під збитками розумілися як дійсна шкода майну, так і упущена користь, можлива за звичайних умов обороту [303]. У ч. 2 ст. 203 ЦК УРСР 1963 р. зазначалося, що збитками є «витрати, зроблені кредитором, втрата або пошкодження його майна, а також не одержані кредитором доходи, які він одержав би, якби зобов'язання було виконано боржником» [304].

Таким чином, під збитками у цивільному праві розуміється грошове вираження майнової шкоди. Збитки можуть бути у двох формах: реальні збитки та упущена вигода.

Відповідно до ч. 1 ст. 1166 ЦК України майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала.

На нашу думку, вказана норма підлягає законодавчого уточнення, оскільки серед можливих потерпілих, які в ній зазначені, немає інших учасників цивільних відносин, передбачених у ч. 2 ст. 2 ЦК України, а саме: держави Україна, Автономної Республіки Крим, територіальних громад, іноземних держав та інших суб'єктів публічного права. Разом з тим, останні теж можуть набувати статусу потерпілих у випадку завдання їм майнової шкоди. Наприклад, державі або територіальній громаді досить часто заподіюється майнова шкода внаслідок вчинення не лише цивільних, але й адміністративних або кримінальних правопорушень, зокрема проти власності, довкілля тощо. Відповідно, поряд із адміністративною чи кримінальною, може наставати цивільно-правова відповідальність заподіювача шкоди. У такому випадку майнові права та інтереси держави та територіальної громади підлягають захисту шляхом вжиття цивільно-правових заходів, у тому числі, звернення до суду в порядку цивільного судочинства з позовною заявою про відшкодування майнової шкоди на підставі глави 82 ЦК України.

Підтвердженням того, що шкода може бути завдана не лише майну фізичної або юридичної особи, але й іншим учасникам цивільних відносин, передбачених ч. 2 ст. 2 ЦК України, є значна судова практика з розгляду справ про відшкодування майнової шкоди.

Як приклад розглянемо цивільну справу № 453/245/19. Перший заступник керівника Стрийської місцевої прокуратури Львівської області в інтересах держави в особі Славської селищної ради Сколівського району Львівської області звернувся з позовом до гр. Т. про стягнення 66781,83 грн. майнової шкоди, завданої внаслідок

самовільної рубки лісу. В обґрунтування позовних вимог посилався на те, що постановою про накладення адміністративного стягнення ДП «Славське лісове господарство» від 23.08.2018, що набрала законної сили, гр. Т. визнано винним у вчиненні адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 65 КУпАП та накладено стягнення у виді штрафу в розмірі 85 грн. Внаслідок вчинення вказаного вище адміністративного правопорушення, державі в особі Славської селищної ради Сколівського району Львівської області, на території котрої відповідачем здійснено самовільну рубку деревини, завдано матеріальних збитків на суму 66781,83 грн., які відповідач у добровільному порядку не відшкодував. Відтак, на підставі ст. 1166 ЦК України та ст. ст. 68, 69 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» просив позов задовольнити.

Суд першої інстанції, з яким погодилися апеляційний та касаційний суди, зазначив, що вина відповідача у вчиненні ним у лісництві ДП «Славське лісове господарство» самовільної рубки дерев, і як наслідок, заподіяння шкоди у розмірі 66781,83 грн., доведена належними та допустимими доказами, а саме постановою про накладення адміністративного стягнення, яка набрала законної сили. Розмір заподіяної внаслідок такої самовільної рубки дерев підтверджується наявними у справі відомостями матеріально-грошової оцінки при суцільно-ленточнім переліку дерев та нарахованим стягненням за заподіяну шкоду.

Апеляційний суд додатково вказав, що умовами застосування норм ст. ст. 68, 69 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», ст. ст. 105, 107 Лісового кодексу України, ст. 1166 ЦК України є завдання шкоди (майнової, моральної) неправомірними рішеннями, діями або бездіяльністю, наявність причинного зв'язку між цими діями (бездіяльністю) і шкодою та вина заподіювача. Відсутність хоча б одного з цих елементів виключає цивільно-правову відповідальність.

Таким чином, суд прийшов до висновку, що з відповідача на користь держави в особі Славської селищної ради Сколівського району Львівської області необхідно стягнути завдану ним майнову шкоду [244].

Отже, у вищевказаній справі поряд з адміністративною відповідальністю відповідач поніс також цивільно-правову відповідальність, оскільки завдав майнової шкоди (збитки) державі внаслідок своїх винних неправомірних дій (самовільної рубки дерев).

У зв'язку з викладеним, погоджуємося з позицією вчених, які вважають, що суб'єктами деліктних зобов'язань можуть бути будь-які учасники цивільних правовідносин [294, с. 985; 77, с. 804]. Наприклад, В. Т. Смирнов та О. А. Собчак зазначали, що «оскільки шкода може бути заподіяна як громадянину, так і організації, а в ролі осіб, які спричинили шкоду також можуть виступати і громадяни, і організації, отже суб'єктами деліктних зобов'язань можуть бути будь-які учасники цивільних правовідносин (цивільного обороту)» [265, с. 14]. Таким чином, кредитором в деліктних зобов'язаннях може бути будь-який учасник цивільних правовідносин, у тому числі, держава та територіальна громада.

Як відзначав В. В. Борденюк, «правові передумови участі територіальних громад у деліктних зобов'язаннях як кредиторів (потерпілих) містить ч. 3 ст. 73 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», згідно з якою місцеві органи виконавчої влади, підприємства, установи та організації, а також громадяни несуть встановлену законом відповідальність перед органами місцевого самоврядування за заподіяну місцевому самоврядуванню шкоду їх діями або бездіяльністю, а також у результаті невиконання рішень органів та посадових осіб місцевого самоврядування, прийнятих у межах наданих їм повноважень. З огляду на зміст ч. 1 ст. 169 ЦК України, згідно з якою територіальні громади діють у цивільних відносинах на рівних правах з іншими учасниками цих відносин, є підстави вважати, що за загальним правилом вони можуть виступати кредиторами у зобов'язаннях з відшкодування шкоди, завданої їх особистим немайновим правам чи майну неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю будь-яких фізичних чи юридичних осіб» [22, с. 37].

З урахуванням наведеного, на нашу думку ч. 1 ст. 1166 ЦК України слід викласти в наступній редакції: «Майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або

юридичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, чи іншим учасникам цивільних відносин, передбачених у ч. 2 ст. 2 ЦК України, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала».

Також вважаємо за необхідне звернути увагу на те, що системний аналіз спеціальної юридичної літератури свідчить, що українськими та зарубіжними цивілістами досліджуються здебільшого питання відшкодування шкоди, завданої фізичним та юридичним особам незаконними рішеннями, дією чи бездіяльністю органу державної влади, органу місцевого самоврядування, їхніми посадовими чи службовими особами. Проблеми ж захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад, як потерпілих сторін, в деліктних відносинах не є достатньо вивченими у доктрині цивільного права України, тому потребують окремого наукового дослідження.

Проаналізувавши судову практику України з розгляду та вирішення справ у недоговірних зобов'язаннях, можемо зробити висновок, що актуальними та поширеними є справи про відшкодування майнової шкоди, заподіяної державі та територіальним громадам, внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу.

Правовідносини в означеній сфері регулюються Конституцією України, ЦК України, Земельним кодексом України, Законом України «Про оренду землі», постановою Кабінету Міністрів України від 25.07.2007 № 963 «Про затвердження Методики визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу» [217] та іншими нормативно-правовими актами.

Відповідно до вимог чинного законодавства України обов'язковою умовою фактичного використання земельної ділянки є наявність в особи, що її використовує, правовстановлюючих документів на цю земельну ділянку, а відсутність таких документів може свідчити про самовільне зайняття земельної ділянки. За приписами ст. 1 Закону України «Про державний контроль за

використанням та охороною земель» [211] самовільне зайняття земельної ділянки – це будь-які дії, які свідчать про фактичне використання земельної ділянки за відсутності відповідного рішення органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування про її передачу у власність або надання у користування (оренду) або за відсутності вчиненого правочину щодо такої земельної ділянки, за винятком дій, які відповідно до закону є правомірними.

Згідно з ч. 1 ст. 211 Земельного кодексу України громадяни та юридичні особи, зокрема, за самовільне зайняття земельних ділянок, невиконання вимог щодо використання земель за цільовим призначенням, невиконання умов знімання, збереження і нанесення родючого шару ґрунту, несуть цивільну відповідальність. Відшкодування шкоди за ЦК України є одним із видів цивільної відповідальності. Підставою відповідальності за завдану майнову шкоду є протиправне шкідливе винне діяння особи, яка завдала шкоду, для відшкодування якої необхідно довести неправомірність поведінки особи; наявність шкоди; причинний зв'язок між протиправною поведінкою особи і заподіяною шкодою та вину особи, яка заподіяла шкоду. Відсутність хоча б одного з цих елементів виключає відповідальність за заподіяну шкоду [197].

Водночас, на практиці органи державної влади та місцевого самоврядування, звертаючись до суду з позовом про захист майнових прав та інтересів держави або територіальної громади, порушених внаслідок вчинення цивільного правопорушення, зокрема, самовільного зайняття земельних ділянок, невиконання вимог щодо використання земель за цільовим призначенням, невиконання умов знімання, збереження і нанесення родючого шару ґрунту, не завжди звертають увагу на наявність у діях відповідача всіх елементів (складу) цивільного правопорушення. Вказане призводить до відмови судами у задоволенні таких позовів. Прикладом може слугувати господарська справа № 909/1322/19.

Так, до Господарського суду Івано-Франківської області звернулося Головне управління Держгеокадастру в Івано-Франківській області (далі – позивач) з позовною заявою до фізичної особи-підприємця Ч. (далі – відповідач) про стягнення шкоди в сумі 25340 грн., заподіяної внаслідок використання земельної ділянки не за

цільовим призначенням. Позовні вимоги мотивовані тим, що працівниками позивача проведено перевірку використання земельної ділянки оздоровчого призначення, яка належить до державної форми власності та перебуває в оренді відповідача. В результаті перевірки встановлено, що спірна земельна ділянка використовується відповідачем не за цільовим призначенням. Позивач вказав, що в своєму приписі він зобов'язав відповідача усунути порушення земельного законодавства та повідомити про його виконання, однак відповідач порушення не усунув, чим заподіяв шкоду позивачу на суму 25340 грн.

Проте судом було встановлено, що на час перевірки відповідач не був землекористувачем спірної земельної ділянки, яка зазначена у акті перевірки дотримання вимог земельного законодавства, оскільки ще у 2015 та 2016 відчужив частками об'єкт незавершеного будівництва на цій земельній ділянці. В діях відповідача відсутня протиправна поведінка та вина, оскільки при виникненні в іншої особи права власності на жилий будинок, будівлю або споруду, право попереднього власника або користувача припиняється в силу прямої вказівки закону без припинення у цілому договору оренди земельної ділянки. Відповідно, новий власник об'єкта нерухомості, якому переходить право оренди, набуває права оренди за чинним договором оренди, тобто має місце заміна сторони у зобов'язанні (постанови Верховного Суду від 19.06.2018 у справі № 922/3655/17 [174], від 07.11.2018 у справі № 910/20774/17 [172]).

Виходячи з викладеного, у задоволенні позову відмовлено, оскільки позивач не довів суду наявності у діях відповідача всіх складових правопорушення для застосування цивільно-правової відповідальності [235].

Отже, в наведеній справі відсутні підстави для цивільно-правової відповідальності відповідача, а Головне управління Держгеокадастру в Івано-Франківській області не врахувало приписи чинного цивільного законодавства, а також сформовану судову практику з даного приводу, що призвело до неналежного захисту майнових прав та інтересів держави.

Важливим у практиці правозастосування є також розмежування деліктних зобов'язань від інших, зокрема, кондикційних, які регулюються главою 83 ЦК

України «Набуття, збереження майна без достатньої правової підстави». Як свідчить судова практика, суди, розглядаючи справи за позовами органів державної влади та місцевого самоврядування про стягнення збитків, завданих державі або територіальній громаді самовільним зайняттям земельної ділянки, не завжди правильно вирішують такі спори.

До прикладу, розглянемо судову справу № 915/297/18. Виконавчий комітет Первомайської міської ради (далі – позивач) звернувся до суду з позовною заявою до приватного підприємства Т. (далі – ПП, відповідач), в якій просив стягнути з ПП збитки у сумі 324 279 грн. Позовні вимоги обґрунтовані тим, що відповідач придбав у іншого приватного підприємства комплекс нерухомих об'єктів, розташованих на земельній ділянці комунальної власності. В подальшому відповідач звернувся до Первомайської міської ради з заявою про надання дозволу на виготовлення технічної документації щодо передання вказаної земельної ділянки в оренду, яка рішенням ради була задоволена, проте відповідач відповідну технічну документацію не виготовив, договір оренди земельної ділянки не уклав, з того часу користується вказаною земельною ділянкою без правостановлюючих документів, у зв'язку з чим, позивачем було нараховано збитки у вигляді недержаних доходів (орендної плати за землю) за час фактичного користування земельною ділянкою.

Рішенням Господарського суду Миколаївської області від 04.07.2018 позовні вимоги задоволено повністю. Рішення суду мотивоване тим, що у діях відповідача наявний повний склад цивільного правопорушення, що є підставою для застосування такої міри відповідальності, як відшкодування збитків, при цьому, розрахунок збитків відповідач в судовому порядку не оскаржував, збитки не відшкодував.

Однак, переглядаючи вказане рішення суду, апеляційний суд зазначив, що кондикційними зобов'язаннями є зобов'язання, що виникають у зв'язку з безпідставним отриманням чи збереженням майна, які є предметом регулювання глави 83 ЦК України. Кондикційні зобов'язання виникають за наявності одночасно таких умов: набуття чи збереження майна однією особою (набувачем) за рахунок іншої (потерпілого); набуття чи збереження майна відбулося

за відсутності правової підстави або підстава, на якій майно набувалося, згодом відпала. За змістом приписів глав 82 і 83 ЦК України для деліктних зобов'язань, які виникають із заподіяння шкоди майну, характерним є, зокрема, зменшення майна потерпілого, а для кондикційних – приріст майна в набувача без достатніх правових підстав. З огляду на викладене, відповідач як фактичний користувач земельної ділянки, що без достатньої правової підстави за рахунок власника цієї ділянки зберіг у себе кошти, які мав заплатити за користування нею, зобов'язаний повернути ці кошти власнику земельної ділянки на підставі ч. 1 ст. 1212 ЦК України. Аналогічні правові висновки викладено в постановках Великої Палати Верховного Суду від 20.11.2018 у справі № 922/3412/17 [161], від 23.05.2018 у справі № 629/4628/16-ц [163].

Таким чином, апеляційний суд прийшов до висновку, що правовідносини, які виникли між сторонами у справі, є за своїм змістом кондикційними, а не деліктними, тому підстави для застосування до спірних правовідносин приписів про відшкодування шкоди (збитків) власникам земельних ділянок відсутні. Відповідно, апеляційний суд скасував рішення суду першої інстанції, та задовольнив позовні вимоги в повному обсязі, проте з інших мотивів, викладених в постанові суду апеляційної інстанції [196].

Така правова позиція відповідає також висновкам Великої Палати Верховного Суду, викладеним у постанові від 04.12.2019 у справі № 917/1739/17 [158], Касаційного господарського суду в складі Верховного Суду, викладеним у постановках від 14.01.2019 у справі № 912/1188/17 [193], від 21.01.2019 у справі № 902/794/17 [194], від 06.02.2019 у справі № 922/587/18 [192] та Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду, викладеним у постанові від 03.04.2019 у справі № 686/18993/17-ц [195].

Отже, у вищенаведеній справі, відповідач не вчиняв деліктного правопорушення, оскільки користувався земельною ділянкою фактично, без достатньої правової підстави, та за рахунок власника цієї ділянки зберіг у себе кошти, які мав заплатити за користування нею. Натомість, відповідач поніс цивільно-правову відповідальність на підставі ч. 1 ст. 1212 ЦК України у зв'язку з

набуттям, збереженням майна без достатньої правової підстави (кондикційне зобов'язання).

Враховуючи викладене, органам державної влади та місцевого самоврядування, вживаючи заходи цивільно-правової відповідальності в деліктних зобов'язаннях за порушення майнових прав та інтересів держави і територіальних громад, необхідно правильно встановлювати характер та зміст спірних правовідносин, а також норми чинного законодавства, які їх регулюють.

Висновки до III розділу

1. Враховуючи законодавчо визначені види порушення договору, які передбачені ст. 610 ЦК України, договірну відповідальність можна поділити на відповідальність за невиконання і відповідальність за неналежне виконання зобов'язань. При цьому, аналіз вітчизняної судової практики з розгляду справ, де однією із сторін є держава або територіальна громада, дає підстави стверджувати, що найчастіше такі спори стосуються договірної відповідальності саме за неналежне виконання зобов'язань. Це пов'язано, на нашу думку, з тим, що держава та територіальні громади, які діють через відповідні органи державної влади і місцевого самоврядування, укладаючи договори, намагаються ретельніше пересвідчитися у добросовісності контрагента, зокрема, його платоспроможності, з метою уникнення в подальшому невиконання ним свого зобов'язання.

2. З метою належного захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад у договірних відносинах, рекомендуємо органам державної влади або місцевого самоврядування перед зверненням до суду з позовною заявою з'ясовувати фактичну можливість боржника виконати зобов'язання, причини невиконання ним свого обов'язку та вжиті ним заходи для належного виконання. У зв'язку з цим, необхідно видається претензійна робота з досудового врегулювання спору, враховуючи положення ст. 16 ЦПК України та ст. 16 ГПК України про те, що сторони вживають заходів для досудового врегулювання спору за домовленістю між собою або у випадках, коли такі заходи є обов'язковими згідно із законом.

3. Норма ч. 1 ст. 1166 ЦК України підлягає законодавчому уточненню, оскільки серед можливих потерпілих, які в ній зазначені, немає інших учасників цивільних відносин, передбачених у ч. 2 ст. 2 ЦК України, а саме: держави Україна, Автономної Республіки Крим, територіальних громад, іноземних держав та інших суб'єктів публічного права. Разом з тим, останні теж можуть набувати статусу потерпілих у випадку завдання їм майнової шкоди. Отже, частину 1 ст. 1166 ЦК України пропонуємо викласти в наступній редакції: «Майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, *чи іншим учасникам цивільних відносин, передбачених у ч. 2 ст. 2 ЦК України*, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала».

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дисертаційного дослідження здійснено теоретичне узагальнення і запропоновано нове вирішення наукового завдання, що полягає в удосконаленні ефективного захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад за цивільним законодавством України.

Отримані в процесі наукового дослідження результати дозволяють сформулювати наступні висновки:

1. Держава та територіальні громади, як учасники цивільних правовідносин, мають необхідний обсяг правосуб'єктності, що дозволяє їм брати участь у майнових відносинах на рівних засадах поряд з іншими учасниками таких відносин.

2. З урахуванням практики Європейського Суду з прав людини, майном вважаються будь-які матеріальні або нематеріальні активи, виражені в речах або в майнових правах чи інтересах економічного характеру.

3. Майнові права можна визначити не тільки як особливий об'єкт цивільних прав, який може виступати об'єктом цивільного обороту та предметом цивільно-правових договорів, але й як суб'єктивні права учасників правовідносин, пов'язані з володінням, користуванням та розпорядженням майном, а також майновими вимогами.

4. Майновий інтерес держави і територіальних громад – це самостійний правомірний об'єкт правової охорони і захисту, пов'язаний з правом власності, іншими майновими правами й обов'язками держави і територіальних громад, в основі якого завжди є потреба у здійсненні загальнодержавних та регіональних (економічних, соціальних та інших) дій, проєктів, програм, спрямованих на захист найважливіших сфер життєдіяльності суспільства.

5. Методологічну основу нашої дисертації складає система методів наукового пізнання. В науковій роботі ми використовуємо комплексний підхід наукового дослідження з поєднанням різних методів, який дозволяє комплексно і системно дослідити проблематику захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад за цивільним законодавством України.

6. Визнання права власності за своєю правовою природою є самостійним способом захисту, оскільки має низку власних специфічних ознак, які вирізняють його з-поміж інших речових способів захисту права власності. Цей спосіб захисту, як правило, не пов'язаний із безпосереднім порушенням права особи; при визнанні права судом, він лише констатує факт належності такого позивачу, а на відповідача ніяких обов'язків не покладає; цей спосіб застосовується у разі відсутності між позивачем та відповідачем зобов'язально-правових відносин.

7. Сформульовано рекомендації органам державної влади та місцевого самоврядування перед зверненням до суду з позовом про визнання правочину недійсним та застосування наслідків його недійсності встановлювати наступні обставини: чи має місце порушення у зв'язку з укладенням правочину прав та охоронюваних законом інтересів держави або територіальної громади, а не лише формальне порушення закону; чи був відповідний орган стороною такого правочину; чи перебуває спірне майно – предмет правочину в сторони такого правочину (набувача); чи оспорюваний правочин є єдиним щодо відчужуваного майна; чи є спірне майно в наявності, чи воно не знищене, або реконструйоване; чи не зазнало спірне майно будь-яких змін (щодо площі, конфігурації, властивостей та ін.).

8. Визнання правочину недійсним є способом захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад, якому притаманні наступні особливості: цей спосіб захисту може застосовуватися не лише стороною правочину, але й будь-якою заінтересованою особою; метою визнання правочину недійсним є насамперед визнання його таким, що не породжує правових наслідків; цей спосіб застосовується не лише у випадку наявності між позивачем та відповідачем зобов'язально-правових відносин.

9. Одним із способів відновлення становища, яке існувало до порушення прав власника, або титульного володільця, є витребування майна із чужого незаконного володіння – віндикація. Віндикацію слід застосовувати за наявності таких умов: позивачу належить право власності або інше речове право на спірну річ (майно), що підтверджується відповідними доказами; річ (майно) вибула з володіння власника

поза його волею; об'єкт віндикації – річ (майно) є індивідуально визначеним; воно не знищене, є в наявності та не зазнало будь-яких змін (щодо площі, конфігурації, властивостей та ін.); таке майно знаходиться у володінні відповідача незаконно, без відповідної правової підстави, або коли правова підстава володіння згодом відпала; між сторонами відсутні зобов'язальні правовідносини.

10. Доцільно застосовувати віндикацію як спосіб захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад, застосування якого судом буде підставою для здійснення державної реєстрації права власності на майно, що підлягає державній реєстрації, за власником (державою або територіальною громадою), а також підставою для скасування попередньої реєстрації (внесення запису про скасування державної реєстрації прав за попереднім власником).

11. Пропонуємо закріпити у ЦК України положення про те, що змінюючи або розриваючи договір, укладений за участю держави або територіальної громади, суд повинен урахувати інтереси сторін договору, забезпечуючи справедливий баланс між сторонами, керуючись принципами законності та розумності.

12. Встановлено, що в Цивільному кодексі України у статті 651 йдеться про загальні підстави зміни або розірвання договору (за згодою сторін; у разі істотного порушення умов договору; у разі односторонньої відмови від договору, якщо це передбачено самим договором, або законом; в інших випадках, встановлених договором або законом), а у статті 652 ЦК України – встановлено спеціальну (виняткову) підставу – у зв'язку з істотною зміною обставин, якими сторони керувалися при укладенні договору та обґрунтовано здійснити законодавчу кореляцію цих норм.

13. Науково обґрунтовано необхідність доповнити у Цивільному кодексі України положення про те, що в будь-якому випадку припинення права власності за ініціативою держави, мають бути дотримані принципи законності, пропорційності та враховано суспільний інтерес.

14. Враховуючи законодавчо визначені види порушення договору, які передбачені ст. 610 ЦК України, договірну відповідальність можна поділити на відповідальність за невиконання і відповідальність за неналежне виконання

зобов'язань. При цьому, аналіз вітчизняної судової практики з розгляду справ, де однією із сторін є держава або територіальна громада, дає підстави стверджувати, що найчастіше такі спори стосуються договірної відповідальності саме за неналежне виконання зобов'язань. Це пов'язано, на нашу думку, з тим, що держава та територіальні громади, які діють через відповідні органи державної влади і місцевого самоврядування, укладаючи договори, намагаються ретельніше пересвідчитися у добросовісності контрагента, зокрема, його платоспроможності, з метою уникнення в подальшому невиконання ним свого зобов'язання.

15. З метою належного захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад у договірних відносинах, пропонуємо органам державної влади або місцевого самоврядування перед зверненням до суду з позовною заявою з'ясувати фактичну можливість боржника виконати зобов'язання, причини невиконання ним свого обов'язку та вжиті ним заходи для належного виконання. У зв'язку з цим, необхідно видається претензійна робота з досудового врегулювання спору, враховуючи положення ст. 16 ЦПК України та ст. 16 ГПК України про те, що сторони вживають заходів для досудового врегулювання спору за домовленістю між собою або у випадках, коли такі заходи є обов'язковими згідно із законом.

16. Норма ч. 1 ст. 1166 ЦК України підлягає законодавчому уточненню, оскільки серед можливих потерпілих, які в ній зазначені, немає інших учасників цивільних відносин, передбачених у ч. 2 ст. 2 ЦК України, а саме: держави Україна, Автономної Республіки Крим, територіальних громад, іноземних держав та інших суб'єктів публічного права. Разом з тим, останні теж можуть набувати статусу потерпілих у випадку завдання їм майнової шкоди. Отже, частину 1 ст. 1166 ЦК України пропонуємо викласти в наступній редакції: «Майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, *чи іншим учасникам цивільних відносин, передбачених у ч. 2 ст. 2 ЦК України*, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала».

Запропоновано зміни до чинного законодавства:

до Цивільного кодексу України:

1. Виходячи зі змісту ст. 2 ЦК України «Учасники цивільних відносин», де крім фізичних та юридичних осіб зазначено також державу Україну, Автономну Республіку Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права, пропонуємо замінити у ст. ст. 16-23 ЦК України слово «особа» на «учасник цивільних відносин», а відтак ст. 15 ЦК України «Право на захист цивільних прав та інтересів» викласти в наступній редакції:

«1. Кожен учасник цивільних відносин має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання.

2. Кожен учасник цивільних відносин має право на захист свого інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства».

2. Доповнити ст. 346 ЦК України частиною 3 наступного змісту: «У будь-якому випадку припинення права власності за ініціативою держави, мають бути дотримані принципи законності, пропорційності та враховано суспільний інтерес».

3. З метою охорони і захисту прав та інтересів осіб в умовах, встановлених законом для здійснення реквізиції, тобто примусового відчуження у власника майна на користь держави, доповнити ст. 353 ЦК України частиною 3 такого змісту:

«Перед реквізицією проводиться оцінка майна в порядку, встановленому законом». Частини 3, 4, 5, 6 вважати відповідно частинами 4, 5, 6, 7.

4. Назву ст. 651 ЦК України доповнити на початку словом «Загальні...», та викласти її в наступній редакції: «Загальні підстави зміни або розірвання договору».

5. Частину 1 ст. 1166 ЦК України викласти в наступній редакції: «Майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, *чи іншим учасникам цивільних відносин, передбачених у ч. 2 ст. 2 ЦК України*, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абова Т. Е. Охрана хозяйственных прав предприятий. – М.: Юрид. лит., 1975. – 216 с.
2. Алексеев С. С. Гражданское право в современную эпоху / С. С. Алексеев. – М.: Юрайт, 1999. – 40 с.
3. Алексеев С. С. Общая теория права : в 2 т. / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1981. – Т. 1. – 359 с.
4. Аналіз практики застосування судами ст. 16 Цивільного кодексу України / Вісник Верховного Суду України. – Випуск № 8 (168). – 2014.
5. Андреева О. Цивільно-правова характеристика ризику істотної зміни обставин за договором: поняття та практичне значення / О. Андреева // Юридична Україна. – 2014. – № 3. – С. 44-50.
6. Антологія української юридичної думки : в 10 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Видавничий Дім «Юридична книга», 2002–2005. – Т. 10: Юридична наука незалежної України / [упоряд.: В. Ф. Погорілко, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко ; відп. ред.: Ю. С. Шемшученко, В. Ф. Погорілко]. – 2005. – 944 с.
7. Аристотель. Сочинения : в 4 т. / Аристотель ; [пер. с лат.]. – М. : Мысль, 1983–1983. – Т. 4. – 1983. – 830 с.
8. Баранова Л. М. Відшкодування збитків як спосіб захисту цивільних прав // Теорія і практика правознавства. Електронне наукове фахове видання Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – 2011. – № 1.
9. Баранова Л. М. Невиконання та неналежне виконання як види порушення зобов'язання / Л. М. Баранова // Актуальні проблеми приватного права : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 92-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова, 28 лют. 2014 р. – Харків, 2014. – С. 87–90.

10. Барвіцький В. Ю. Захист прав і законних інтересів територіальних громад судами загальної юрисдикції та в досудовому порядку / В. Ю. Барвіцький // Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія : Право. – 2011. – Вип. 2. – С. 55-70.
11. Безклубый И. А. Обязательства из деликтов в Древнем Риме // Альманах цивилистики: Сборник статей. Вып. 1 / Под ред. Р. А. Майданика. – К.: Всеукраинская ассоциация издателей «Правова єдність», 2008. – 312 с.
12. Безсмертна Н. В. Сучасні проблеми цивільного права: збірник наукових праць / Н. В. Безсмертна. – К.: ВГЛ «Обрії», 2009. – 190 с.
13. Бем М. В. Особливості застосування статті 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод / М. В. Бем // Офіційний веб-сайт Національної Асоціації Адвокатів України. URL: <http://unba.org.ua/assets/uploads/news/post-realis/2015.03.23-04.03.18-mat8.pdf> (дата звернення: 10.12.2016).
14. Берестова І. Е., Бобрик В. І. Набуття, збереження майна без достатньої правової підстави в підприємницькій діяльності (питання теорії і практики): Монографія / За заг. ред. О. Д. Крупчана. – К.: НДППіП, 2006. – 150 с.
15. Бігун В. С. Філософія правосуддя: ідея та здійснення : [монографія] / Бігун В. С. – К. : [Б. в.], 2011. – 303 с. – (Бібліотека Міжнародного Часопису «Проблеми філософії права»).
16. Білоусов Ю. В. Питання судової юрисдикції у справах, які стосуються захисту прав місцевого самоврядування // Проблеми удосконалення правового регулювання місцевого самоврядування в Україні: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 25 травня 2004 р.). – Х., 2004. – С. 222-227.
17. Бірюков І. А., Заїка Ю.О. Цивільне право України. Загальна частина. Навчальний посібник / К.: КНТ, 2006. – 480 с.
18. Боднар Т. В. Гражданско-правовая ответственность за нарушение договорных обязательств: виды и формы // Альманах цивилистики: Сборник статей. Вып. 1 / Под ред. Р. А. Майданика. – К.: Всеукраинская ассоциация издателей «Правова єдність», 2008. – 312 с.

19. Боднар Т. В. Теоретичні проблеми виконання договірних зобов'язань : дис. ...на здобуття ступеня докт. юрид. наук: 12.00.03 //Київський національний університет імені Тараса Шевченка / Тетяна Валеріївна Боднар. – Київ, 2005. – 442 с.
20. Болокан І. В. Захист права власності підприємців у випадках втручання органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб у здійснення власником його правомочностей / І. В. Болокан. URL: <http://www.law.journalsofznu.zp.ua/visnik-1-2009/973> (дата звернення: 11.03.2018).
21. Борденюк В. В. Територіальні громади як суб'єкти цивільних зобов'язань / В. В. Борденюк // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2015. – № 6. – С. 32-39.
22. Борденюк В. Територіальні громади як суб'єкти деліктних зобов'язань / В. Борденюк // Науковий часопис Національної академії прокуратури України. – 2015. – № 1. – С. 34–45.
23. Бородін М. Розгляд цивільних справ, які впливають із зобов'язань щодо відшкодування шкоди, завданої власником джерела підвищеної небезпеки // Право України. – 2010. – № 7. – С. 101-106.
24. Бородовський С. О. Укладення, зміна та розірвання договору у цивільному праві України: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / С. О. Бородовський. – Х., 2005. – 211 с.
25. Брагинский М. И. Договорное право: в 2 кн. / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. – Кн. 1 : Общие положения. – М.: Статут, 1998. – 800 с.
26. Брагинский М. И. Договорное право: Общие положения / Брагинский М. И., Витрянский В. В. – М.: Статут, 1997. – С. 351.
27. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность. – М.: Юрид. лит. 1976. – 215 с.
28. Бринцев О. В. Визнання права як спосіб захисту права / О. В. Бринцев // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2002. – № 2. – С. 81-83. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2002_2_27 (дата звернення: 15.03.2019).

29. Бринцев О. Визнання права як спосіб його захисту в цивільному законодавстві України / О. Бринцев // Вісник Академії правових наук України. – 2004. – № 1 (36). – С. 80-85.
30. Бутнев В. В. Механизм защиты субъективных гражданских прав : сб. науч. тр. / Ярослав. гос. ун-т ; редкол.: В. В. Бутнев (отв. ред.) и др. – Ярославль : ЯрГУ, 1990. – 163 с.
31. Венедіктова І. В. Захист охоронюваних законом інтересів у цивільному праві : монографія / І. В. Венедіктова. – К. : ЮрінкомІнтер, 2014. – 288 с.
32. Вершинин А. П. Способы защиты гражданских прав в суде. Диссертация в виде научного доклада ... д-ра юрид. наук. – СПб., 1998. – 55с.
33. Весна Н. О. Істотне порушення договору як підстава його розірвання в міжнародному та зарубіжному праві / Н. О. Весна // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право. – 2016. – Вип. 38 (1). – С. 76-79.
34. Висновки та рекомендації міжнародної конференції «Право власності: європейський досвід та українські реалії», що відбулася 22–23 жовтня 2015 року у місті Києві. URL:
[http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(print\)/B9716C20F95B8F64C2257F10003FDDCB](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(print)/B9716C20F95B8F64C2257F10003FDDCB) (дата звернення: 11.12.2016).
35. Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 11 квітня 1980 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118 (дата звернення: 11.12.2016).
36. Гаврилов Э. П. Постатейный комментарий Закона РФ «Об авторском праве и смежных правах» / Э. П. Гаврилов. – М. : Фонд «Правовая культура», 1996. – 489 с.
37. Гаврилюк В. Майно та майнові права і обов'язки як об'єкти універсального правонаступництва при реорганізації юридичних осіб / В. Гаврилюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – 2013. – Вип. 2. – С. 81-83.

38. Галуцько В. В. Публічний інтерес в адміністративному праві / В. В. Галуцько // Форум права. – 2010. – № 4. – С. 178–182.
39. Гнатів О. Б. Захист права власності в цивільному праві: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Гнатів Оксана Богданівна. – Л., 2014. – 202 с.
40. Гнатів О. Б. / Визнання правочинів недійсними як спосіб захисту права власності // Наукові праці МАУП, 2015, вип. 44 (1), с. 126–129.
41. Гнатів О. Б. Захист та порушення права власності незаконними правовими актами / О. Б. Гнатів // Юридичний науковий електронний журнал. № 7/2017. С. 43-46.
42. Голубєва Н. Ю. Захист права власності при позбавленні власника володіння (віндикаційний позов) / Н. Ю. Голубєва // Актуальні проблеми держави і права. – 2008. – Вип. 42. – С. 94-98.
43. Горшенев В. М. Процессуальная форма и ее социально-юридические возможности в социалистическом обществе / В. М. Горшенев, П. Е. Недбайло / / Юридическая процессуальная форма: Теория и практика. – М., 1978.
44. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/436-15> (дата звернення: 11.03.2018).
45. Гражданский кодекс Азербайджанской Республики от 28.12.1999 г. URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30420111 (дата звернення: 11.03.2018).
46. Гражданский кодекс Республики Армения от 05.05.1998 г. URL: http://www.parliament.am/law_docs/050598HO239rus.html?lang=rus#G10 (дата звернення: 11.03.2018).
47. Гражданский кодекс Республики Казахстан от 27.12.1994 г. URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1006061 (дата звернення: 11.03.2018).
48. Гражданское право [Электронный ресурс]. Ч. 1: Учеб. /Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. – Изд. 3-е, перераб. и доп. – М.: Проспект, 1998. – 632 с. // Юридичні науки. Законодавство: Зб. на допомогу наук. та учб. роботі студентів. – Б. м.: Б. в., 2007. – 1 CD-ROM (дата звернення: 11.03.2018).
49. Гражданское право / под ред. Ю. К. Толстого, А. П. Сергеева. – СПб. ; М. : Проспект, 1996. – Ч. 1. – 416 с.

50. Гражданское право: учебник: в 3 т. / [Н. Д. Егоров, И. В. Елисеев, А. А. Иванов и др.]; отв. ред. А. П. Сергеев, Ю. К. Толстой. – М.: ТК Велби; Изд-во «Проспект», 2005. – Т. 1. – 776 с.

51. Гражданское право : учебник : Ч. 1 / Егоров И. Д., Елисеев И. В., Иванов А. А., Кротов М. В., и др. ; под ред.: Сергеев А. П., Толстой Ю. К. – М. : Проспект, 1997. – 600 с.

52. Грибанов В. П. Ответственность за нарушение гражданских прав и обязанностей. – М. : Знание. – 1973. – 96 с.

53. Гришко О. С. Порухення договірної зобов'язання: поняття, види, правові наслідки : автореф. дис. канд. юрид. наук: спец: 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Олексій Сергійович Гришко. –К., 2014. – 20 с.

54. Гришко О. С. Порухення договірної зобов'язання: поняття, види, правові наслідки : дис. ... канд. юрид. наук : спц. 12.00.03 «Цивільне право та цивільний процес сімейне право міжнародне приватне право» / О. С. Гришко. – Київ, 2014. – 206 с.

55. Гузь Є. В. Майнові відносини та їх характерні ознаки / Є. В. Гузь // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2013. – № 12. – С. 112-118.

56. Гуревич М. А. Право на иск / М. А. Гуревич. – М. : Наука, 1978. – 194 с.

57. Гусарев С. Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.01 / Гусарев С. Д. – К., 2007. – 422 с.

58. Давидова І. В. Віндикація як наслідок недійсності правочину за цивільним законодавством України / І. В. Давидова // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки. 2014. Випуск 3. Том 1. С. 140-143.

59. Данильян О. Г. Методи правового дослідження / Данильян О. Г., Дзьобань О. П. // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. – Х.: Право, 2017. – Т. 2: Філософія права / Редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін. – С. 456-459.

60. Дербакова Ю. А. Загальнотеоретичні аспекти захисту цивільних прав неповнолітніми (малолітніми) особами / Ю. А. Дербакова // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – Вип. 51. – С. 128-135.
61. Дерюгина Т. В. Интерес как предпосылка и предел субъективного гражданского права // Право и политика. – № 1. – 2009. – С. 157-165.
62. Дзера І. Деякі питання визнання права власності за статтею 392 Цивільного кодексу України / І. Дзера // Підприємництво, господарство і право. – 2018. – Вип. 5. – С. 19-24.
63. Дзера І. О. Незаконність правового акта, що порушує право власності / І. О. Дзера // Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. – 3-є вид. перероб. і доп. / [за заг. ред.: О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця]. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – Т. I. – 808 с.
64. Дзера І. О. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні / І. О. Дзера. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 255 с.
65. Дзера О. В. Загальна характеристика права власності / О. В. Дзера // Цивільне право України. Загальна частина: підручник / За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, Р. А. Майданика. – 3-тє вид., перероб. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – 976 с.
66. Дзера Ю. М. Теоретико-правові підходи щодо участі держави у цивільних відносинах та її правосуб'єктності / Ю. М. Дзера // Форум права. – 2010. – № 1. – С. 66–71.
67. Дзьобань О. П., Яроцький В. Л. Догматичний напрям методології формування сучасної національної доктрини приватного права / О. П. Дзьобань, В. Л. Яроцький // Право України. – 2019. – № 1. – С. 42-57.
68. Дигесты Юстиниана : в 8 т. / [Пер. с лат. А. И. Солопова, Д. А. Литвинова, Л. Л. Кофанова и др.] – М. : Статут, 2002. – Т. II. – 622 с.
69. Другова В. А. Позов про визнання права власності як засіб захисту майнових прав осіб, які не досягли повноліття / В. А. Другова // Форум права. – 2013. – № 2. – С. 116–122.

70. Дякович М. М. Охорона і захист сімейних прав та інтересів нотаріусом: Монографія / М. М. Дякович. – К.: Істина, 2014. – 520 с.
71. Енциклопедія цивільного права України / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; [відп. ред. Я.М. Шевченко]. – К.: ІнЮре, 2009. – 952 с.
72. Європейська хартія місцевого самоврядування від 15.10.1985. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_036.
73. Євтушок Ю. Принцип пропорційності та його вимоги у сфері законотворчості. URL: <http://www.viche.info/journal/3387/> (дата звернення: 11.11.2016).
74. Єрошенко А. А. Личная собственность в гражданском праве / А. А. Єрошенко. – М. : Юрид. лит., 1973. – 208 с.
75. Жук А. / Актуальні проблеми правознавства. Випуск 3 (15). 2018 р. С. 13-17.
76. Загальне адміністративне право / за ред. Р. С. Мельника. – К.: Ваїте, 2014. – С. 38.
77. Зобов'язальне право: теорія і практика: навч. посіб. для студ. юрид. вузів і ф-тів / О. В. Дзера, Н. С. Кузнєцова, В. В. Луць та ін.; за ред. О. В. Дзери. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – 912 с.
78. Иванов О.В. Право на судебную защиту // Сов. государство и право. – 1970. – № 7. – С. 40.
79. Интересы в системе экономических отношений социализма / отв. ред. Ю. И. Палкин, Ю. Н. Пахомов. – К. : Наук. Думка, 1974. – 240 с.
80. Іваненко М. А. Співвідношення правових інститутів реституції та віндикації в цивільному праві України / М. А. Іваненко // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Юриспруденція. – 2013. – Вип. 6-1 (2). – С. 20-23.
81. Іванова С. М. Визнання недійсним правочину як спосіб захисту цивільних прав та інтересів за законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Іванова Світлана Миколаївна. – К., 2014. – 232 с.

82. Інтерес (у праві) – Значення слова / Матеріал з Вікіпедії–загальнодоступної вільної онлайн-енциклопедії. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Інтерес_\(право\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Інтерес_(право)) (дата звернення: 15.06.2018).

83. Канзафарова І. С. Зміна або розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин // «Сучасні технології управління підприємством та можливості використання інформаційних систем: стан, проблеми, перспективи» : матеріали наук.-практ. конф. для викладачів, аспірантів та молодих вчених (29-30 березня, 2013р. м. Одеса). – С. 320-323.

84. Канзафарова І. С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні: автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2007. – С. 17.

85. Канзафарова І. С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. / І. С. Канзафарова – Київ, 2007. – 453 с.

86. Карнаух Б. Сутність і явище цивільно-правової відповідальності / Б. Карнаух // Вісник академії правових наук України. – 2012. – № 2. – С. 287-299.

87. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) / Керимов Д. А. – М. : Норма, 2000. – 156 с.

88. Керимов Д. А. Общая теория государства и права. Предмет, структура, функции / Керимов Д. А. – М. : Юрид. лит, 1977. – 136 с.

89. Ківалова Т. С. Зобов'язання відшкодування шкоди у цивільному законодавстві України (теоретичні аспекти): монографія / Т. С. Ківалова. – Одеса: Юридична література, 2008. – 360 с.

90. Клименко О. М. Особливості правового становища держави як суб'єкта приватного (цивільного) права: автореф. дис. канд. юрид. наук: спец.: 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право / О. М. Клименко. – 2006. – 17с.

91. Колотов М. Г. Принятие решения как стадия процесса применения норм права : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01

«Теория и история права и государства; история учений в праве и государстве» / Н. Г. Колотов. – Свердловск, 1980. – 20 с.

92. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції (укр/рос) від 31.10.2003. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_c16 (дата звернення: 15.06.2017).

93. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року від 04.11.1950. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 18.12.2016).

94. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 15.06.2017).

95. Коссак В. М. Здійснення та захист цивільних прав // Цивільне право України: Підручник: Кн. 1 / За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – К., 2002. – С. 216-218.

96. Коссак В. М. Протиправна поведінка і вина як підстави виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди (Римське право і сучасність) / В. М. Коссак // Римське право як підґрунтя сучасного права Європи : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 27 травня 2016 р.) / за заг. ред. Є. О. Харитонова ; НУ «ОЮА». Півд. регіон. центр НАПрН України. – Одеса: Фенікс, 2016. – С. 9-11.

97. Кот А. А. Институт признания сделки недействительной и его место в системе способов защиты гражданских прав / А. А. Кот // Альманах цивилистики: сб. статей. – К.: Алерта; ЦУЛ, 2011. – Вып. 4. – С. 148–162.

98. Кошиль Ю. Кауза правочину та інститут зміни і розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин: аспекти співвідношення / Ю. Кошиль // Юридична Україна. – 2008. – № 1. – С. 33-38.

99. Краснов Н. И. Реальное исполнение договорных обязательств между социалистическими организациями / Н. И. Краснов. – М. : Госюриздат, 1959. – 192 с.

100. Кузнецова Л. В. Признание права как способ защиты гражданских прав / Л. В. Кузнецова // Право и экономика. – 2004. – № 11. – С. 20–25.

101. Кузнецова Л. В. Спорные вопросы деликтной ответственности // Меры обеспечения и меры ответственности в гражданском праве: Сборник статей / Рук. авт. кол. и отв. ред. М. А. Рожкова. – М.: Статут, 2010. – 413 с. – (Анализ современного права).

102. Кузнецова Н. С. Власність і право на мирне володіння майном відповідно до статті 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (поняття об'єктів права власності та нетипові об'єкти права власності у розу мінні статті 1 Першого протоколу) / Н. Кузнецова // Право власності: європейський досвід та українські реалії : збірник доповідей і матеріалів Міжнародної конференції (м. Київ, 22–23 жовтня 2015 року). – К. : ВАІТЕ, 2015.

103. Кузнецова Н. С. Принципи сучасного зобов'язального права / Н. Кузнецова // Українське право. – 2003. – № 4. – С. 9-15.

104. Кузнецова Н. С. Інститут цивільно-правової відповідальності у вітчизняній та зарубіжній цивілістичній доктрині // Право України. – 2019. – № 1. – С. 186-203.

105. Курылёв С. В. Формы защиты и принудительного осуществления субъективных прав и право на иск // Труды Иркутского государственного университета. – Сер. юрид. – Т. XXII. – Вып. 3. – Иркутск, 1957. – 412 с.

106. Куцевич О. П. Віндикація земельних ділянок за законодавством України в умовах обов'язкової реєстрації речових прав на нерухоме майно / О. П. Куцевич // Європейські перспективи. – 2014. – № 10. – С. 146-152.

107. Куцин А. В. Відшкодування шкоди, завданої органом місцевого самоврядування у сфері нормотворчої діяльності: автореф. дис. канд. юрид. наук: спец.: 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право / А. В. Куцин. – Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2019.

108. Лесько А. Захист цивільних прав та інтересів судом: нові аспекти. URL: https://sensor.net.ua/blogs/3038431/zahist_tsivlnih_prav_ta_nteresv_sudomnov_aspekti (дата звернення: 15.08.2019).

109. Литвин С. Й. Проблеми відшкодування майнової шкоди в авторському праві [Текст] / С. Й. Литвин // Науковий вісник Ужгородського Національного університету : Серія: Право / гол. ред. Ю. М. Бисага. – Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2015. – Вип. 35. Ч. 1. Т. 1. – С. 149–154.
110. Майданик Р. А. Цивільне право: Загальна частина. / Т. І. Вступ у цивільне право. – К.: Алерта, 2012. – 472 с.
111. Макарова З. В. Защита в российском уголовном процессе: понятие, виды, предмет и пределы / З. В. Макарова // Правоведение. – 2000. – № 3. – С. 217-231.
112. Макаручук Л. В. Критерії істотності порушення договору як підстави його розірвання / Л. В. Макаручук // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 2. – С. 201-205.
113. Малейн Н. С. Гражданский закон и право личности в СССР / Н. С. Малейн. – М. : Юрид. Лит-ра, 1981. – 215 с.
114. Малейн Н. С. Понятие и основания имущественной ответственности // Сов. государство и право. – 1970. – № 12. – С. 36/43.
115. Малейн Н. С. Охрана прав личности советским законодательством / Н. С. Малейн. – М. : Наука, 1985. – 128 с.
116. Малигіна В. Д. Методологія наукових досліджень: монографія / В. Д. Малигіна, О. Ю. Холодова, Л. М. Акімова. – Рівне: НУВГП, 2016. – 247 с.
117. Матузов Н. И. Правовая система и личность / Н. И. Матузов. – Саратов : Юрист, 1987. – 297 с.
118. Мацегорін О. І. Поняття та зміст захисту цивільних прав / О. І. Мацегорін // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 3. – С. 143-146.
119. Меденцев П. А. Правові наслідки порушення договору в цивільному праві України, Російської Федерації, ФРН, Англії та США (порівняльно-правовий аналіз) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / П. А. Меденцев; кер. роботи Є. О. Харитонов; Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». – Одеса, 2013. – 19 с.
120. Менглиев Р. Ш. Защита права владения в гражданском праве / Р. Ш. Менглиев. – Душанбе: Юрист, 1999. – С. 105.

121. *Методологія в праві: колективна монографія / І. Безклубий та ін.; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. І. Безклубого. – Київ: Грамота, 2017. – 656 с.*
122. *Методологія наукових досліджень : навч. посіб. / В. І. Зацерковний, І. В. Тішаєв, В. К. Демидов. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2017. – 236 с.*
123. *Мироненко В. П. Цивільно-правова відповідальність як вид юридичної відповідальності / В. П. Мироненко // Юридична наука. – 2011. – № 6. – С. 24-30.*
124. *Микитин В. І. Підстави виникнення договірної та деліктної цивільно-правової відповідальності : деякі теоретичні аспекти / Віталій Ігорович Микитин // Електронне наукове фахове видання. Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 5. – С. 99-102.*
125. *Мироненко В. П. Цивільно-правова відповідальність як вид юридичної відповідальності / В. П. Мироненко // Юридична наука. – 2011. – № 6. – С. 24-30.*
126. *Митрофанов І. І. «Шкода» та «збитки»: співвідношення понять / І. І. Митрофанов, Т. В. Гайкова // Вісник КрНУ імені Михайла Остроградського. – 2012. – Вип. 3 (74). – С. 196–200.*
127. *Михайлов С. В. Категория интереса в российском гражданском праве / С. В. Михайлов. – М. : Статут, 2002. – 205 с.*
128. *Міжнародно-правовий захист прав місцевого самоврядування // Судовий захист прав та інтересів місцевого самоврядування в Україні. Навчально-практичний посібник / Вавринюк Ю. Р., Клепадський М., Кравченко В. В., Кравченко Н. В., Пітцик М. В., Подобед Л. Є. – Київ, Атіка. – 2002. – 208 с.*
129. *Мілаш В. С. Господарське право: Курс лекцій: У 2ч. – Ч. 1. – Х.: Право, 2008. – 496 с.*
130. *Міхно О. Майнові права як об'єкти цивільних правовідносин / О. Міхно // Підприємництво, господарство і право. – 2013. – Вип. 8. – С. 10-12.*
131. *Морозюк А. Самозахист як неюрисдикційна форма захисту суб'єктивних цивільних прав / А. Морозюк// Актуальні питання державотворення в Україні очима молодих учених. Збірник наукових праць міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих учених: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих*

учених Київського національного університету імені Тараса Шевченка (23 квітня 2010 р.). – К., 2010. – Ч. I. – С. 331-332.

132. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України: В 4-х т. / А. Г. Ярема, В. Я. Карабань, В. В. Кривенко, В. Г. Ротань. – Т. 1. – К.: А.С.К.; Севастополь: Ін-т юридичних досліджень, 2004. – 928 с.

133. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України / За ред. В. М. Коссака. – К.: Істина, 2004. – 976 с.

134. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2 т. – 4-те вид., перероб. і допов./ за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнєцової, В. В. Луця. – К.: Юрінком Інтер, 2011. Т. I. – 808 с.

135. Нечитайло Т. О. Правосуб'єктність держави як учасника корпоративних правовідносин / Т. О. Нечитайло, В. В. Луць // Право і суспільство. – 2016. – № 2 (2). – С. 61-65.

136. Оль П. А. Понятие субъекта в теории права : [учеб. пособие] / Оль П. А. – СПб. : Санкт-Петербургский университет МВД России, 2000. – 26 с.

137. Оніщенко Н. М. Теоретико-методологічні засади формування та розвитку правової системи : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.01 / Оніщенко Н. М. – К., 2002. – 426 с.

138. Отраднава О. Договори між суб'єктами деліктних зобов'язань: принципи, можливості, межі / О. Отраднава // Право України. – 2012. – № 9. – С. 174-184.

139. Отраднава О. О. Неустойка в цивільному праві: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Отраднава Олеся Олександрівна ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 20 с.

140. Падун Р. В. Визнання права як спосіб захисту цивільних прав та інтересів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Р. В. Падун. – К., 2014. – 18 с.

141. Панченко І. М. Визнання права власності як спосіб захисту цивільних прав : автореф. дис. ...канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне правота цивільний процес сімейне право міжнародне приватне право» / Панченко Ірина Миколаївна ; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». – Одеса, 2016. – 23 с.

142. Панькевич Р. В. Визнання права як спосіб захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад / Р. В. Панькевич // Сучасні тенденції розвитку юридичної науки та практики: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 15-16 березня 2019 року / ред. кол. Гриценко І. С., Мельник Р.С. та ін. К.: Видавничий дім «Гельветика», 2019. 100 с.

143. Панькевич Р. В. Визнання правочину недійсним як самостійний спосіб захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад та наслідки його застосування / Р. Панькевич // Актуальні проблеми прав людини, держави та правової системи: матеріали XVIII Міжнародної студентсько-аспірантської наукової конференції (18-19 квітня 2019 року). Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2019. 214 с.

144. Панькевич Р. В. Застосування визнання права як способу захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад / Р. В. Панькевич // Актуальні проблеми приватного права : матеріали XVII наук.-практ. конф., присвяч. 97-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова (Харків, 22 лют. 2019 р.). – Харків : Право, 2019. – 422 с.

145. Панькевич Р.В. Критерії правомірного втручання держави у право власності особи з урахуванням практики Європейського суду з прав людини // Часопис Київського університету права. 2017/1. С. 212-218.

146. Панькевич Р. Майнові права та інтереси держави і територіальних громад: цивільно-правові аспекти / Р. Панькевич // Підприємництво, господарство і право. – 2017. – Вип. 7. – С. 20-25.

147. Панькевич Р. В. Особливості правового регулювання захисту прав та інтересів держави і територіальних громад за цивільним законодавством України / Р. В. Панькевич // Сучасне державотворення та правотворення: питання теорії та практики: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 9-10 грудня 2016 р.) – Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2016. – 132 с.

148. Певницкий С. Г. Некоторые вопросы системы защиты права собственности на недвижимое имущество / С. Г. Певницкий. // Юридический мир. – 2006. – № 3. – С. 36.

149. Педько Ю. С. Судовий захист прав та інтересів місцевого самоврядування // Актуальні проблеми становлення та розвитку місцевого самоврядування в Україні: Кол. Монографія / В. О. Антонечко, М. О. Баймуратов, О. В. Батанов та ін.; За ред. В. В. Кравченка, М. О. Баймуратова, О. В. Батанова. – К.: Атіка, 2007. – 864 с.

150. Первомайський О. О. / Участь територіальної громади у цивільних правовідносинах : автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Олег Олексійович Первомайський . – Харків : Б.в., 2003. – 20 с.

151. Перепелюк А. М. Механізм застосування права: структура та критерії ефективності (загальнотеоретичний аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Перепелюк Анна Михайлівна; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Київ, 2016. – 224 с.

152. Підлубна Т. М. Право на захист цивільних прав та інтересів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.03 / Т. М. Підлубна ; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького. – К., 2009. – 20 с.

153. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права. – Пг.: Изд. юрид. кн. скл. «Право», 1917. – 328 с.

154. Полякова О. Розірвання договору за рішенням суду / О. Полякова // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 3 – С. 32-35.

155. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): Монографія // С. П. Погребняк. – Х.: Право, 2008. – С. 192-193.

156. Порядок державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, затверджений постановою Кабінету Міністрів України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» від 25.12.2015 № 1127 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 23.08.2016 № 553). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1127-2015-%D0%BF> (дата звернення: 15.06.2019).

157. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 04.06.2019 у справі № 916/3156/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/82424016> (дата звернення: 15.08.2019).

158. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 04.12.2019 у справі № 917/1739/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/86310237> (дата звернення: 19.06.2020).

159. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14.11.2018 у справі № 183/1617/16. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/81574015> (дата звернення: 15.06.2019)..

160. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 20.03.2019 у справі № 442/730/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/80854671> (дата звернення: 15.06.2019)..

161. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 20.11.2018 у справі № 922/3412/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78297802> (дата звернення: 15.06.2019).

162. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 21.03.2018 у справі № 760/14438/15-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73438185> (дата звернення: 15.06.2019).

163. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23.05.2018 у справі № 629/4628/16-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75296547> (дата звернення: 15.06.2019).

164. Постанова Верховного Суду від 06.02.2018 у справі № 140/640/16-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/72102501> (дата звернення: 15.06.2019).

165. Постанова Верховного Суду від 06.06.2019 у справі № 522/3031/15-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82264584> (дата звернення: 11.06.2020).

166. Постанова Верховного Суду від 10.07.2019 у справі № 757/17937/14-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/83105603> (дата звернення: 15.09.2019).

167. Постанова Верховного Суду від 19.06.2019 у справі № 366/1133/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82738217> (дата звернення: 15.08.2019).

168. Постанова Верховного Суду від 24.07.2019 у справі № 235/7381/16-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/83335389> (дата звернення: 15.10.2019).

169. Постанова Верховного Суду від 25.07.2019 у справі № 752/8527/16-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/83272282> (дата звернення: 15.12.2019).

170. Постанова Верховного Суду від 27.06.2018 у справі № 335/8927/15. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/75068463> (дата звернення: 10.09.2018).

171. Постанова Верховного Суду від 27.11.2017 у справі № 905/1227/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/78376886> (дата звернення: 15.06.2019).

172. Постанова Верховного Суду в складі Касаційного господарського суду від 07.11.2018 у справі № 910/20774/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77753858> (дата звернення: 15.06.2019).

173. Постанова Верховного Суду в складі Касаційного господарського суду від 08.05.2018 у справі № 910/1806/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74064149> (дата звернення: 15.06.2019).

174. Постанова Верховного Суду в складі Касаційного господарського суду від 19.06.2018 у справі № 922/3655/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74991680> (дата звернення: 15.06.2019).

175. Постанова Верховного Суду в складі Касаційного господарського суду від 27.08.2019 року у справі № 914/2264/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84094956> (дата звернення: 12.11.2019).

176. Постанова Верховного Суду України від 07.10.2015 у справі № 6-1622цс15. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/52154069> (дата звернення: 15.06.2017).

177. Постанова Верховного Суду України від 14.12.2016 у справі № 486/1383/13-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/63880374> (дата звернення: 15.06.2017).

178. Постанова Верховного Суду України від 16.11.2016 у справі № 635/7415/14-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/62948865> (дата звернення: 15.06.2017).

179. Постанова Верховного Суду України від 17.02.2016 у справі № 6-2407цс15. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57102489> (дата звернення: 15.06.2017).

180. Постанова Верховного Суду України від 17.12.2014 у справі № 6-140цс14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42576425> (дата звернення: 14.12.2016).

181. Постанова Верховного Суду України від 18.01.2017 у справі № 6-2723цс16. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/64712119> (дата звернення: 15.06.2017).

182. Постанова Верховного Суду України від 18.02.2015 у справі № 6-244цс14. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/42786361> (дата звернення: 15.06.2017).

183. Постанова Верховного Суду України від 18.09.2013 у справі № 6-75цс13. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/34064402> (дата звернення: 15.12.2016).

184. Постанова Верховного Суду України від 21.05.2012 у справі № 6-20цс11. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/24704776> (дата звернення: 15.12.2016).

185. Постанова Верховного Суду України від 21.12.2016 у справі № 1522/25684/12. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/64033654> (дата звернення: 15.06.2017).

186. Постанова Верховного Суду України від 24.05.2017 у справі № 752/13578/13-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/67288559> (дата звернення: 15.06.2017).

187. Постанова Верховного Суду України від 24.06.2015 у справі № 6-318цс15. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/45910640> (дата звернення: 15.12.2016).

188. Постанова Верховного Суду України від 25.12.2013 у справі № 6-94цс13. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/36475635> (дата звернення: 15.12.2016).

189. Постанова Верховного Суду України від 31.10.2012 у справі № 6-53цс12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/27595059> (дата звернення: 15.12.2016).

190. Постанова Вищого господарського суду України від 24.09.2014 у справі № 927/1215/13. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40787392> (дата звернення: 15.11.2016).

191. Постанова Вищого господарського суду України від 30.03.2016 у справі № 908/2846/15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56843071> (дата звернення: 15.11.2016).

192. Постанова Касаційного господарського суду в складі Верховного Суду від 06.02.2019 у справі № 922/587/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/79897312> (дата звернення: 15.06.2019).

193. Постанова Касаційного господарського суду в складі Верховного Суду від 14.01.2019 у справі № 912/1188/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/79289708> (дата звернення: 15.06.2019).

194. Постанова Касаційного господарського суду в складі Верховного Суду від 21.01.2019 у справі № 902/794/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/79430127> (дата звернення: 15.06.2019).

195. Постанова Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду від 03.04.2019 у справі № 686/18993/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/81073118> (дата звернення: 15.06.2019).

196. Постанова Південно-західного апеляційного господарського суду від 16.03.2020 у справі № 915/297/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/88238917> (дата звернення: 22.05.2020).

197. Постанова Північного апеляційного господарського суду від 17.03.2020 у справі № 925/979/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/88273633> (дата звернення: 22.05.2020).

198. Постанова судових палат у цивільних, адміністративних та господарських справах Верховного Суду України від 16.12.2015 у справі № 6-2510ц15. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/54689087> (дата звернення: 22.08.2017).

199. Постанова Судової палати у господарських справах Верховного Суду України від 19.08.2014 в справі № 3-38гс14. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40289247> (дата звернення: 23.12.2016).

200. Постанова Судової палати у господарських справах Верховного Суду України від 23.12.2015 у справі № 918/144/15. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/54630884> (дата звернення: 23.12.2016).

201. Постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 06.11.2013 у справі № 6-100цс13. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/35669804> (дата звернення: 23.12.2016).

202. Постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 30.03.2016 у справі № 6-3129цс15. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/56973846> (дата звернення: 23.12.2016).

203. Постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 30.10.2013 у справі № 6-110цс13. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/34634273> (дата звернення: 23.12.2016).

204. Постанови Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України: від 24.06.2015 у справі № 6-318цс15. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/45910640>; від 30.03.2016 у справі № 6-3129цс15. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/56973846> (дата звернення: 23.12.2016).

205. Принципи міжнародних комерційних договорів (принципи УНІДРУА (UNIDROIT) від 01.01.1994. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_920 (дата звернення: 23.10.2019).

206. Притика Д. М., Карбань В. Я., Ротань В. Г. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України: В 4-х т. Т. 1. – Київ-Севастополь: Інститут юридичних досліджень, 2000. – 944 с.

207. Притика Ю. Д. /Поняття і диференціація способів захисту цивільних прав та інтересів / Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. 60-62/2004. – С. 16-19.

208. Про асоціації органів місцевого самоврядування: Закон України від 16.04.2009 № 1275-VI / Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1275-17> (дата звернення: 18.03.2019).

209. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV / Верховна Рада України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3477-15> (дата звернення: 11.01.2017).

210. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 03.10.2017 № 2147-VIII IV / Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2147%D0%B0-19/page> (дата звернення: 11.03.2018).

211. Про внесення змін до Закону України «Про публічні закупівлі» та деяких інших законодавчих актів України щодо вдосконалення публічних закупівель: Закон України від 19.09.2019 № 114-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/114-IX> (дата звернення: 15.06.2019).

212. Про державний контроль за використанням та охороною земель: Закон України від 19.06.2003 № 963-IV / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/963-15> (дата звернення: 15.06.2019).

213. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 01.07.2014 № 1952-IV / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15> (дата звернення: 15.06.2019).

214. Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними: Постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 29.05.2013 № 11. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0011600-13> (дата звернення: 20.04.2019).

215. Про деякі питання практики застосування законодавства про оренду (найм) майна: Постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 29.05.2013 № 12. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0012600-13> (дата звернення: 22.05.2020).

216. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: Закон України від 01.07.2010 № 2411-VI / Верховна Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2411-17> (дата звернення: 15.06.2019).

217. Про затвердження Методики визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу: постанова Кабінету Міністрів України від 25.07.2007 № 963. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/963-2007-%D0%BF> (дата звернення: 15.06.2019).

218. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР / Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80/page?text=%B3%ED%F2%E5%F0%E5%F1> (дата звернення: 15.04.2017).

219. Про оренду державного та комунального майна: Закон України від 03.10.2019 № 157-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2269-12> (дата звернення: 15.06.2019).

220. Про оренду землі: Закон України від 06.10.1998 № 161-XIV / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-14> (дата звернення: 15.06.2019).

221. Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27.03.1992 № 6. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0006700-92> (дата звернення: 22.05.2020).

222. Про приватизацію державного і комунального майна: Закон України від 18.01.2018 № 2269-VIII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2269-19> (дата звернення: 15.06.2019).

223. Про ратифікацію Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції: Закон України від 18.10.2006 № 251-V / Офіційний вісник України. – 2006. – № 44. – Ст. 2938.

224. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів N 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17.07.1997 № 475/97-ВР / Верховна Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 15.02.2017).

225. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28.04.2014 «Про деякі заходи щодо захисту майнових прав та інтересів держави Україна у зв'язку із тимчасовою окупацією території України»: Указ Президента України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/458/2014> (дата звернення: 15.04.2018).

226. Про страхування: Закон України від 07.03.1996 № 85/96-ВР / Верховна Рада України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/85/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 15.06.2017).

227. Про судові рішення у цивільній справі: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 18.12.2009 № 14. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0014700-09> (дата звернення: 14.09.2019).

228. Про судову практику в справах про захист права власності та інших речових прав: Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 07.02.2014 № 5. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005740-14> (дата звернення: 22.05.2018).

229. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 31.03.1995 № 4. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95> (дата звернення: 22.05.2020).

230. Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 № 9. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09> (дата звернення: 22.05.2020).

231. Процьків Н. М. Правове регулювання розірвання цивільно-правових договорів за цивільним законодавством України: Дис.... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Н. М. Процьків. – К., 2003. – 180 с.

232. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. Навчальний посібник. – Вид, 10-е, доповнене. – Львів: Край, 2008. – 224 с.

233. Речовий інтерес у цивільному праві / Г. Г. Харченко // Держава і право. – 2010. – Вип. 50. – С. 323-328.

234. Рішення Апеляційного суду Львівської області від 05.05.2015 у справі № 1304/2810/11. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/45092249> (дата звернення: 23.12.2018).

235. Рішення Господарського суду Івано-Франківської області від 10.03.2020 у справі № 909/1322/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/88210315> (дата звернення: 23.10.2020).

236. Рішення Господарського суду Львівської області від 05.09.2019 у справі № 914/933/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84155835> (дата звернення: 23.12.2019).

237. Рішення Господарського суду Львівської області від 13.09.2011 у справі № 5015/4666/11. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/18174357> (дата звернення: 14.12.2016).

238. Рішення Господарського суду Харківської області від 29.05.2017 у справі № 922/898/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/66926860> (дата звернення: 11.09.2017).

239. Рішення ЄСПЛ: від 06 грудня 2007 року в справі «Баландіна проти України». URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_370 (дата звернення: 23.12.2016); від 22 грудня 2005 року в справі «Безуглий проти України». URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/974_044 (дата звернення: 23.12.2016); від 25 липня 2002 року в справі «Совтрансавто-Холдинг» проти України». URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/980_043 (дата звернення: 23.12.2016); від 18 червня 2009 року в справі «Білокінь проти України». URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_478 (дата звернення: 23.12.2016); від 18 січня

2005 року в справі «Полтораченко проти України». URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/980_252 (дата звернення: 23.12.2016); від 29 червня 2009 року в справі «Войтенко проти України». URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/980_223 (дата звернення: 23.12.2016).

240. Рішення Конституційного Суду України від 01.12.2004 у справі № 18/рп/2004 за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень ч. 1 ст. 4 ЦПК України (справа про охоронюваний законом інтерес). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-04> (дата звернення: 26.09.2017).

241. Рішення Конституційного Суду України від 08.04.1999 у справі № 1-1/99 за конституційними поданнями Вищого арбітражного суду України та Генеральної прокуратури України щодо офіційного тлумачення положень статті 2 Арбітражного процесуального кодексу України (справа про представництво прокуратурою України інтересів держави в арбітражному суді). URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-99> (дата звернення: 26.09.2017).

242. Рішення Конституційного Суду України від 16.04.2009 у справі № 1-9/2009 за конституційним поданням Харківської міської ради щодо офіційного тлумачення положень частини другої статті 19, статті 144 Конституції України, статті 25, частини чотирнадцятої статті 46, частин першої, десятої статті 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» (справа про скасування актів органів місцевого самоврядування). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-09> (дата звернення: 26.04.2020).

243. Рішення Сихівського районного суду м. Львова від 05.07.2018 у справі № 464/231/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71888450> (дата звернення: 26.08.2019).

244. Рішення Сколівського районного суду Львівської області від 04.09.2019 у справі № 453/245/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/84025019> (дата звернення: 26.04.2020).

245. Родоман Т. О. До питання судової практики застосування положень статті 652 Цивільного кодексу України щодо зміни умов договору у зв'язку з

істотною зміною обставин / Т. О. Родоман // Молодий вчений. – № 5.1 (45.1). – травень, 2017 р. – С. 104-110.

246. Розізнана І. В. Загальна характеристика порушення договірних зобов'язань та його наслідки в цивільному праві / І. В. Розізнана // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2014. – № 2. – С. 73-79.

247. Романюк Я. М. Втручання в право власності з точки зору його відповідності статті 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: критерії Європейського суду з прав людини та досвід України на окремих прикладах судової практики / Я. Романюк // Право власності: європейський досвід та українські реалії: Збірник доповідей і матеріалів Міжнародної конференції (м. Київ, 22–23 жовтня 2015 року). – К.: ВАІТЕ, 2015. – 324 с.

248. Романюк Я. М. Підстави і цивільно-правові наслідки визнання правочину недійсним (на матеріалах судової практики): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Романюк Ярослав Михайлович. – Львів, 2010. – 219 с.

249. Романюк Я. М. Позов про визнання права власності, віндикаційний та негаторний позови: деякі проблеми практичного застосування / Я. М. Романюк, О. Є. Бурлай // Вісник Верховного Суду України. – 2012. – № 8. – С. 35.

250. Романюк Я. М. Реституція, віндикація, кондикція, відшкодування шкоди: окремі аспекти співвідношення та розмежування / Я. М. Романюк, Л. О. Майстренко // Вісник Верховного Суду України. – 2014. – № 9. – С. 22-34.

251. Ромащенко І. О. Порядок та форми захисту суб'єктивних цивільних прав та охоронюваних законом інтересів шляхом зміни та припинення правовідношення / І. О. Ромащенко // Науковий вісник Херсонського державного університету // Серія юридичні науки. – Випуск 3. – Том 1. 2017. – С. 110-115.

252. Ромащенко І. О. Співвідношення понять «зміна правовідношення», «припинення правовідношення», «зміна права» та «припинення права» у цивільному праві / І. О. Ромащенко // Право і громадянське суспільство // № 1, 2015. – С. 62-70.

253. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України : науково-практичний коментар / З. В. Ромовська. – К. : Правова єдність, 2009. – с. 39.

254. Руденко Н. В. Основы теории представительства прокуратурой интересов государства в арбитражном суде. Монография. – Алчевск : Ладос, 1999. – 568 с.

255. Руцак І. В. Правочини, що порушують публічний порядок і їх недійсність : автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Іван Володимирович Руцак . – Київ : Б.В., 2012 . – 19 с.

256. Святошнюк А. Л. Інститут розірвання порушеного договору у цивільному праві України та країн Європейського Союзу (порівняльно-правовий аналіз) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / А. Л. Святошнюк; Ген. прокуратура України, Нац. акад. прокуратури України. - Київ, 2015. – 218 с.

257. Сейтмуштафа А. Понятие исполнения обязательства / А. Сейтмуштафа // Актуальные проблемы частного права : Материалы международной научно-практической конференции (в рамках ежегодных цивилистических чтений). – Алматы, 23–24 мая 2002 г. / Отв. ред. М. К. Сулейменов. – Алматы : КазГУЮ, 2003. – С. 287–293.

258. Сенік С. В. Цивільне процесуальне право : навч. посібник / С. В. Сенік, Р. Я. Лемик. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – 424 с.

259. Сергеев А. А. Доступ к правосудию как гарантия прав местного самоуправления // Законность. – 2006. – № 2. – С. 36-37.

260. Сергеев А. П. Комментарий к главе 9 ГК РФ // Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации (постатейный). Часть первая / [А.К. Губаева, Н.Д. Егоров, И.В. Елисеев и др.]; под ред. Н.Д. Егорова, А.П. Сергеева. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – М.: ТК Велби; Изд-во «Проспект», 2006. – 896 с.

261. Сидоренко М. Загальні і спеціальні наслідки недійсності угод // Право України. – 2002. – № 11. – С. 130–135.

262. Сібільов М. Підстава та умови цивільно-правової відповідальності за порушення договірних зобов'язань за чинним Цивільним кодексом України / М. Сібільов // Вісник Академії правових наук України. – Х. : Право, 2004. – № 2 (37). – С. 80-88.

263. Скворцов О. Ю. Вещные иски в судебно-арбитражной практике. – М. : ЗАО «Бизнес-школа «Интел-Синтез», 1998. – 368 с.
264. Скрипник В. Л. Визнання права як спосіб захисту речових прав / В. Л. Скрипник // Історико-правовий часопис. – 2015. – № 2 (6). – С. 82-87.
265. Смирнов В. Т., Собчак А. А. Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве. Учебное пособие. Л.: ЛГУ, 1983. – 152 с.
266. Смирнов С. Н. Имущественные отношения как предмет экономической теории : дисс. ... канд. юрид. наук / С. Н. Смирнов. – Ярославль, 2000. – 154 с.
267. Смола С. В. Визнання недійсним припиненого правочину: аналіз практики вищих судів. URL: <https://lg.arbitr.gov.ua/sud5014/4673456/279659/> (дата звернення: 26.10.2019).
268. Собучев В. В. Законные интересы / В. В. Собучев; под ред. А. В. Малько. – М. : Норма, 2008. – 496 с.
269. Соменков С.А. Расторжение договора в гражданском обороте: теория и практика / С.А.Соменков. – М.: МЗ-Пресс, 2002. – С. 72.
270. Спасибо-Фатеева І. Бачення дій української влади крізь призму публічних і приватних інтересів / Інна Спасибо-Фатеева // Юридична газета, – 28.11.2005. – № 22 (58).
271. Спасибо-Фатеева І. В. Деякі проблеми, пов'язані з участю держави Україна в цивільно-правових відносинах / І. В. Спасибо-Фатеева // Вісник Академії правових наук ISSN 1995-6134 684 України. – 2006. – № 4 (47). – С. 96-107.
272. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): монографія / Стефанчук Р. О.; відп. ред. Я. М. Шевченко. – К.: КНТ, 2008. – 626 с.
273. Стефанчук Р. О. Цивільне право України: Навчальний посібник / Р. О. Стефанчук. – К.: Прецедент, 2005.
274. Стеченко Д. М. Методологія наукових досліджень / Д. М. Стеченко, О. С. Чмир. – К. : Знання, 2007. – 317 с.
275. Сырых В. М. Метод правовой науки: основные элементы, структура / Сырых В. М. – М. : Юрид. лит., 1980. – 176 с.

276. Тархов В. А. Гражданское право: общая часть : курс лекций / под ред. В. А. Рыбакова. – Чебоксары : Чувашское книжное изд-во, 1997. – 331 с.
277. Теорія держави і права : навч. посібник / [А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков, В. П. Пастухов, В. Н. Сумін, О. Д. Тихомиров]. – К. : Юрінформ, 1995. – 158 с.
278. Територіальна громада: знаннєвість, дієвість : монографія / Ю. О. Куц, В. М. Сінченко, В. В. Мамонова, С. В. Газарян / За заг. ред. Ю. О. Куца. – Х. : Віровець А. П. «Апостроф», 2011. – 340 с.
279. Тимченко Г. П. Проблеми форм захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів / Г. П. Тимченко // Вісник Господарського суду України. – 2002. – № 1. – С. 211-214.
280. Тимченко Г. П. Способи та процесуальні форми захисту цивільних прав: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2002. – 21 с.
281. Ткаченко І. М. Нікчемний та оспорюваний правочин: правова різниця між поняттями // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – 2008. – Т. 21, № 2. – С. 372-377.
282. Тоцький Б. А. Принцип пропорційності: історичний аспект і теоретичні складові. URL: file:///C:/Users/Admin/Downloads/Chkup_2013_3_18.pdf (дата звернення: 26.03.2017).
283. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 04.10.2017 у справі № 455/764/14-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/69578970> (дата звернення: 26.03.2018).
284. Френдій Н. А. Визнання права як спосіб його захисту: теоретичний аспект та проблеми правозастосування / Н. А. Френдій // Форум права. – 2015. – № 2. – С. 163–168.
285. Харитонов Є. О. Структура права власності та її вплив на концептуальні засади його захисту в сучасному цивільному праві України / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova // Новий Цивільний кодекс України: проблемні питання застосування: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. «Впровадження нового Цивільного кодексу в Україні», 14-15 лют. 2008 р., м. Київ. – К.: Поліграф-Експрес, 2008. – С. 29.

286. Хартли Т. К. Основы права Европейского сообщества: Пер. с англ. // Т. К. Хартли. – М.: Закон и право: Юнити, 1998. – С. 161.

287. Харьковская цивилистическая школа: защита субъективных гражданских прав и интересов: монография / И. В. Спасибо-Фатеева, М. Н. Сибилев, В. Л. Яроцкий и др.; под. общ.ред. И. В. Спасибо-Фатеевой. – Х.: Право, 2014. – 672 с.

288. Чундак М. В. Витребування майна з чужого незаконного володіння. Основні проблеми та шляхи до захисту цивільного права / М. В. Чундак // Вісник Академії адвокатури України. – 2012. – Число 2. – С. 96-100.

289. Цивільне право: підручник: у 2 т. / [В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, М. В. Домашенко та ін.]; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатеевої, В. Л. Яроцького. – [2-ге вид., переробл. та допов.]. – Х.: Право, 2014. – Т. 1. – 656 с.

290. Цивільне право України. Загальна частина: підручник / за ред. І. А. Бірюкова, Ю. О. Заїки. – К.: КНТ, 2006. – 480 с.

291. Цивільне право України. Загальна частина: підручник / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, Р. А. Майданика. – [4-те вид., стереотипне]. – К.: Юрінком Інтер, 2014. – 976 с.

292. Цивільне право України. Особлива частина: підруч. / Т. В. Боднар, С. М. Бервено та ін.; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, Р. А. Майданика. – [3-те вид., перероб. і допов.]. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – 1176 с.

293. Цивільне право України: Підручник / Є. О. Харитнов, Н. О. Саніахметова. – К.: Істина, 2003. – 776 с.

294. Цивільне право України: підруч. у 2 т. / В. І. Борисова, Л. М. Баранова, А. Г. Бірюкова та ін.; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатеевої, В. Л. Яроцького. – [2-ге вид., перероб. та допов.]. – Х.: Право, 2014. – Т. 2. – 816 с.

295. Цивільне право України. Частина перша: Підручник для студентів юрид. спец. Вищ. закладів освіти / За ред. проф. Ч. Н. Азімова, доцентів С. Н. Приступи, В. М. Ігнатенка. – Харків: Право, 2000. – 368 с.

296. Цивільний кодекс Російської Федерації від 30.11.1994. URL: <http://base.garant.ru/10164072/30> (дата звернення: 26.04.2019).

297. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 26.09.2017).

298. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар: У 2 ч. / За заг. ред. Я. М. Шевченко. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – Ч. 1 – 692 с.

299. Цивільний кодекс України : науково-практичний коментар / За ред. розробників проєкту Цивільного кодексу України. – К. : Істина, 2004. – 928 с.

300. Цивільний кодекс України : наук.-практ. комент. / за ред. Є. О. Харитонова. – Вид. 4-е, переробл. та допов. – Х. : Одиссей, 2008. – 1200 с.

301. Цивільний кодекс України: наук.-практ. коментар / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. – Т. 5: Право власності та інші речові права: пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, М-ва юстиції, науковців, фахівців / О. О. Банасько [та ін.]. – Х.: Страйд: ФО-П Лисяк Л. С., 2011. – С. 521.

302. Цивільний кодекс України. Постатейний коментар у двох частинах. Частина 2 / Керівники авторського колективу та відповідальні редактори проф. А. С. Довгерт, проф. Н. С. Кузнецова. – К. : Юстиніан, 2011. – 965 с.

303. Цивільний кодекс Української РСР від 16.12.1922. № 435-IV. URL: <https://drive.google.com/file/d/0B4Jol7u6WEiLZTQxcG1wODJIR00/edit> (дата звернення: 16.02.2018).

304. Цивільний кодекс Української РСР від 18.07.1963. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1540-06> (дата звернення: 16.02.2018).

305. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 26.09.2018).

306. Цивільний процесуальний кодекс Української РСР від 18.07.1963. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1501-06> (дата звернення: 26.09.2018).

307. Цит. Борденюк В.В. Деякі підходи до визначення сутності цивільної правоздатності територіальних громад / В. В. Борденюк // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2014. Вип. 66.– С. 173-182.

308. Шаповал В. М. Сутнісні характеристики місцевого самоврядування // В. М. Шаповал // Право України. – 2002. – № 3. – С. 48-54.
309. Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм: монографія / В. М. Шаповал. – К.: Юридична фірма «Салком»; Юрінком Інтер, 2005. – 560 с.
310. Шаповал Т. Особливості регулювання права власності в міжнародному публічному праві / Т. Шаповал // Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. – 2016. – Випуск 38. – С. 268-275. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/intrel/article/download/2436/2492> (дата звернення: 22.06.2018).
311. Шейко В. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності : підручник / В. М. Шейко, Н. М. Кушнарєнко. – [5-те вид., стер.]. – К. : Знання, 2006. – 308 с.
312. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.) / Г. Ф. Шершеневич ; авт. предисл. Е. А. Суханов. – М. : СПАРК, 1995. – 556 с.
313. Шимон С. І. Майнові права в системі об'єктів цивільних правовідносин та цивільного обороту / С. І. Шимон // Форум права. – 2011. – № 4. – С. 841-846. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2011_4_137 (дата звернення: 26.04.2017).
314. Штанько А. Визнання правочину недійсним у системі способів судового захисту майнових цивільних прав та інтересів / А. Штанько // Науковий часопис Національної академії прокуратури України. – 2015. – № 2(6). – С. 119–128.
315. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) [та ін.]. – К.: Укр. енцикл., 1998. – Т. 1: А–Г. – 672 с.
316. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) [та ін.]. – К.: Укр. енцикл., 1999. – Т. 2: Д–Й. – 744 с.
317. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) [та ін.]. – К.: Укр. енцикл., 2001. – Т. 3: К–М. – 792 с.
318. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) [та ін.]. – К.: Укр. енцикл., 2003. – Т. 5: П–С. – 736 с.

319. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) [та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2004. – Т. 6: Т–Я. – 768 с.
320. Юрченко О. О. Право на защиту и способы защиты охраняемого законом интереса в гражданском праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / О. О. Юрченко ; Тверский гос. ун-т. –Тверь, 2004. –156 с.
321. Явич Л. С. Общая теория права / Л. С. Явич. – Л. : Изд-во ЛГУ 1976. – 285 с.
322. Яворська О. Майнові права як об'єкти цивільного обороту / О. Яворська // Вісник Львівського університету імені Івана Франка. Серія юрид. – 2011. Вип. 53. – С. 225–231.
323. Янишен В. П. Майновий інтерес як предмет договору страхування / В. П. Янишен // Проблеми законності. – 2012. – Вип. 120. – С. 42-50.
324. Янчук А. В. Відшкодування збитків як спосіб захисту цивільних прав та інтересів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / А. В. Янчук ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2011. – 20 с.
325. Янчук А. Учасники захисту цивільних прав / А. Янчук // Підприємництво, господарство і право. – 2016. – № 3. – С. 65-70.
326. Ярема А. Г. Система способів захисту цивільних прав судом / А. Г. Ярема // Вісник Верховного Суду України. – 2009. – № 12. – С. 34-39.
327. Яроцький В. Л. Проблеми застосування захисту та самозахисту суб'єктивних цивільних прав / В. Л. Яроцький // Приватноправове регулювання суспільних відносин: традиції, сучасність, перспектива. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Одеса, 19-20 квітня 2012 р. – К.: ТОВ «Білоцерківдрук», 2013. – С. 64-67.
328. Antonioli L. Principles of European Contract Law and Italian Law. A Commentary. The Hague / L. Antonioli, A. Veneziano. – 2005. – 409 p.
329. Hnativ O. The effectiveness of legal regulation as a way to attracting foreign investment to Ukraine / Oksana Hnativ // Підприємництво, господарство і право. – 2020. – Вип. 6. – С. 20-23. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/6/5.pdf> (дата звернення: 03.08.2020).

330. Cases, Materials and Text on Contract Law / [H. Beale, A. Hartkamp, H. Kotz, D. Tallon], – Oxford, 2002. – 760 p.

331. Marsh P. D. V. Comparative Contract Law. England, France, Germany / PD.V. Marsh. – 1996. – 515 p.

332. Perillo J. M. Calamari and Perillo on Contracts / J. M. Perillo. – St. Paul, Minn., 2003.

333. Regina V. Secretary of State for the Home Department // UKHL 26. – 2001.

334. Treitel G. H. Remedies for Breach of Contract. A Comparative Account / G. H. Treitel. – Oxford, 1988.

335. Treitel G. H. The Law of Contract / G. H. Treitel. – London, 2003.

**ДОДАТОК А. СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ
ДИСЕРТАЦІЇ ТА ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ
ДИСЕРТАЦІЇ**

Статті у вітчизняних наукових виданнях:

1. Панькевич Р.В. Критерії правомірного втручання держави у право власності особи з урахуванням практики Європейського суду з прав людини // Часопис Київського університету права. 2017/1. С. 212-218.

2. Р. Панькевич. Майнові права та інтереси держави і територіальних громад: цивільно-правові аспекти // Підприємництво, господарство і право. 2017/7 (257). С. 20-25.

3. Панькевич Р.В. Правове регулювання захисту майнових прав та інтересів держави й територіальних громад у цивільному праві України // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки. 2018. Випуск 2. Том 1. С. 67-72.

4. Панькевич Р.В. Відновлення становища, яке існувало до порушення права, як спосіб захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад // Держава та регіони. Науково-виробничий журнал. Серія: Право. 2019 р. № 3 (65). С. 61-67.

5. Р. Панькевич. Зміна та припинення правовідношення як спосіб захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів держави і територіальних громад: порівняльно-правовий аналіз // Підприємництво, господарство і право. 2020/3 (289). С. 36-41.

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав та виданнях, які включено до міжнародних науково-метричних баз:

6. Pankevych R. Protection of property rights and interests of territorial communities: civil-law aspect (Захист майнових прав та інтересів територіальних громад) // Visegrad Journal on Human Rights. 2018. № 3. P. 119-125.

Опубліковані праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Панькевич Р.В. Особливості правового регулювання захисту прав та інтересів держави і територіальних громад за цивільним законодавством України // *Сучасне державотворення та правотворення: питання теорії та практики: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Одеса, України, 9-10 грудня 2016 р.) – Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2016. – С. 36-38.

8. Панькевич Р.В. Поняття майнового інтересу держави і територіальних громад у цивільному праві // *Актуальні проблеми соціального права. Випуск 7. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми реалізації і захисту соціальних прав в Україні»* 27 квітня 2018 року. – Львів, «ГАЛИЧ-ПРЕС», 2018. С. 204-208.

9. Панькевич Р.В. Застосування визнання права як способу захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад // *Актуальні проблеми приватного права: матеріали XVII наук.-практ. конф., присвяч. 97-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова* (Харків, 22 лют. 2019 р.). – Харків : Право, 2019. – С. 360-365.

10. Панькевич Р.В. Визнання права як спосіб захисту майнових прав та інтересів держави і територіальних громад // *Сучасні тенденції розвитку юридичної науки та практики: матеріали міжнародної науково-практичної конференції*, м. Київ, 15-16 березня 2019 року / ред. кол. Гриценко І. С., Мельник Р. С. та ін. К.: Видавничий дім «Гельветика», 2019. – С. 49-51.

11. Панькевич Р.В. Визнання правочину недійсним як самостійний спосіб захисту прав та інтересів держави і територіальних громад та наслідки його застосування // *Актуальні проблеми прав людини, держави та правової системи: матеріали XVIII студентсько-аспірантської наукової конференції* (18-19 квітня 2019 року). Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2019. – С. 82-85.

12. Панькевич Р.В. Визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб: цивільно-правовий

аспект // *Верховенство права та правова держава*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 20-21 вересня 2019 р. – Ужгород: Ужгородський національний університет, 2019. – С. 50-53.

13. Панькевич Р.В. Особливості цивільно-правової відповідальності за порушення майнових прав та інтересів держави і територіальних громад у договірних відносинах // *Юридичні науки: проблеми та перспективи*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 26-27 червня 2020 р. – Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2020. – С. 57-61.

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ:

Основні результати дослідження оприлюднені на таких науково-практичних конференціях: міжнародна науково-практична конференція «Сучасне державотворення та правотворення: питання теорії та практики» (м. Одеса, України, 9-10 грудня 2016 р.), міжнародна науково-практична конференція «Проблеми реалізації і захисту соціальних прав в Україні» (м. Львів, 27 квітня 2018 р.), XVII Науково-практична конференція, присвячена 97-й річниці з дня народження д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслової «Актуальні проблеми приватного права» (Харків, 22 лют. 2019 р.), міжнародна науково-практична конференція «Сучасні тенденції розвитку юридичної науки та практики» (м. Київ, 15-16 березня 2019 р.), XVIII Студентсько-аспірантська наукова конференція «Актуальні проблеми прав людини, держави та правової системи» (м. Львів, 18-19 квітня 2019 р.), міжнародна науково-практична конференція «Верховенство права та правова держава» (м. Ужгород, 20-21 вересня 2019 р.), міжнародна науково-практична конференція «Юридичні науки: проблеми та перспективи» (м. Запоріжжя, 26-27 червня 2020 р.).